

PREVLADAVANJE PROŠLOSTI I POTENCIJAL ZA NADVLADAVANJE INTER-ETNIČKIH SUKOBA U VOJVODINI

Uvod

Osnovni cilj ovoga istraživanja i celog projekta bilo je ispitivanje obrazaca prevladavanja prošlosti i inter-etničkih sukoba u Vojvodini između pripadnika najbrojnijih etničkih grupa u cilju minimiziranja mogućnosti neproaktivnih konflikata i snaženja zajedništva i razumevanja u Vojvodini. Treba imati u vidu da je otvaranje Pandorine kutije koje je već započelo u medijima, praksi političkih stranaka i svesti stanovništva, često prisutno na neproaktivni i potencijalno konfliktan način. Ispitivanje poznavanja, obrazaca reinterpretacije i sposobnosti za suočavanje sa mađarskim zločinima nad Jevrejima i Srbima u Bačkoj 1942. godine, srpskim zločinima nad Nemcima i Mađarima posle 1944. godine i srpskim zločinima nad Hrvatima 1991-1993 u Sremu i Jugozapadnoj Bačkoj i sistematskog progona Albanaca iz Vojvodine 1999. godine u tom se smislu javlja kao značajan istovremeno saznavni i praktični poduhvat. Na ovaj način se pridonosi stvaranju pretpostavki za suočavanje sa istinom i za uticaj na javnost u atmosferi opterećenoj latentnim inter-etničkim napetostima i povećanim mogućnostima za maksimiranje autonomije Vojvodine. Teorijski i metodski presedani i uzori su različiti i brojni. U svetu postoji nepregledna literatura o ovoj temi, a kod nas se mogu pomenuti makar samo knjige Čereša, Mesaroša i Kasaša, i vlastita ranija istraživanja Ilića i Samardžića.

Društveni kontekst izvođenja projekta

U Vojvodini su na manifestnoj ravni među-nacionalni odnosi u osnovi dobri i nijedna od danas dominantnih političkih opcija za sada ne želi da ih bitnije poremeti, ali je na latentnoj ravni došlo do izražene radikalizacije duhova i dodatne etnizacije politike u razdoblju koje je usledilo oktobarskim promenama u Srbiji 2000. godine. Kontekst realizacije projekta bitno je opredeljen sledećim društvenim i političkim momentima:

- Značajna promena u stavu prema kolektivnim pravima manjinskih zajednica u političkim i neformalnim nastupima relevantnih činilaca, uključujući i pripremu zakonskih i upravnih rešenja na više nivoa, kampanju za njihovo donošenje i borbu za raspodelu plena između aktera

koji određuju inter-etničke odnose i ukupni društveni život u Vojvodini u izmenjenim okolnostima.

- Postojanje latentne ali potencijalno rizične radikalizacije inter-etničkih odnosa u Pokrajini.
- Prividna normalizacija propalog velikosrpskog nacionalnog programa uz savez sa manjinskim etnonacionalizmima.
- Napetosti između velikosrpskih etnonacionalističkih stranaka i neformalnih grupa i radikalizovanih manjinskih zahteva.
- Delatnost interesnih grupa i koterija povezanih sa različitim privrednim interesima.
- Na stranačkom planu viševalentnost domaćih aktera: Savez vojvođanskih Mađara koketira sa autonomasima (LSV i RV), DS i DSS; autonomaši sa SVM i DS; DS sa pomenutima i sa DSS; DSS sa DS i sa SVM.
- Spoljni kontekst: dalja homogenizacija/ fragmentacija Balkana i Južne Panonije po etničkim šavovima. Razmišljanje o separaciji Kosovske Mitrovice u međunarodnoj zajednici kao naknadi za nezavisnost Kosova.
- Specifično vojvođanski kontekst: stvaranje privremenih nacionalnih veća koja biraju elektori (isključivo iz etničkih stranaka i organizacija); zahtevi za fizičkim odvajanjem đaka u školama prema kriterijumu nastavnog jezika; zahtevi da bar polovina sadržaja u "društvenim" predmetima bude "nacionalnog karaktera". Strah kod malobrojnijih manjinskih zajednica (npr. Slovaka ili Hrvata i Rumuna) od posledica nagodbe srpskih i manjinskih etnonacionalista.
- Porast broja međunacionalnih incidenata; paranje društva po etničkim šavovima; ubrzana asimilacija pripadnika manjinskih zajednica tamo gde čine manjinu u ukupnom stanovništvu; nenasilne migracije (praćene drastičnim padom cena nekretnina), dalja marginalizacija građanske opcije.
- U celini, radikalizacija međunacionalnih odnosa, na sreću bez izgleda za novi rat usled pritiska okruženja.

Metodološka napomena

U okviru terenskog rada na prikupljanju podataka ispitano je po 500 starosedelaca i kolonista srpske etničke pripadnosti i 500 etničkih Mađara u Vojvodini (ukupno 1500 respondenata). Izvedeni su logička kontrola prikupljene empirijske evidencije, podaci su prebačeni iz kvalitativne u kvantitativnu formu i urađena je njihova analiza.

Ispitivanje je izvršeno u onim vojvođanskim mestima u kojima je bilo najvećih opterećenja prošlosti u vidu različitih zločina nad Srbima, Mađarima i ranije nastanjenim Nemcima. Terenski rad izvođen je u Debeljači, Šajkašu, Čurugu, Lazarevu, Ravnom Topolovcu, Lukićevu, Mihajlovu, Senti, Molu, Adi, Žablju, Titelu, Mošorinu, Budisavi, Adi i Knićaninu. Respondenti iz ovog poslednjeg mesta prezastupljeni su u realizovanom uzorku s obzirom da je u Knićaninu (Rudolfsgnadu) bio najveći logor za Nemce posle Drugog svetskog rata. Ispitane su različite dimenzije prerade prošlosti, njihova upotreba u savremenom oblikovanju inter-etničkih odnosa i njihov potencijal za prevladavanje inter-etničkih napetosti i sukoba u Vojvodini. U metodološkom pogledu u velikoj su meri korišćena rešenja sličnog istraživanja Cristopher Reinprechta rađenog u Češkoj i Mađarskoj. Ispitana je istoriografska i publicistička literatura o ovim pojavama, koja uključuje radove Siladija, Čereša, Kasaša, Mesaroša, Ingraosa i Vrkića. Primenjene su metodološke inovacije pre svega preko široke upotrebe otvorenih pitanja koja jedina mogu da probiju barijeru konformizma u svesti ispitanika. Sadržaj upitnika sačinjenih za ispitivanje etničkih Srba i Mađara u velikoj se meri preklapa, kako bi se postigla uporedivost evidencije o ove dve grupe ispitanika. S druge strane, delovi upitnika namenjenih ispitivanim Srbima i Mađarima razlikuju se između sebe, pošto neka pitanja vezana za ispunjavanje kolektivnih etničkih prava više interesuju Mađare kao pripadnike manjinske zajednice dok su manje relevantna za etničke Srbe, dok je pri posmatranju stava prema Haškom tribunalu etničkim Srbima bio postavljen veći broj pitanja nego etničkim Mađarima, s obzirom da se u odgovorima ispitanih Srba mogla očekivati veća diskriminativnost u vezi sa ovom temom.

Načelno govoreći, metodi usmereni na prikupljanje podataka u njihovoj kvalitativnoj formi imaju veću heurističku snagu i donose više novog znanja. Oni su otvoreniji prema podsticajima iz iskustva. Njihova uloga ne svodi se samo na proveravanje prethodno stvorenih hipoteza, što je i njihova mana; naime, metodi usmereni na prikupljanje podataka u kvantitativnom obliku manje su probojni u smislu osvajanja novog znanja, ali omogućuju testiranje više rivalskih hipoteza, dok su takozvani kvalitativni metodi usredsređeni ili na eksploratorno istraživanje ili na istraživanje vođeno jednom hipotezom koja se kroz dodir sa bogatstvom i sadržajnošću podataka u njihovoj kvalitativnoj formi modifikuje i reformuliše. Jednostavnije rečeno, primena otvorenih pitanja donosi više novih saznanja i ne svodi istraživanje samo na proveru prethodno razvijenih pretpostavki. (Ragin, 1989) Ova

prednost posebno je značajna kada se ispituju teme o kojima ne postoji pouzdano i čvrsto integrisano teorijsko znanje.

Društva Jugo-Istočne Evrope razlikuju se od zapadnih društava; ona su zbog svoje sadašnje dinamičnosti i jasnih razvojnih diskontinuiteta manje pogodna za primenu teorijskih shema stvaranih za objašnjavanje ovih poslednjih; to je još jedan od razloga koji usmeravaju projekat ka primeni takozvane kvalitativne metodologije. Korišćeni su, znači, elastični metodi koji podstiču maštu da uočava stvarno značajne i praktično važne probleme. Metodološka zamisao je bila usmerena ka otkrivanju što više iznenađenja (serendipity) (Merton), odnosno neplaniranih podataka koji mogu da reformulišu znanje o problemima s kojima se suočava Vojvodina. Kvalitativni pristup je omogućio kombinovanje unutrašnjeg uvida sa spoljnim analitičkim pristupom. Na taj način se postiže očuvanje celovitosti i složenosti istraživanih problema. Ovakvo rešenje potencira sadržinsko bogatstvo izvornih podataka i omogućuje da nove ideje i neočekivani podaci modifikuju polazne teze. Za ovo je potreban senzibilitet za uočavanje opovrgavajućih i “devijantnih” nalaza koji imaju najveći značaj za generisanje heuristički plodnih hipoteza.

Važno je podvući da standardizacija kod primene takozvanih kvalitativnih metoda ne znači samo rutinsko ponavljanje procedure, mada je ono takođe preko potrebno, već pre svega nastojanje da se na jedan razuman način zajednički istraživački pristup primeni u svakoj konkretnoj situaciji kako bi se obezbedila uporedivost dobijenih podataka.

O metodološkim problemima proučavanja osnovne teme može se reći i sledeće: pre nego što bilo šta počnemo da analiziramo neophodno je obaviti iscrpne razgovore sa saradnicima koji su prikupljali podatke a ako nam vreme dopusti poželjno je da i sami učestvujemo u prikupljanju podataka ili obavljanju razgovora. Iz tih razgovora zaključićemo ne samo koliko je bilo slučajeva odbijanja saradnje već i elementarni profil onih koji su odbili da učestvuju u razgovorima (pol, starost, nacionalnost, tip naselja, socijalni status, imovno stanje) Videćemo gde i pored svih naših priprema instrument nije adekvatno radio, odnosno koja su pitanja izazivala nedoumice, na koja su se pitanja ispitanici ustručavali da odgovore, etc.

Podrazumeva se da smo pri konstrukciji instrumenta do ključnih odgovora dolazili preko indikatora koji nam na posredan način svedoče o stanju međunacionalnih odnosa i problemima koji se u tim relacijama javljaju. O konstruisanju indikatora ovde se neće govoriti osim napomene da se uvek mora u što većoj mogućoj meri služiti prethodnim iskustvima pre svega zbog uporedivosti podataka i zbog svesti o tome da će se i budući istraživači oslanjati na neke elemente naših i prethodnih istraživanja. Naravno, u tom pogledu ne treba biti preterano krut i po svaku cenu uključivati neka pitanja za koja smo sigurni da ni na koji način nisu aktuelna. Ima međutim i takvih pitanja koja su se u istraživanjima međuetničkih odnosa uobičajila i bez koja svako ko se ozbiljno upušta u takvu vrstu

analize ne može da ignoriše. Tu je pre svega Bogardusova skalu etničke distance. Ova skala koja ima obično pet stepeni od kojih je svaki naredni jači u odnosu na prethodni govori o stepenu međuetničke udaljenosti. Međutim, valja imati u vidu da ovakva skala može da zavara neiskusnije istraživače ili bar one koji nisu proučili istorijski i aktuelni kontekst u kome se istraživanje obavlja. Naime u situaciji naglo pogoršanih međuetničkih odnosa može se doći u situaciju da stavovi koji se nalaze niže na lestvici bolje odslikavaju stanje međuetničkih odnosa nego oni koji se na lestvici nalaze više. Razlog tome je što je skala konstruisana za kontekst relativno stabilnih međuetničkih odnosa koji se sporo menjaju. U situaciji, međutim, kada međuetnički odnosi naglo zahlade moguće je da će biti više odgovora koji upućuju na spremnost ljudi da se žene/udaju ili da svojoj deci dozvole ulazak u brak sa pripadnicima drugih etničkih zajednica nego da se druže sa pripadnicima različitih etničkih zajednica. Razlog za to je relativno jednostavan. Verovatno je da s obzirom na pređašnje iskustvo relativno skladnih međuetničkih odnosa ljudi imaju u iskustvu – bilo ličnom ili svojih srodnika – primere uspešnih mešovitih brakova i tu činjenicu sigurno ne mogu da apstrahuju kada odgovaraju na takva pitanja. S druge strane aktuelna situacija zahladnelih međuetničkih odnosa zatvara ih prema drugim etničkim skupinama i naprosto ne žele da otvaraju bilo kakve nove kontakte sa pripadnicima odnosnih zajednica. Razlozi mogu biti i druge vrste. Ukoliko je reč o izrazitoj majorizaciji može se desiti da se brak vidi kao jedan od retkih kanala društvene pokretljivosti koji pripadnicima marginalizovane etničke skupine otvara prostor za napredovanje te se otuda može smatrati poželjnim dok druženje ili drugi oblici neformalnog kontakta mogu trpeti uticaj nacionalnog ponosa. Slična je stvar i kada je reč o odgovorima na pitanje vezano za rad sa pripadnicima drugih etničkih zajednica. Interesna dimenzija u ovom slučaju može predstavljati važniji kriterijum za određivanje spremnosti na određenju aktivnost nego kvalitet međuetničkih odnosa. Osnovna predohrana u ovakvim slučajevima jeste pažljivo nešablonsko tumačenje dobijenih rezultata posebno ukoliko oni odstupaju od očekivanih ili ukoliko su naizgled nelogični.

Drugi važan set pitanja kojim se bavi svako istraživanje međuetničkih odnosa je problem predrasuda prema drugim etničkim skupinama kao i pitanja vezana za autostereotipe. Bilo kako bilo, nesumnjivo je da ćemo se u našim istraživanjima susresti sa slučajevima da prema svim indikatorima vrednosni sistem pokazuje tendenciju promene u određenom pravcu koji, teorijski, implicira i promenu kvaliteta nacionalnih odnosa ka toleranciji a da nam podaci govore sasvim suprotno. Odnosno, da imamo na delu vrednosni sistem koji je pre mutant postojećih nama poznatih vrednosnih sistema nego jedan od njih.

Proučavanje osnovne teme skopčano sa određenim rizicima. Naša društvena nauka dugo je, kada je reč o proučavanjima nacionalizma i stvaranja i širenja nacionalnih ideja, imala konkurenciju u zvaničnoj jednopartijskoj ideologiji. Komunistička ideologija zastupala je jednu uprošćenu varijantu

teorije modernizacije i pokrila je skoro celo polje društvene misli o nacionalizmu. Malo je prostora ostalo za empirijsko istraživanje. Osim toga, jedan od razloga zbog kojih je problematiku nacionalizma bilo teško ozbiljno izučavati jeste taj što je sama tema u subjektivnom smislu veoma osetljiva. Teško je, naime, tretirati nacionalno pitanje bez ostrašćenosti. Čim ima ostrašćenosti, nema diferenciranja niti uočavanja nijansi, što predstavlja jedan od zadataka naučnog opisa i pretpostavku za nepristrasnu analizu. Raširena provincijalnost i parohijalnost većine naših društvenih naučnika proističe, pre svega, iz nemogućnosti da se ranije uspostavi distanca prema politici, a danas da se uspostavi distanca prema intelektualnim iskustvima s druge strane, pre svega sa zapadne strane. Stoga se i istraživanja nacionalizma često izvode na politizovan način ili u maniru karakterističnom za provincijalizovanu i selektivnu recepciju odgovarajućih rešenja primenjenih u naučno razvijenijim zemljama.

Primena solucija uspešno korišćenih u inostranim sredinama, ali neprilagođenih našem prostoru, takođe povlači za sobom nepovoljne istraživačke posledice. Vredi podsetiti na brojne pokušaje striktno primene skala Bogardusovog i/ili Likertovog tipa koji su doveli do evidencije kratak nediskriminativnim i politički zavodljivim ali istraživački neuverljivim sadržajima konformističkog usmerenja. Ova pojava dovodi do iskrivljavanja predstave o stvarnom mnenju određenih grupa čiji se pripadnici osećaju nesigurnima, kao što je slučaj sa pripadnicima nacionalnih manjina. Neka od istraživanja praćenosti medija iz susednih zemalja od strane pripadnika nacionalnih manjina u ovom su pogledu donela više nego neuverljive rezultate. Kao pokušaj da se ova slabost izbegne u ovom istraživanju je primenjeno jedno inače malo korišćeno rešenje, to jest široka primena pitanja sa otvorenim odgovorima. Njihovo sukcesivno postavljanje uveliko smanjuje mogućnost pružanja konformističkih odgovora, a dobar plan ukrštanja može da uticaj konformizma i neiskrenosti u velikoj meri stavi pod dodatnu kontrolu. Uopšte uzev, u istraživanjima delikatnih grupa kakve su manjinske zajednice primena otvorenih pitanja se obično izbegava zbog stručnih (neophodnost angažovanja visokostručnog kadra) i finansijskih razloga (rad ovog kadra je skup). Pri tom ne treba idealizovati nijedan oblik primenjenog istraživačkog pristupa.

Realizovani uzorak

Nabrojana su mesta u kojima je izvršeno istraživanje; možda nije suvišno ponoviti da su namerno izabrana konkretna naselja u kojima su vršeni hortijeovski zločini nad Srbima i jugoslovenska komunistička «vendetta» nad Mađarima. Treba izneti još par napomena o strukturi realizovanog uzorka. Pošto su primenjena dva posebna upitnika za etničke Srbe i Mađare i ova obaveštenja se moraju dati posebno.

Među ispitanicima srpske nacionalnosti od 1002 popunjena upitnika logičku kontrolu je prošlo 979. U obradu je ušlo 497 upitnika koje su popunili Srbi kolonisti i njihovi potomci i 482 koja su popunili Srbi starosedeoci. Među ispitanicima srpske nacionalnosti muškarci su zastupljeni sa 54%. 6% ispitanika rođeno je 1930. ili ranije: oni imaju neposredno iskustvo relativno svesnih osoba o ratnim danima iz vremena svetskog sukoba. 29% rođeno je između 1931. i 1950. godine; ovde se radi o ljudima koji su najbolji deo svog aktivnog života proveli pod komunističkom vlašću. 42% ispitanika srpske nacionalnosti rođeno je između 1951. i 1972. godine; u pitanju su ljudi koji dobro pamte jednopartijsko vreme, ali koji su posle 1990. godine morali računati na to da će važan ili najvažniji deo njihovog života proći u posve drugačijim okolnostima od onih za koje su pripremani, edukovani i društveno programirani. Respondenti rođeni 1973. godine i kasnije čine 23% od svih ispitanika srpske nacionalnosti. U njihovom slučaju radi se o generaciji koja nema iskustvo života odraslih ljudi u jednopartijskom sistemu i koja je razvojem okolnosti bila gurnuta u jedan društveni svet koji je za njih jedini koji poznaju. Svi ispitanici su bili punoletni u vreme prikupljanja podataka.

Među ispitanicima srpske nacionalnosti njih 22% su kvalifikovani radnici, 17% službenici ili tehničari, 15% penzioneri, 14% stručnjaci sa višom ili visokom školom, po 8% zemljoradnici i studenti, po 5% nekvalifikovani radnici, uključujući tu i radnike u poljoprivredi i domaćice, 4% nezaposleni i manje od 3% ljudi sa neodređenim zanimanjem. U pogledu obrazovne strukture dominiraju oni sa završenom stručnom (39%) i radničkom (20%) školom. 79% ispitanika srpske nacionalnosti živi po selima, 26% u varošicama i 4% u gradovima.

Među 504 upitnika koje su popunili respondenti mađarske narodnosti logičku kontrolu izdržalo je 486. Među ovim respondentima ima 59% muškaraca. Stariji od 1930. godišta (uključujući i ovo godišće) čine 4% ispitanika, oni rođeni između 1931. i 1950. 28%, rođeni između 1951. i 1972. 42% i najmlađi 26%. U strukturi prema zanimanju i ovde preovlađuju kvalifikovani radnici (27%), potom penzioneri (20%), službenici i tehničari sa srednjom stručnom spremom (13%), stručnjaci (8%), nekvalifikovani radnici (7%), nezaposleni (5%), zemljoradnici i domaćice (po 4%), studenti (3%), kao i 9% ljudi koji nisu umeli da jasno odrede svoje zanimanje. U pogledu obrazovne strukture dominiraju ispitanici sa srednjom stručnom školom (44%) i radničkom školom (18%). Ispitanici mahom žive po selima (51%), varošicama (27%) i gradovima (22%).

U celini uzev, uzorci su uporedivi, u meri u kojoj ciljni, namerni uzorci mogu to da budu. Prezastupljenost gradskog stanovništva među ispitanim Mađarima u odnosu na Srbe razumljiva je zbog samih mesta u kojima se dogodila vendetta. Dobra obrazovna struktura ispitanika ne čudi, s obzirom da je u Vojvodini sam reljef omogućavao sve do godina embarga UN jevtin i brz prevoz do mesta školovanja. Isto važi i za profesionalnu strukturu: vojvođansko radništvo, uključujući tu i tehničare sa završenom srednjom školom, u velikom svom delu živi po selima i svakodnevno putuje na posao. Ovaj dvojni položaj koji za mnoge uključuje život na selu i posao u gradu uveliko je olakšao preživljavanje u teškim godinama. Zastupljenost «čistih» poljoprivrednika je delom i stoga mala; onima koji su se tako deklarirali treba, međutim, u izvesnom smislu pribrojati i najveći deo domaćica i ogroman broj lica bez zanimanja koji su faktički neprijavljene seoske slugе.

Veći problem u pogledu realizacije uzorka predstavlja mala zastupljenost vrlo starih ljudi. Ovaj problem nije se mogao rešiti. Njihov realno mali broj, nepoverljivost, ponekad slabije poznavanje jezika ili ustezanje da se njime služe, kao i ometanje od strane mlađih članova porodice da se razgovori vrše sa najstarijim ukućanima, pa i endemski alkoholizam sa posledicama koje izaziva, omeli su anketare da ovde ispune kvotu. S druge strane, u oba uzorka prisutan je veliki broj ljudi starijih od 60 godina, odnosno nedovoljno starih da imaju relativno određeno lično iskustvo o dešavanjima iz vremena Drugog svetskog rata, ali rođenih pre njega i izloženih neposrednoj a ne naknadnoj porodičnoj preradi onovremenih iskustava. U svakom slučaju, primenjeni i ostvareni način uzorkovanja znatno su rigorozniji od onih Rajnprehtovih (Reinprecht) čije je istraživanje poslužilo kao metodski uzor.

Religioznost ispitanika posmatrana je preko dva indikatora, jednog slabog i jednog jakog. Upitani da li veruju u Boga, ispitanici Mađari u 70% slučajeva odgovaraju potvrdno, njih 16% se koleba, a 14% izjavljuje da ne veruje. Nalazi su kod ispitanih Srba vrlo slični: njih 69% izjavljuje da veruje Boga, 13% da se koleba, a 18% da ne veruje. No, kada su bili upitani da li veruju u zagrobni život, Mađari su odgovorili potvrdno u 28% slučajeva, isto toliko je izjavilo da se u vezi sa tim koleba, a 44% da ne veruje. Kod respondenata srpske nacionalnosti odgovarajuće procentne brojeke su 21, 21 i 58, respektivno. Uočljiva je nešto veća stvarna religioznost ispitanika mađarske nacionalnosti.

Materijalni standard ispitanika meren je preko dva posredna indikatora koji su se dobro pokazali i u ranijim istraživanjima. Upitani «Ako bi se Vaša porodica našla u situaciji da mora da skupi veću svotu novca (npr. oko dve hiljade maraka) za nedelju dana, kako bi u tome uspela?» ispitanici Srbi su u 15% slučajeva izjavili da imaju toliko ušteđevinu, 43% je izjavilo da bi moralo da pozajmi novac, 19% bi prodalo nešto iz kuće, a 23% ni na koji način ne bi moglo da obezbedi pomenutu svotu. Odgovori na ovo pitanje ne govore neposredno o materijalnim rezervama domaćinstva, već i o njegovoj uključenosti u jednu mrežu srodničkih i prijateljskih veza, kao i o ranije skupljenim

rezervama koje eventualno omogućavaju preživljavanje u teškim okolnostima. Starinci se ovde pokazuju nešto bogatijim od kolonista: njih 18% raspolaže ušteđevinom u visini pomenutog oiznosa, dok je kod kolonista odgovarajuća procentna brojka 13. S druge strane, među onima koji ni na koji način ne bi mogli da obezbede pomenutu svotu ne uočava se razlika između Srba starosedelaca i kolonista i njihovih potomaka.

Kada je respondentima mađarske nacionalnosti bilo postavljeno isto pitanje, njih 18% je izjavilo da raspolaže tolikom ušteđevinom, 33% bi taj novac moralo da pozajmi, 30% bi prodalo nešto iz kuće, a 19% ni na koji način ni u slučaju nužde ne bi moglo da obezbedi pomenutu svotu. Sudeći po odgovorima na ovo pitanje ispitani Mađari i Srbi starosedeci javljaju se kao u celini nešto bogatiji i spremniji da podnesu reformski udar od kolonističkog življa. Ovo valja imati u vidu kada kasnije bude bilo reči o izrazitije prisutnoj pro-komunističkoj orijentaciji kod ispitanih kolonista.

Respondenti su takođe bili upitani "Čega ste u toku proteklih godinu dana Vi ili članovi Vaše porodice morali da se odreknete?". Ovo pitanje mnogo neposrednije izražava stvarni kvalitet života od pitanja koja se zasnivaju na samoproceni ispitanika. Ispitanici mađarske nacionalnosti su u 19% slučajeva izjavili da nisu morali da se odreknu ničega, luksuznih potreba se odreklo njih 49%, svakodnevnih potreba koje nisu vitalne njih 18%, a pravih vitalnih potreba koje podrazumevaju značajnije pogoršanje kvaliteta ishrane ili odsustvo mogućnosti da se kupe potrebni lekovi njih 14%. Među ispitanicima srpske nacionalnosti odgovarajuće procentne brojke su 16, 49, 25 i 10, respektivno. Ako se u ovom pogledu porede međusobno Srbi starinci i kolonisti, vidi se da ničega nije moralo da se odrekne 13% prvih i 19% drugih, da se luksuznih potreba odreklo 55% starosedelaca i 42% kolonista, svakodnevnih potreba 25% starosedelaca i 26% kolonista, a pravih vitalnih potreba 8% starosedelaca i 12% kolonista. Među kolonistima, očito, ima više i stvarno bogatih i stvarno siromašnih nego među starosedecima, a među Mađarima je uočljiv visok udeo najsiromašnijih. Bez obzira što uzorak ne omogućuje pravljenje procena za cele populacije, uočljiv je veći udeo onih koji ničega nisu morali da se odreknu u svim grupama u poređenju sa nedavnim istraživanjima rađenim na uzorcima verovatnoća čiji je osnovni skup predstavljalo odraslo stanovništvo Srbije. S druge strane, udeo veoma siromašnih vrlo je visok. Treba podsetiti na zapažanja Mesaroša o počiniocima zločina koji su proistekli iz mađarske seoske sirotinje koja je ostala lišena veleposedničke zemlje ustupljene agrarnom reformom Srbima kolonistima. Opšte je mesto političke teorije da siromaštvo pogoduje razvoju ekstremizma. Ekonomska dimenzija među-etničkih odnosa često biva zapostavljena, i u istraživanjima i u praktičnim političkim akcijama, i to ne samo u Vojvodini.

Prerada prošlosti i etnička homogenizacija Vojvodine

S tačke gledišta ljudi koji ne pripadaju većinskoj etničkoj zajednici, a ovih je prema cenzusu iz 1991. godine, u Vojvodini bilo oko 43% u ukupnom stanovništvu, ključno je pitanje da li ovoj pokrajini pretila opasnost da postane etnički homogeno područje. U pitanju je jedan realan trend sa mogućim fatalnim posledicama. Prema saznanjima kojima se raspolaže, Srem i Južni Banat već su uveliko etnički suštinski homogena područja, a to se u sasvim doglednoj budućnosti može dogoditi i Južnoj Bačkoj i Srednjem Banatu.

Ovde vredi ponoviti nešto što je ranije bilo izgovoreno i napisano. Bez namere da se ulazi u moralizatorska razmatranja, može se, imajući u vidu međusobno optuživanje pripadnika pojedinih etničkih zajednica koje žive u Vojvodini za nacionalizam, dotaći pitanje prava na kritiku nacionalizma. Može se napraviti i jedna paralela iz istorije srpsko-mađarskih odnosa, a u pitanju su dve najbrojnije etničke grupe u Vojvodini, koja je neposredno relevantna za razumevanje pravog smisla celog ovog pitanja. Ovakve paralele su uvek rizične, jer je teško praviti korektne analogije, ali one izdižu perspektivu i neutralizuju pristup osnovnom problemu. 1942. godine je u Bačkoj bilo ubijeno nekoliko hiljada Srba. Ubili su ih predstavnici Hortijevog režima. Jedan Mađar se u Peštanskom parlamentu protiv toga pobunio. To je bio Endre Bajči Žilinski. Tri godine kasnije došlo je do revanša, odnosno to takozvane vendete u Bačkoj. Ubijen je veliki broj Mađara, posebno u Bačkoj, od strane partizana. Brojke u različitim spekulacijama, karakterističnim za etnički obojenu historiografiju zemalja Jugoistočne Evrope, idu i do više od 40000 ubijenih ljudi. (Cf. Silađi; takođe i: Čereš) Niko od istaknutijih Srba nije se pobunio. U vezi sa mađarskim zločinima nad Srbima 1942. godine mađarski pisac Čereš Tibor napisao je 1960. godine novelu u kojoj je jasno opisao zločine pripadnika vlastitog etniciteta i osudio Hortijev režim. Mnogo godina kasnije Čereš će napisati knjigu o jugoslovenskim zločinima nad Mađarima 1944. i 1945. godine. Kada su srpski nacionalisti u Vojvodini stali da osuđuju novu Čereševu knjigu, uvek im se moglo reći da je pisac prvo osudio zločine pripadnika vlastite nacije. Pravo na kritiku tuđeg nacionalizma može steći samo preko prethodne kritike šovinizma u vlastitoj naciji. Može se steći moralno pokriće za kritiku nacionalizma druge nacije, za kritiku zločina koje su počinili drugi, ili samo stavova koje ispoljavaju, tek onda ako se ne minimiziraju zločini pripadnika vlastite nacije. U protivnom se beži u nacionalizam, a svakom etničkom nacionalizmu zajednička je osobina da minimizira ulogu dželata iz vlastite nacije i da svoju naciju predstavlja isključivo kao žrtvu. Treba imati u vidu da su Srbi apsolutnu etničku većinu u Vojvodini stekli tek posle Drugog svetskog rata, a da je etnička struktura stanovništva u toku poslednje decenije dodatno korenito promenjena dolaskom oko 300.000 izbeglica, pretežno srpske nacionalnosti, i emigracijom oko 100.000 mladih ljudi, od kojih je najveći broj mađarske nacionalnosti. (Boarov, 2001:218)

Razmišljanje o odgovornosti često se odvija po degenerisanom obrascu tranzicijske pravde (*transitional justice*), primerene prelasku iz autoritarnog u demokratsko društvo. (Sklaar, 2000) Srbija ulazi, sa zakašnjenjem, u ono što bi Huntington nazvao “trećim talasom” demokratizacije, (Huntington, 1991) odnosno popuštanja globalizacijskim tokovima. E. Đuliman primećuje da su se “godine 1945 Nijemci osjećali krivima. Čak i oni koji nisu učinili ništa pogrešno. Da li danas imamo nekoga u Hrvatskoj, Bosni ili Srbiji ko se osjeća krivim?” (Đuliman, 2000:341) Đuliman ovde preteruje kada govori o nemačkom osećaju krivice, ali posve opravdano ukazuje na odsustvo takvog osećanja u južno-slovenskim državama. Sve što je rečeno važi i za Vojvodinu. Još ove, 2002-ge godine se povodom komemoracija žrtvama racije iz 1942-ge godine vode međunacionalni sporovi; isto važi i za proteste vezane za inače redovno polaganje cveća jednom od “aradskih mučenika”, generalu Kišu, junaku revolucije 1848-me godine. Inter-etnički sporovi praćeni su onim unutar-etničkim: 23. januara 2002. godine su u Novom Sadu održane dve komemoracije žrtvama iz januara 1942-ge godine, pošto predstavnici Srpske pravoslavne crkve, podržani predstavnicima jevrejske zajednice, nisu želeli da na “njihovoj” komemoraciji učestvuje i Nenad Čanak, predsednik Skupštine Vojvodine. (DANAS, 24. 01. 2002) Za zločine se, istorijski dosta neprecizno, tvrdilo da su ih počinili «mađarski fašisti» (Isto). S druge strane, neke se stvari menjaju na bolje. Više nema verbalnih provokacija povodom polaganja cveća na spomenik generalu Kišu u Elemiru, već predstavnike Katoličke crkve, mađarskih nacionalnih udruženja i ambasade Republike Mađarske dočekuju predstavnici lokalne samouprave. Vredi pomenuti da se među poslednjima nalazio i potpredsednik skupštine opštine Zrenjanin i član Upravnog odbora Centra za razvoj civilnog društva g. Fuks Laslo. U Knićaninu (Rudolfsgnadu), najvećem logoru za Dunavske Švabe posle Drugog svetskog rata, u kojem su meštani naseljeni sa juga Srbije još oktobra 2000. godine pozivali policiju da interveniše povodom komemoracije nemačkim žrtvama i snimanja kapele na nemačkom groblju koje su izveli ljudi iz budimpeštanske TV Duna, oktobra 2001. su na komemoraciji uz potomke dunavskih Švaba učestvovali i predstavnici mesne zajednice Knićanin. Ipak, strah od povratka Nemaca u Vojvodinu posve je uočljivo prisutan među kolonističkim stanovništvom.

Nacionalizam izrasta na interesima: nije čudo da su protagonisti najvećih zločina koje su u Drugom svetskom ratu nad Srbima počinili pripadnici mađarske zajednice bili bezzemljaši koje je agrarna reforma Kraljevine Jugoslavije ostavila bez veleposedničke zemlje, odnosno bez sredstava za život osim slabo plaćene vlastite radne snage, dok su zemlju dobili srpski kolonisti. (Cf. Silađi, bez god.izd.:91) Kao i Kosovo, i Vojvodina ima u svom istorijskom iskustvu sliku koju će znatno kasnije S. Vudvord vezati za bosanski rat od 1992-1995 godine: “rat je tako postao mogućnost ispoljavanja revolta obespravljenih, prilika za lično bogaćenje, za političke aspiracije i za osvetu komunističkom režimu. Karakter samih borbi najbolje se objašnjava društveno-ekonomskim poreklom onih koji borbu

vode i u njoj učestvuju kao vojnici.” (Vudvord, 1997:266) Intelektualci, sa svoje strane, koji polažu monopol na stručnu veštinu simboličkog izražavanja, u ovom su pogledu posebno pogodni da budu bilo generatori ili prenosioci šovinističkih ideja. Istorija Podunavlja u devetnaestom veku u velikoj je meri istorija borbe obrazovanih seljačkih sinova iz različitih nacionalnosti da ostvare monopol na položaje u državnom aparatu i na sinekure. (Tylor, 1990; u vezi sa srpskom nacionalističkom inteligencijom vid. Ilić, 1997.) U vezi sa ovim dovoljno je podsetiti se dugotrajnog spora oko službenog jezika na mađarskim državnim železnicama u Hrvatskoj u pretprošlom veku. Posle mnogo godina srpske etnonacionalističke radikalizacije u Vojvodini ova je zahvatila i druge grupe, a pre svega mađarsku; najjača nacionalistička mađarska partija, VMSZ, postala je delom vladajućeg postsocijalističkog saveza nacionalista u Srbiji, preduzimaju se mere na jačoj integraciji opština u kojoj pripadnici ove zajednice čine apsolutnu ili (kao u Subotici) relativnu većinu u stanovništvu, čime se u samoj stvari priprema realna teritorijalna etnička autonomija, insistira se na konzervativnim etnonacionalističkim rešenjima preko zahtevanja meke varijante *apartheid*-a u obrazovanju u smislu etničkih sistema obrazovanja u posebnim školskim zgradama “od zabavišta do univerziteta”, a traži se i Veće nacionalnosti u pokrajinskoj skupštini, čime se oživljavaju svi stari pokušaji rešavanja nacionalnog pitanja u Habsburškoj monarhiji od Meterniha i Genca do Lamaša i Redliha, uz prizivanje novijih sećanja na mehanizme etničke segregacije prisutne u Bosni i Hercegovini. Preko dve petine etničkih Mađara u Vojvodini koji bi se u služaju uspeha u ostvarivanju ovog programa našli kao mala manjina u srpskom etničkom moru van granica zahtevane teritorijalne autonomije nastoje se pridobiti preko svojih istaknutijih ljudi za podršku ovom programu naivnim obećanjima o kancelarijama autonomije, zaposlenjima i kompjuterima, kao sredstvima kojima se pojačava za sada latentni ali sve izvesniji politički radikalizam. Srpski šovinizam se istovremeno prekomponuje i reorganizuje stvarajući svoju institucionalnu i organizacionu podlogu u vidu niza udruženja usmerenih na zaštitu tradicije, ćirilice, “srpskog karaktera Srpske Vojvodine” itd. Radikalsko divljanje u Sremu i progon sremskih Hrvata u razdoblju 1991-1993, kao i progon vojvođanskih Albanaca u proleće 1999. godine, dovoljno svedoče o opasnostima svake radikalizacije etničkih odnosa na ovom području.

U Srbiji i u Vojvodini na delu je “politika prošlosti” (Offe 1993) koja se uveliko razlikuje od već viđenih istočno-evropskih obrazaca preoblikovanja identiteta u novim uslovima nastalim posle pada Berlinskog zida. Prerada prošlosti predstavlja jednu od istraživačkih tema koje su poslednjih godina došle u modu. To nije bez saznajnog opravdanja. Rekonstrukcija prošlosti ne samo što predstavlja pokušaj da se u neminovnosti traganja za saobražavanjem grupnog identiteta uslovima i imperativima novog vremena prevrednuju stare vrednosti i različiti individualni, institucionalni i grupni uzori, već ona ima i višestruke latentne funkcije kojima se nastoje opravdati različiti zaokreti u praktičnom ponašanju aktera. Srpski etnički nacionalizam je u svojoj krajnje uprošćenoj formi u

reinterpretaciji prošlosti ponekad pribegavao glorifikovanju izrazito uskogrudih sadržaja, ne libeći se da u traženju uzora ide i do fašističkih ili fašisoidnih izvora poput D. Ljotića ili M. Nedića. Ovaj poslednji istorijski lik smešten je, relativno nedavno, u oficijelni spisak sto najznačajnijih Srba u ukupnoj istoriji ovog naroda. No, različiti načini prerade prošlosti koje obavljaju intelektualci bliski dominantnim političkim snagama moraju da uzmu u obzir i činjeničku zasnovanost pojedinih predstava, koja se može različito akcentovati, pa i ideološki iskrivljavati, ali koja se ne može potpuno ignorisati, kao i receptivnu sposobnost primalaca koja najčešće nije suviše razvijena. Petnaest godina etnonacionalističke prerade prošlosti znatno je smanjilo zahteve na ovom planu.

Ovde ima smisla ponoviti nešto što je u više navrata isticano. T. Kuljić podseća da je svaka organizovana prerada istorije pokušaj pravdanja nečeg savremenog. Legitimnost selektivno odabranih događaja iz prošlosti ulazi u jezgro društveno - integrativnog znanja koje osmišljava različite interese, stvara kolektivni identitet, štiti od spoljnog sveta, posreduje osećaj solidarnosti među pripadnicima društva, pomaže da se složena okolina strukturira i učini preglednom posredstvom manje ili više isključivih stereotipa o sebi i strancima i slike o javnom prijatelju i neprijatelju. (Kuljić, 1999) Prerada prošlosti na sazajnom planu izražava uticaj trajnije političke kulture, a na praktičnom planu služi opravdavanju zaokreta u aktuelnoj politici. Prema Kuljićevim rečima, neke promene mogu nositi samo mladi sa novim iskustvom. Političke ustanove se relativno brzo menjaju, politička kultura lagano.

U Nemačkoj je aktuelni odnos prema fašizmu nekada bio svođen na osudu nehrišćanske dvanaestogodišnje tiranije, da bi kasnije poprimio formu radikalnog obračuna, a u poslednjih petnaestak godina umnogome su prisutni različiti obrasci rehabilitacije fašizma kao navodno nužne reakcije na komunističku opasnost sa Istoka. (Kuljić, 1999) U Srbiji je anti-zapadnjaštvo u toku poslednjih deset godina imalo onu ulogu koju je antikomunizam imao u Nemačkoj posle bitburškog pomirenja. Sa promenom vlade oktobra 2000. godine dolazi do većeg približavanja dominantnog srbijanskog obrasca prerade prošlosti onome primenjivanom u Evropi. No, pitanje je u kojoj meri ovaj pokušaj elite uspeva da korespondira sa svešću stanovništva. Ovde nema šok terapije sa filmovima iz Omarske ili Keraterma, a veliki deo stanovništva za Srebrenicu zna samo kao za grad u Republici Srpskoj. Nema ni generacijskog jaza na planu prerade prošlosti, osim onog uslovljenog realnim interesima pojedinih biološki i u edukativnom pogledu tržišno nejednako kompetitivnih grupacija. Nema ni filmova o *holocaust*-u koji bi cepali porodice. Nema provokacija poput Goldhagenove knjige s kraja devedesetih godina, a nemačkom *Historikerstreit*-u od pre petnaest godina ovde odgovara gotovo unisono ćutanje.

Kako je, ili, tačnije, kako je bilo drugde, u zemljama sa bar donekle sličnom istorijskom sudbinom? K. rajnpreht (Reinprecht, 1994) čija je studija umnogome poslužila kao jedan od oslonaca i za ovo istraživanje, pre nekoliko godina je svoj projekt realizovao u Pragu i u Budimpešti. (Cf. Ilić,

2001a) Obe sredine su iza sebe imale iskustvo višedecenijske sovjetske okupacije i potrebu da u prošlosti nađu uporišta za izgradnju novog identiteta. Česi su iza sebe imali gušenje Praškog proleća i, još ranije, neselektivan izgon sudetskih Nemaca; Mađari, u najmanju ruku, Budimpeštanski ustanak 1956. godine i, bar u izvesnoj meri, starija iskustva autoritarnog Hortijevog i nacističkog Salašijevog režima, od kojih je ovaj poslednji bio opterećen učestvovanjem u holokaustu. Razlike u odnosu na Srbiju su evidentne, pošto ova nije bila okupirana, već je u toku poslednje decenije nastojala da okupira druge. No, u sva tri slučaja se radi o neophodnosti da se odredi prema prošlosti i da se suoči sa nekim kolektivnim traumama. U Čehoslovačkoj je bio primenjen najradikalniji pristup, koji je uključio i donošenje takozvanog zakona o lustraciji 1991. godine. (Ovaj zakon faktički nije bio primenjivan u kasnije nastaloj Republici Slovačkoj). Prema Reinprechtovim nalazima, masovni izgon Nemaca se u Češkoj doživljava kao svesno nošeno opterećenje. U ovoj zemlji je osuda starog režima uopšte znatno oštrija nego u Mađarskoj; dok se Česi stide svoje “kolaboracije” sa Sovjetima, Mađari se ponose sposobnošću da opstanu i imaju u celini znatno bolji pogled na staru komunističku elitu. No, znači li ova manja mera samokritičnosti da su Mađari veći nacionalisti od Čeha? Na planu personalnih preferencija iz prošlosti Česi se najčešće opredeljuju za Masarika, Karla XIV (osnivača poznatog univerziteta), Jana Husa i Jana Amosa Komenskog. Mađarski “favoriti” su Sečenji, Matija Korvin i Košut Lajoš. Veza između prošlosti i sadašnjosti na planu osmišljavanja novog identiteta i prevladavanja prošlosti uopšte je znatno jača u Budimpešti nego u Pragu. Postoji zaziranje od nedavne prošlosti: u odgovorima respondenata retko se javljaju posleratne ličnosti kao što su Dubček, Beneš, Kadar ili Nađ. Česi svoje zlatno doba dosta nesigurno traže u međuratnoj Čehoslovačkoj, dok se Mađari odvažnije usmeravaju bilo ka razdoblju austro-ugarskog dualizma ili ka “zlatnim sedamdesetim godinama” Kadar Janoša. Za razliku od Češkog prekomernog stida zbog navodno kolaborantske prošlosti sa Sovjetima, Mađari traže reevaluaciju Hortijevog režima, opsednuti su Trijanonom i nacionalno su znatno samosvesniji. Reinprecht smatra da nastojanje da se “očisti” autoritarni, anti-semitski i kolaboratorski Hortijev režim ispunjava specifičnu funkciju u onome što on naziva “post-totalitarnim režimom”. Njegov je zaključak da, dok u Mađarskoj centralnu vrednost ima nacionalni mit, Česima nedostaju nacionalizam i nacionalno samopouzdanje.

U Srbiji, kod nacionalnih intelektualaca radi se pre o namernoj “normalizaciji nacionalizma” koju bi Judt (Judt, 1992) nazvao cinizmom u reinterpetaciji istorije. Jedno ranije istraživanje je pokazalo da je srpski obrazac prerade prošlosti znatno sličniji budimpeštanskom nego praškom. (Ilić, 2001a)

Savremeni srpski nacionalizam

O savremenom srpskom nacionalizmu kao nesumnjivo dominirajućem u Vojvodini treba reći sledeće: Nacionalizam predstavlja plodno tlo za nastanak i razvoj etničkog ekskluzivizma i militantnog šovinizma. Specifičnost šovinizma u odnosu na nacionalizam jeste tretiranje “odnarođenih” pripadnika vlastite nacije kao većih, prioritetnijih i značajnijih protivnika od etničkih konkurenata. Svaki nacionalizam izvesno ne predstavlja šovinizam; može se reći i da nacionalizam ne mora nužno da alterira u šovinizam. No, specifičnosti konkretnog prostora i trenutka u velikoj meri određuju meru opasnosti od pretvaranja benignijih obilika nacionalizma u uskogrudi etnički šovinizam. Različita ekstremno-reakcionarna šovinistička i rasistička nastojanja u današnjoj zapadnoj Evropi po pravilu se iscrpljuju u anti-amerikanizmu i anti-arapizmu, u zalaganju za “Evropu Evropljana”, u reakcionarnom pozivanju na obnovu “evropskog duhovnog zajedništva” i “novog carstva Karla Velikog”. Protivnici ovakvih zapadno-evropskih šovinista jesu globalizacijski i amerikanizacijski trendovi i strancimigranti u zapadno-evropskim zemljama. Na Balkanu stvar stoji drugačije; ovde šovinizam podrazumeva razvijeni etnički ekskluzivizam, istiskivački pristup prema inorodnicima u sopstvenoj zemlji i veliki rizik od fašizacije.

Razlika između zalaganja za “Evropu Evropljana” i delatnog nastojanja da se stvore “etnički homogene države” jeste ključna razlika između savremenih evropskih i balkanskih šovinizama.

Nacionalizam u Srbiji, uključujući tu i Vojvodinu, danas ima dve dominantne forme: liberalnu i konzervativnu. Ključna teza liberalnih jeste nacionalista da nacionalno heterogena društva samo izuzetno mogu da razviju stabilnu demokratiju. Stoga su predstavnici ove varijante savremenog srpskog nacionalizma prinuđeni da prihvate neke izrazito konzervativne ideje da bi pomirili vlastitu poziciju sa svojom vizijom ostvarivanja nacionalnog interesa. Oni pri tom ne napuštaju liberalnu retoriku, da bi ostali saobraženi preovlađujućem duhu vremena i da bi na taj način imali više prostora za širenje uticajnosti svojih pogleda. Oni osporavaju mogućnost postojanja konsocijetalne demokratije u multietničkoj zemlji, tvrdeći da ona funkcioniše samo do prve veće krize; pri tom se pozivaju na konzervativne autoritete poput nacizmu vrlo bliskog Karla Šmita, klasičnog anti-liberalnog pisca koji je pomodan među našim šoviniziranim liberalima zbog svog shvatanja političke homogenosti koje pruža osnovu za etnički (ili rasni) ekskluzivizam. Liberalni nacionalisti smatraju da je nacionalna država najvažnija pretpostavka demokratije. Oni osporavaju konsocijetalnu demokratiju kao neefikasnu i nesposobnu da uvidi značaj iracionalnih aspekata političkog života, kao što su osećaj zajedništva, duh istovetnosti i tome slično. Ovaj antropološki pesimizam, inače svojstven pre konzervativnoj nacionalističkoj nego doslednoj liberalnoj poziciji, srpski nacionalistički liberali dopunjuju zalaganjem za stvaranje etnički homogenih država, odnosno za državnu podelu ili za razgraničenje između suprotstavljenih etničkih grupa, pošto je, po njihovom mišljenju, etnička

raznolikost razorna i opasna po demokratiju. Ideje o podeli Kosova, kao i ranija zalaganja za podelom Bosne, počivaju na ovom uključivanju konzervativnih idejnih sadržaja u liberalno nacionalističko stanovište. Pri tom liberalni nacionalisti najčešće nisu svesni da je shvatanje homogenosti izvorno bilo određeno u kontekstu krvne, rasne, biološke homogenosti, u vreme nastojanja da se na ravni političke i pravne teorije opravda nacizam. Jedva da je potrebno napomenuti da je sam Šmit posle Drugog svetskog rata ovu poziciju napustio i da više nikada nije pominjao istorodnost kao pretpostavku uspešne politike. Naši liberalni nacionalisti koji se zalažu za etničku homogenizaciju zarad promicanja demokratije zapostavljaju činjenicu da je, s obzirom na razlike između evropske i balkanske političke kulture, svaki nacionalizam na Balkanu danas potencijalno znatno više fašizirajući nego u Evropi. Jednostavnije rečeno, ideja etnički homogene države kao bitne pretpostavke demokratije na Balkanu predstavlja igranje upaljenim šibicama oko bureta baruta.

Primer prikazanog stanovišta vrlo je poučan, pošto pokazuje sve teškoće s kojima se liberalna misao susreće u pokušaju izgradnje demokratije u polu-periferijskim zemljama mešovitog etničkog sastava i nedemokratske političke kulture. Slično Nemačkoj, koja je bila politički fragmentisana u celoj svojoj modernoj istoriji, osim u razdoblju od 1871. do 1945.godine, i u kojoj je težnje ka nacionalnoj homogenizaciji ojačala hladnoratovska podela zemlje, i sadašnja državna podeljenost srpskog naroda objektivno jača homogenizacijske težnje i u praktičnoj politici i u političkoj misli. No, dok se u Zapadnoj Evropi etnizacija politike uglavnom svodi na iskazivanje mržnje prema strancima, na Balkanu ona podrazumeva prihvatanje vrlo visokog stepena rizika od podsticanja novih ratova između međusobno srodnih etničkih grupa.

Za razliku od savremenih evropskih krajnjih desničara, koji se protive amerikanizaciji i arapizaciji Evrope i koji osporavaju kosmopolitizam i navodnu dekadenciju Moderne, smatrajući ih pre neprijateljem evropskog nego partikularnog etničkog identiteta, domaći konzervativni nacionalisti u svom vraćanju mitu i tradiciji premoderne etniziraju politiku i zastupaju borbeni istočno-hrišćanski pogled na svet uz naglašenu afirmaciju ekskluzivističkih (a ne prosvetiteljskih, niti uljuđujućih) sadržaja pravoslavlja i svetosavlja. Ovo selektivno korišćenje domaćeg nasleđa povezano je sa osporavanjem celokupne moderne zapadnoevropske tradicije, koja se sagledava isključivo kao materijalizam zapadnog sveta koji je stran srpskom nacionalnom biću. Njihov šovinizam lišen je državne vizije, a na prvom mestu rang liste njihovih neprijatelja smenjuju se komunistički internacionalizam i “mondijalizam”, što pokazuje izrazito kašnjenje u odnosu na evropsku krajnju desnicu koja je još pre deset godina apsolvirala kritiku komunističkog internacionalizma i koja je usredsređena na otpor “amerikanizaciji” Evrope. Domaći konzervativni nacionalizam se u ovom pogledu pokazuje kao parohijalan i kao nedorastao svojim evropskim pandanima poput Le Pena ili

Anri de Benoa; u svojoj viziji samosvojne i samodovoljne Srbije on pokazuje svojevrсни desničarski provincijalizam.

Nastup konzervativnih nacionalista odlikuje emotivno opterećena terminologija sklona demonizovanju svake vrste kosmopolitizma, koja po svojoj nediferenciranosti u označavanju neprijatelja neobično nalikuje nekadašnjem službenom komunističkom rečniku iz njegove staljinističke faze. Nacionalni neprijatelj sagledava se kao homogen, a Sjedinjene Države, komunistički internacionalizam i svetska katolička (i, ređe, cionistička) zavera kao njegovi međusobno povezani i usaglašeni predstavnici. Stiče se utisak da je u ovoj kritici kosmopolitizma obrnut samo predznak, a da je shvatanje neprijatelja preuzeto iz jednog ranijeg vremena. Isto važi i za shvatanje politike kao gole sile bez fraze, što je još jedna specifičnost domaćeg konzervativnog nacionalizma, dok je u Evropi krajnja desnica napravila otklon od tribalizma i bila prinuđena da se ogrne retorikom parlamentarizma i ideologije ljudskih i građanskih prava.

U ovakvom idejnom kontekstu realizovan je projekt. Prethodne napomene koje se odnose na preovlađujuće forme srpskog nacionalizma niukoliko ne amnestiraju savremeni mađarski nacionalizam u Vojvodini koji se javio kao partner beogradskim vlastima u savezu nacionalizama koji danas vlada Srbijom. U Srbiji je danas na vlasti DOS koji je do te mere heterogen da u njemu valjda nisu zastupljeni samo S. Milošević i dr Karadžić. Vodeći među sadašnjim vlastodršcima su podržavali dr Karadžića znatno duže i sa znatno manje rezervi nego g. Milošević. Posle su promenili stranu i kasu i pustili Zapadu da ih dovede na vlast. U ovom kontekstu govor mržnje istovremeno istrajava i odumire, povlači se i prividno normalizuje. Završeno je sa masovnom represijom nad etničkim manjinama. Ona je i u prethodnom razdoblju bila nejednakog intenziteta. Dok su Albanci, Muslimani (Bošnjaci) i Hrvati bivali fizički zlostavljani, pa i ubijani, za neke druge manjinske zajednice je otvarana nastava na manjinskom jeziku i za samo po jednog đaka u naseljenom mestu. Srbija je danas umorna i od ekstremnog nacionalizma i od kritike nacionalizma. U Vojvodini ima još manje energije, i pored prividno radikalne retorike nekih javnih činilaca. Vojvođanski autonomaši i mađarske etničke partije konkurišu jedni drugima i puštaju Beogradu da arbitrira u meri u kojoj su beogradske vlasti nezavisan politički činilac. Verbalni radikalizam ponekad služi upravo prikrivanju odsustva stvarne samostalnosti. Mađarske i autonomaške partije jedne drugima obaraju cenu međusobnim dampingom. Kada se glasa o poverenju predsedniku pokrajinske vlade, ministri iz Saveza vojvođanskih Mađara, g. Bunjik i dr Korhec, glasaju na strani demokrata, a protiv svojih autonomaških saveznika. Zakon o manjinama prave neformalne grupe i interesne koterije. Nacionalizam ovde u dogledno vreme ne može ponovo da preraste u nasilje, jer se tome protivi Zapad, a domaći političari su danas samo njegovi pioniri. Naravno, Zapad nije jedinstven i umnogome još traži svoju politiku prema promenjenoj Srbiji. No, nacionalizam je postao deo oficijelne kulture i do te mere je prožeo sve pore društvenog života da

je postao skoro nerazpoznatljiv. S druge strane, što je rašireniji, on je slabiji i u jednom intimnom smislu sve manje uverljiv.

Intelektualna elita je prevarila ne samo narod već i samu sebe, i sad je zbunjena i najradije bi da bude ostavljena na miru. To joj biva utoliko lakše što je građanska opcija marginalizovana i lišena nedvosmislene strane podrške, što ne može više da parazitira na Miloševiću i što su se njeni protagonisti zadovoljili sinekurama u raspodeli plena. Opterećenja prošlosti su ogromna, ali se otvoreno suočavanje sa prošlošću ne može očekivati pošto ono ne odgovara onima koji imaju dovoljno uticaja da ga izvedu.

Odnos prema Haškom tribunalu

Ima smisla poći od posmatranja odnosa prema skorijim opterećenjima prošlosti u vidu odgovornosti za masovne zločine na etničkoj osnovi, pa potom posmatrati stavove ispitanika prema onim davnijim. Rečeno je da je pitanje odnosa prema Haškom Tribunalu detaljnije ispitivano u slučaju etničkih Srba, dok je etničkim Mađarima bio postavljen manji broj pitanja o ovoj temi. Nalazi su potvrdili opravdanost ovakve istraživačke orijentaciju.

Pozitivan stav prema Tribunalu ima 64% ispitanih Mađara, negativan njih 16%, a neodlučan 20%.¹ Zamoljeni da obrazlože svoj stav, ispitanici etnički Mađari navode odgovore poput «ko je počinio zločine treba da odgovara», «treba da izađe na videlo sve što je bilo», «oni pokušavaju da nađu istinu», «pravosudni sistem u Srbiji nije kvalitetan», «osuda ratnih zločinaca koji treba da odgovaraju za svoje postupke. Haški tribunal je legitiman za takve procese», «Haški tribunal reguliše mir u svetu», «krivce treba kazniti», «pravedni su», «svi koji su krivi treba da se kazne. Ako mi ne možemo, postoji međunarodni sud», «ko je grešio mora da odgovara i da snosi odgovornost, naše sudstvo nije u stanju da obavlja takve stvari», «oni koji su ubijali moraju biti kažnjeni», «Milošević je zaslužio to što je dobio», «svida mi se kako rade sa Slobom - tako mu treba», «treba da postoji da bi služio kao primer svakom ko proba slično», «velike su greške pravljene, treba videti ko je odgovoran» i slično. Negativan stav izražavaju formulacije poput «zato što ne sudi zločincima iz razvijenih zemalja», «u boljem su položaju države ex-Jugoslavije od nas», «taj sud je paravan», «nije pravedan», «ni oni sami ne znaju šta hoće jer da znaju ne bi vukli godinama sve ovo», «narod je trebalo da ispita greške, a Sloba se borio za narod» i slično. Neodlučan stav vidljiv je iz iskaza poput «mnogo sporo rade», «zbog toga što treba da postoji sud za ratne zločine a nije siguran koliko je on zaista nepristrasan», «trebalo bi doneti zakon već jednom» itd.

S druge strane, ispitanici etnički Srbi pokazali su pozitivan stav prema Tribunalu u nešto preko 11% slučajeva, negativan u više od 74%, a neodlučan u nešto preko 14%. Ovi nalazi znatno su lošiji

---

¹ Zbog lakše preglednosti svi procentni poeni su zaokruženi na cele brojeve.

od onih koji su dobijeni ispitivanjem odraslog stanovništva Srbije januara 2001. godine na odgovarajućem višestapnom uzorku verovatnoća.(Ilić, 2001a) Rezultati pomenutog vlastitog istraživanja gotovo da su se podudara u procenat sa rezultatima istraživanja koje je aprila 2001. SMMRI izveo za potrebe Veran Matičeve konferencije o istini i odgovornosti. Valja imati u vidu razliku u tipu uzorka, u istraživanju čiji se rezultati sada analiziraju primenjeni uzorak ne omogućuje pravljenje procena; osim toga, u njemu su namerno prisutni etnički Srbi iz regija koje nose opterećenja ratnih zločina iz vremena Drugog svetskog rata, bilo da se radi o starincima ili o kolonistima.

Vredi pogledati razloge kojima ispitanici obrazlažu svoje neprihvatanje Tribunala. Kolonisti i njihovi potomci za Tribunal kažu “to nije sud, to je vrsta odmazde prema srpskom narodu”, “produžena ruka NATO-a, njihovi plaćenici”, “sude samo Srbima”, “negativan stav prema Srbima”, “neobjektivnost”, “pristrasan sud”, “samo Srbe vode a one druge ne”, “samo Srbe kažnjavaju nikog drugog”, “osnovali su ga agresori i sud radi za njih”, “u pitanju je odmazda”, “zbog toga sto cilj suda nije pravda vec opravdanje pogrešnih postupaka međunarodne zajednice”, “sud za Srbe”, “politički nastrojen a ne pravno”, “da ne isporučujemo jer je većina isporučenih Srbi a treba da su i drugi isporučeni a ne samo Srbi”, “postavljeni su od strane jakih zemalja da bi pravdali ono što oni rade”, i slično. Umereniji stavovi izražavaju se preko formulacija poput “nije fer, nesumljivo da su naši krivi a na sudu ispada da smo samo mi krivi a za svađu je potrebno bar dvoje”, ili “svi koji su napravili zločin treba da odgovaraju” ili “svi koji su krivi treba da odgovaraju”.

Vojvodanski starosedeooci imaju povoljniji stav prema Tribunalu. Među njima je 16% sa pozitivnim stavom prema Haškom Sudu, a 66% sa negativnim, dok su odgovarajuće procentne brojke kod kolonista i njihovih potomaka 6 i 82. Negativan stav prema Tribunalu starinci izražavaju preko formulacija poput “zato što su Srbi unapred osuđeni”, “ne mogu da ga razumem”, “svaka država treba sama da rešava svoje probleme”, “zato što je to sud bez dokaza”, “okomili su se na Srbe”, “ne postoji pravno utemeljenje za taj sud”, “politička institucija”, “nisu Srbi jedini krivi za rat”, “zato što je jasno da je neprijateljski nastrojen prema Srbima”, “zbog pristrasnosti njegovih organa”, “nisu isti kriterijumi za Srbe, Muslimane i Hrvate”, “ne obuhvata zločince iz svih zemalja”, “samo je za Srbe”, “svaka zemlja treba da odlučuje o svojim zločincima, mi nismo nikad bili agresori”, “zato što je to politički tribunal”, “neravnopravan je i njime se prikrivaju NATO zločini”, “to je politički organ koji su Amerika i NATO formirali” itd. Umereniji i pozitivan stav ispitanih starinaca prema Tribunalu izražavaju formulacije poput “nužno zlo”, “sud sa kojim moramo saradivati”, “svi bi trebali ići u Hag bez razlike”, “mora se suditi ratnim zločincima”, “to je jedini način da se naplate zločini koji su počinjeni”, “sudije nasih sudova nisu kompetetni za takva suđenja”, “svi treba da plate za ono sto su učinili”, “krivci treba da budu kažnjeni”, “svako treba da odgovara za svoja nedela” i slično. Vidljivo je da razlika između starosedelaca i kolonista postoji ne samo s obzirom na različite procentne

brojke koje izražavaju njihov stav prema Tribunalu, već i u pogledu formulacija. Razumljivo je da kolonisti koji imaju snažne veze sa svojim bratstvenicima i zemljacima uključenim u ratove u Hrvatskoj i Bosni osećaju u većoj meri pritisak Tribunala nego starinačko vojvođansko stanovništvo.

Kao što je rečeno, etničkim Srbima je postavljen niz dodatnih pitanja o odnosu prema Haškom tribunalu. Upitani «Koji su po Vašem mišljenju najdrastičniji primeri zločina nad civilnim stanovništvom u poslednjim ratovima?» ispitanici su najčešće navodili sva ubijanja civila podjednako (24% među kolonistima i 44% među starosedeocima), potom zločine nad Srbima (po 29% u obe grupe) itd. NATO bombardovanje SRJ navelo je 16% ispitanih kolonista i 11% starosedelaca; bez namere da se umani traumatičnost ove pojave po stanovništvo SRJ, apostrofiranje NATO bombardovanja kao najznačajnijeg zločina u poslednjim ratovima potvrđuje staro pravilo da se nesreća koju neko sam doživljava tumači kao strašnija od realno strašnijih nesreća koje se dešavaju drugima. Zločine nad Muslimanima kao najdrastičnije pominje približno po 5% starinaca i kolonista, zločine nad Albancima nešto preko 1% prvih i manje od 1% drugih, a zločine nad Hrvatima 3% starinaca, dok se među kolonistima oni uopšte ne pominju. Zanimljivo je da se bombardovanje SRJ municijom sa osiromašenim uranijom sreće kao najdrastičniji primer ratnih zločina kod zanemarljivog broja kolonista i kod skoro 3% ispitanih starinaca.

Neposredno upitani za najdrastičnije zločine u prethodnim ratovima ispitanici iz obe grupe pominju najčešće Goražde, Bratunac, «Oluju», «Bljesak», Gospić, bombardovanje Jugoslavije, Vukovar, Srebrenicu i Markale. Primetne su razlike u odnosu na odgovore na isto pitanje koje su dali ispitanici iz uzorka verovatnoća s područja cele Srbije (bez Kosova) januara 2001. godine. (Cf. Ilić, 2001a). Zamoljeni da odgovore na ovo pitanje raniji ispitanici su najčešće navodili zločine nad Srbima (30%), NATO bombardovanje SRJ (23%) sva ubijanja civilnog stanovništva podjednako (22%), upotrebu uranijumske municije (3%), zločine nad Albancima (nešto iznad 1%) itd. NATO bombardovanje se polako zaboravlja, a izvestan znak otrežnjavanja bi trebalo da predstavlja češće apostrofiranje svih ubijanja civilnog stanovništva kao najznačajnijih zločina u odnosu na zločine počinjene nad Srbima. No, valja imati u vidu nepodudarnost uzoraka koja otežava korektno poređenje.

Upitani «Ko je počinio zločine i zbog čega?» respondenti su najčešće navodili SAD i NATO (zbirna frekvencija 20%), potom zločine koje su počinili Hrvati (19%), podjednako pripadnici svih nacionalnosti (16%), «rukovodioci, političari» (11%), «nacionalisti» (10%), Muslimani (6%), Albanci (3%), pa čak i Mađari (!) (oko 1%). Razlike između kolonista i starinaca gotovo da i nema u ovom apostrofiraju najznačajnijih ratnih zločinaca. Formulacije odgovora na pitanje zbog čega su počinjeni ratni zločini ponekad ubedljivo upućuju na istrajavanje etničkog nacionalizma: «NATO jer im nije odgovarao vladajući režim», «muslimani nad Srbima (nacionalna netrpeljivost)», «strani plaćenici», «Hrvati zbog netrpeljivosti prema Srbima», «Hrvati zbog verske netrpeljivosti», «Tuđman da istera

Srbe”, “strane sile da bi nam vratile dug od `45”, “muslimani da prebace krivicu na Srbe”, “NATO iz nekih svojih interesa”, “SAD zbog mržnje prema Srbima”, “NATO zbog njihove sile i nadmoći da mogu da dokažu da mogu sve, da su svetski policajci”, “Šiptari - hoće da bude njihovo Kosovo”, “Šiptari zato sto smo Srbi”, “NATO, ne znam zbog čega”, “Nemci i NATO zločinci - zato što su genocidan narod”, “međunarodna zajednica zbog nekih interesa velikih sila”, “hrvatski ekstremisti pod vođstvom Mirka Norca, zbog toga sto su ubijeni bili Srbi” itd.

U ranijem istraživanju kao odgovori na isto pitanje sretali su se sledeći razlozi: Motiv za NATO bombardovanje pronalazio se uglavnom u ekonomskim razlozima, (“Zapad, zbog para”, “Vlada SAD, povećanje vojne industrije”, “NATO-ekonomski razlozi”, “SAD da bi se oslobodili zastarelog oružja”, “Amerikanci, zbog izvlačenja bogatstva iz naše zemlje kad okupiraju”), a motivi etničkih konkurenata za zločine nad Srbima otkrivaju se u “hrvatskoj mržnji Srba”, kod Hrvata “jer su uvek mrzeli Srbe”, “vlasti u Hrvatskoj radi stvaranja jednonacionalne dr`ave”, “Šiptari da bi dobili samo njihovo Kosovo”, “Šiptari zato što su muslimani”. Vidljivo je da stereotipi istrajavaju i posle promene vlasti u Beogradu i da su i dalje usmereni i ka etničkim rivalima i ka Zapadu kao činiocu koji je sproveo bar delimičnu stabilizaciju Balkana.

Upitani «Koja javna ličnost, ustanova ili politička stranka prema Vašem mišljenju najbolje izražava adekvatan stav prema pitanju ratnih zločina?» ispitanici srpske nacionalnosti najčešće pominju predsednika Jugoslavije V. Koštunicu i druge političare iz DOS (zbirno 29%), a potom različite radikalske (15%) i socijalističke (3%) političare. Njih 17% kaže da ne postoji u zemlji ličnost koja izražava adekvatan stav prema pitanju ratnih zločina, 2% se opredeljuje za ličnosti iz nevladinih organizacija, nešto ispod 2% za predstavnike autonomaske opcije itd. Zanimljive su razlike u odgovorima na ovo pitanje između ispitanih stanovnika kolonističkih i starinačkih mesta. Među prvima se kao izbor gotovo ne sreću ličnosti iz nevladinih organizacija, a među drugima gotovo da nema pominjanja S. Miloševića i drugih socijalističkih političara. Radikalske političare kao one koji najbolje izražavaju adekvatan stav prema pitanju ratnih zločina pominje 20% prvih i 11% drugih, a političare iz DOS 24% kolonista i njihovih potomaka prema 35% starinaca.

U ranijem istraživanju, upitani “Koja javna ličnost, ustanova ili politička stranka prema Vašem mišljenju najbolje izražava adekvatan stav prema pitanju ratnih zločina?” respondenti su se ubedljivom relativnom većinom opredelili za stranke i ličnosti iz Demokratske opozicije Srbije (35%), često su tvrdili da takav javni činilac ne postoji (10%), a značajniji izbor je predstavljala i Srpska radikalna stranka sa svojim liderom (8%). Ostale javne opcije pominjane su retko, uključujući i onu koju izražava dominantna leva frakcija u bivšoj vladi, računajući tu i njenog vođu S. Miloševića (svega 4% od ukupnog broja odgovora). Najistaknutiji protagonisti politike saradnje sa Tribunalom

uopšte se nisu sretali u odgovorima respondenata, ni kao pojedinci ni preko svojih organizacija. (Ilić, 2001a)

Uočljiva je sličnost nalaza, i pored razlike u tipu primenjenih uzoraka, a prezastupljenost radikalskih političara u sadašnjem istraživanju lako je objašnjiva velikim udelom kolonista među respondentima; kolonističke sredine u Vojvodini su u toku poslednje decenije predstavljale jedno od stalnih i vrlo čvrstih uporišta srpskih radikala.

Obe polarne opcije u političkom životu Srbije u pogledu odnosa prema Haškom tribunalu prisutne su u odgovorima ispitanika. Među ovima se, mada retko, kao ličnosti koje izražavaju najadekvatniji stav prema Tribunalu sreću i Vojin Dimitrijević, Amfilohije Radović, Goran Svilanović češće od svih autonomaških političara, potom publicista Drecun, Dragoš Kalajić, pa i Radovan Karadžić. Upitani “Da li mislite da krivci treba da budu kažnjeni bez obzira ko je zločine počinio?” ispitanici se ponašaju konformistički i daju potvrdne odgovore u 87% slučajeva, pri čemu nema značajnije razlike između starinaca i kolonista. Zanimljivo je kako neslaganje sa saradnjom sa Tribunalom sapostoji sa stavom da treba kazniti sve ratne zločince. Ovaj nalaz, delom proistekao izb samog sadržaja pitanja, ukazuje, ipak, na postojanje prostora za praktičnu akciju kojom bi se rad Tribunala demistifikovao u očima vojvođanske javnosti. Preovlađujući negativan stav prema Tribunalu nije nešto što je jednom zauvek dato i izvesno je podložan promeni pod dejstvom različitih činilaca, kao što su edukacija, korupcija i drugi.

Upitani da li misle da su i naše snage počinile ratne zločine ispitanici srpske nacionalnosti su u 51% slučajeva odgovorili izričito potvrdno, a u 29% su se izjasnili za alternativu “da, verovatno jesu”. U ranijem istraživanju na pitanje formulisano kao “Šta mislite, da li su i naše snage počinile zločine u poslednjim ratovima?” pozitivan odgovor je dalo 55% ispitanika, odgovor da “verovatno jesu” njih još 26%, a odrečan odgovor nešto manje od 9% respondenata. U poređenju sa rezultatima iz Hrvatske ovi nalazi govore o samokritičnijem odnosu respondenata prema zločinima snaga vlastitog etničkog predznaka, pri čemu valja imati u vidu da smo mi verovatno primenili oštriji pristup u formulaciji ponuđenih odgovora, jer se drugačije ne bi mogla objasniti ogromna razlika između istraživanja u Hrvatskoj i u Srbiji između udela odgovora tipa “verovatno jesu”, odnosno “da” ili “sigurno jesu”. Psihologija žrtvi takozvanog Domovinskog rata ovu razliku ne može da objasni, s obzirom da su i ispitanici u Srbiji imali dosta razloga da se osećaju kao žrtve, pogotovo posle neposrednog uključivanja gotovo celokupnog stanovništva Republike u ratnu situaciju u toku NATO bombardovanja. Razlike se, međutim, mogu bar delimično objašnjavati činjenicom da je Hrvatska, bar prema preovlađujućem uverenju njene javnosti, dobila rat 1991-1995. godine, a da je Srbija svoje poslednje ratove i realno i prema shvatanju stanovništva izgubila.

Prema rezultatima ankete koju su aprila 2000. godine sproveli zagrebački “Jutarnji list” i agencija “Media metar” na uzorku od 800 ispitanika pokazalo se da 90,8% anketiranih smatra da krivci za svaki zločin moraju da budu kažnjeni, bez obzira ko ga je počinio. Čak 65% smatra da su hrvatske snage verovatno počinile zločine, a njih još 4,3% je u to savim sigurno. Ipak, većina ispitanika, oko 53,5%, nezadovoljna je dosadašnjim odnosom Tribunala prema Hrvatskoj, a na pitanje o tome nije želela da odgovori gotovo petina ispitanika. (*Glas*, 19.04.2000)

Na pitanje “Ko je, po Vašem mišljenju, najviše kriv za stradanja u poslednjim ratovima?” ispitanici srpske nacionalnosti su u 40% slučajeva prozvali “političare”, u 21% “Zapad” i NATO, u 12% Miloševića, u 9% “nacionaliste”, a u nešto preko 5% etničke rivale, najčešće Hrvate i Muslimane. Razlike između posmatranih grupa su uočljive, pošto kolonisti češće kao najveće krivce pominju “Zapad” i NATO, kao i Hrvate i Muslimane (23% i 7%, prema 19% i manje od 4% kod starinaca, respektivno), a starinci češće pominju Miloševića (16%) i nacionaliste (12%), nego kolonisti (8% i 6%, respektivno).

U ranijem istraživanju su na isto pitanje dobijeni sledeći odgovori: relativna većina građana opredelila se za “političare”, a skoro isto toliko njih za zapadne zemlje (25%), potom se kao glavni krivac proziva S. Milošević (21%), a tek zatim etnički konkurenti, odnosno vođe Hrvata i Muslimana (ukupno 4%), “nacionalisti” (2%) itd. (Ilić, 2001a)

Kada bi nalazi ovih istraživanja bili potpuno uporedivi, moglo bi se govoriti o porastu racionalnosti i smanjenju izmanipulisanosti građana u toku poslednjih godinu dana. No, opet treba podsetiti na razlike u sastavu primenjivanih uzoraka. Vidljivo je, u svakom slučaju, da anti-zapadnjaštvo i sklonost da se odgovornost prebaci na mali broj ljudi i dalje istrajavaju. Možda bi bilo neobično kada bi bilo drugačije.

U ispitivanju je posmatrana i stvarna spremnost na otpor zahtevima međunarodne zajednice u vezi sa saradnjom sa Haškim tribunalom. Ispitanici su bili zamoljeni da odgovore na pitanje «. Da li biste podržali neprihvatanje pritiska Haškog suda u roku od nekoliko godina, po cenu daljih pritisaka na Srbiju dok se okolnosti u svetu ne promene i dok ponovo ne dobijemo jače inostrane saveznike?» Njih 29% je odgovorilo potvrdno, praktično isto toliko odrečno, 19% neodlučno, dok su ostali dali vrlo rasute odgovore. Među kolonistima je više onih koji bi bili voljni da prihvate dalja lišavanja i izolaciju nego među starosedeocima (31% prema 27%, respektivno). S druge strane, izričito odbijanje da se izlože daljim inostranim pritiscima u vezi sa ovim problemom iskazalo je 34% starinaca i 24% kolonista. Vidljivo je da su kolonisti odlučniji u svom otporu saradnji sa Haškim Tribunalom i da su češće voljni da plate cenu za svoj izbor. U ranijem istraživanju je na slično pitanje da li bi bili spremni da istrpe dalje inostrane pritiske na Srbiju u roku od par godina potvrdno odgovorilo 22% ispitanika uz još 15% neodlučnih. Na još sugestivnije pitanje, formulisano u obliku “Da li biste

podržali neprihvatanje pritiska Ha{kog suda u du`em roku, po cenu nastavljanja stranih pritisaka na našu zemlju i u narednih 20 godina?“, potvrdno je odgovorilo manje od 14% ispitanika. Tom prilikom je zaključeno da je Srbija umorna od pružanja otpora globalizaciji. S druge strane, kolonistički živalj u Vojvodini javlja se kao jedan od masovnijih nosilaca otpora saradnji sa Tribunalom, što jasno govori o opterećenjima prošlosti i o uticaju koji istorijska iskustva imaju na sadašnje ponašanje ljudi u Pokrajini.

Pojava u njenom razvijenom obliku: Knićanin

Knićanin predstavlja mesto koje je do Drugog svetskog rata bilo naseljeno Nemcima; posle rata je naseljeno stanovništvom iz južne Srbije. Pored samog naselja je godinama bio smešten veliki logor za nemačko civilno stanovništvo. U vezi sa ovim logorom pojavio se u toku poslednjih decenija veliki broj napisa u publikacijama nekadašnjih vojvođanskih Nemaca koji su posle rata živeli ili još žive u Nemačkoj i Austriji. Poslednjih godina je i u Hrvatskoj objavljen niz publikacija o Knićaninu, od kojih su najuicajnije one sa potpisom V. Gajgera, jednog mlađeg zagrebačkog istoričara. Novonastala vojvođanska nacionalna nemačka udruženja takođe su načela temu Knićanina, a značajnu ulogu u probijanju zida ćutanja imalo je i Društvo srpsko-nemačkog prijateljstva iz Beograda na čelu sa prof. dr Zoranom Žiletićem.

Knićanin nije bio koncentracioni logor smrti, ali je svakako bio sabirni logor u kojem je od gladi i bolesti umro ogroman broj nemačkih civila, veći nego u bilo kojem drugom mestu u Jugoslaviji. Meštani, kao i stariji stanovnici susednog Perleza, skloni su da u neformalnim razgovorima pominju uistinu neljudske uslove u kojima su živeli i umirali zatočeni Nemci u godinama posle rata. Na jednom drugom planu, onom na kojem se dodiruju društvena nauka i ideologija, civilne žrtve iz Knićanina predstavljaju neprestani predmet «aritmetike zločina» kojom se nastoje ostvariti određeni politički ciljevi. Preuveličavanju njihovog broja izvesno je bitno pridonelo višedecenijsko ćutanje jugoslovenske komunističke historiografije o ovoj temi. Ovo ćutanje je mistifikovalo logor kod Knićanina i povećalo mogućnost političke manipulacije. S druge strane, posve je neosporno da je u logoru smrtno stradao ogroman broj nedužnih civila. Knićanin je u tom smislu rečita priča o ceni koja je plaćena za komunističku pobjedu nad fašizmom i za pola veka mira i odsustva ubijanja na Zapadnom Balkanu. Zatočeni Nemci bili su tretirani posve drugačije nego pripadnici drugih etničkih grupa u Titovoj Jugoslaviji.

Razumevanje Knićanina, njegovog današnjeg aktuelnog značaja za «politiku prošlosti» u Vojvodini i za različite današnje političke projekte ne može da se osloni samo na neformalno kazane iskaze meštana ili na pisanje emigrantske ili hrvatske štampe. Već je bilo reči da se stav samih meštana bitno promenio u pogledu njihovog ponašanja prema posetiocima nemačkog groblja između 2000. i

2001. godine. No, podaci dobijeni istraživanjem, u kojem je mesto Knićanin namerno bilo izrazito prezastupljeno u strukturi uzorka, govore drugačije i od sadržaja neformalno datih iskaza meštana i susednih Perležana i od pisanja, naučnih i političkih, o ovom pitanju.

Sadašnji stanovnici Knićanina nastoje da ignorišu sudbinu svojih prethodnika. Upitani «da li ste čuli za neke zločine za koje se tvrdi da su ih počinili komunisti i za koje?», oni samo u jednom slučaju pominju “čišćenje Srbije od Nemaca”, pri čemu je sam upotrebljen izraz vrlo rečit, a kao najčešće pominjan primer komunističkih zločina u odgovorima respondenata izdvaja se Goli otok, odnosno situacija obračuna između samih komunista. Kao primeri komunističkih zločina sreću se još odgovori u smislu “klali su sve one koji su ih hranili (bogataše) i bacali ih u bunare”, “Informbiro”, “konfiskacija”, “nisam čuo - osim što su kažnjavali svoje komuniste”, “Beli dvor”, “oduzimanje zemlje”, “Lepoglava”, “Sremska Mitrovica” i slično. Ponekad se tvrdi da “nisu komunisti nikakve zločine počinili”, a neki kažu “sigurno su učinili ali se to isuviše dobro krije”. Nekad se navode uobičajeni motivi srpske etnonacionalističke kritike komunista, kao što je “proboj Sremskog fronta”. Vrlo su česti notorno neistiniti odgovori poput “ne može da se seti”, “nisam čula”, “ne znam” ili, naivnije, “nisam čuo - ako se i priča to nije istina”. Pri tom je posve nesporno da je u logoru kod Knićanina smrtno stradao ogroman, svakako petocifren broj civila nemačke nacionalnosti. Vojvođanski Nemci su doživeli sudbinu koja se više puta ponavljala u dvadesetom veku u slučaju različitih etničkih grupa: povlačenje vojske redovno podrazumeva stradanja naroda. U ovo su vrlo vrlo jasno mogli da se uvere krajiški Srbi 1995. godine, ili Srbi sa Kosova juna 1999. Ova pravilnost izvesno ne opravdava nijedan od zločina počinjenih nad civilnim stanovništvom, svejedno koje nacionalnosti, ali je nju potrebno imati u vidu kada se tumači bilo reinterpretacija prošlosti bilo njen uticaj na sadašnje oblikovanje inter-etničkih odnosa.

Upitani “Šta mislite, koja je nacija na prostoru Vojvodine najviše stradala u Drugom svetskom ratu i na koji način”, respondenti iz Knićanina, koji su u Vojvodinu naseljeni tek posle Drugog svetskog rata, mahom pominju ubijanja Srba koja su počinili Nemci ili Mađari: “Srbi, u Dunavu i Tisi plivali pod ledom”, “Srbi - bacanje Srba u Tisu i Dunav”, “Srbi od Mađara”, “Srbi – streljanjem”, “srpska od strane Mađara u Bačkoj, ustaša u Sremu, Nemaca u Banatu”, “Srbi i Rumuni - dobrovoljci prve kolonizacije”. Dosta često se uz Srbe kao najveće žrtve ovog rata pominju Jevreji i “Cigani” (Romi), a posve retko Nemci i Mađari. Rat se, očito, u razumevanju velike većine ispitanika završio 1944. godine, povlačenjem nemačke vojske, a društveni zaborav zločina počinjenih za vreme osvete predstavlja dominantnu pojavu. Kada je bilo postavljeno konkretnije pitanje, u formi “A šta mislite, koja je nacija na prostoru Vojvodine najviše stradala u vremenu komunističke vlasti i na koji način?”, dobijeni su nešto diferenciraniji odgovori. Još uvek je većina ispitanika pominjala stradanja Srba od komunista, uz formulacije poput “Srbi – konfiskacijom”, “Srbi bogatiji konfiskacijom”, “Srbi - isterani

sposla i oteta im sva imanja”, “Srbi u Vojvodini su stradali od komunista”, “Srbi - nacionalizacija i ostalo”, “Srbi - politički, indirektno”, “Srbi - Titel , Žitište , Alibunar”, ali su se sretali i drugačiji odgovori, poput “nacionalne manjine - Nemci u Knićaninu proterivani, šikanirani”, “svi su stradali u konfiskaciji”, “Nemci i Srbi starosedeooci”, “Nemci zbog učešća na pogrešnoj strani”, “svi protivnici režima”, “sve nacije”, “svi podjednako” i slično. Ovde je manja važna potvrda starog metodološkog pravila prema kojem sam instrument, odnosno u konkretnom slučaju formulacija i “pojačavanje” postavljenog pitanja, utiče na rezultate, a zanimljivije je kako anti-komunizam utiče na tolerantniji stav prema priznavanju zločina koji su počinjeni i nad stanovništvom drugih etničkih grupa. Anti-komunizam se na Balkanu mahom javlja u obliku etničkog nacionalizma i šovinizma, no, kao što biva u politici, zajednički neprijatelj (u ovom slučaju komunisti) može bar ponekad i da ublaži stav prema etničkim rivalima. Vredi, takođe, podvući i apostrofiranje stradanja Nemaca zbog toga što su bili na pogrešnoj strani. Nemački civili svakako nisu učestvovali neposredno u ratim poduhvatima Wehrmachta, ali se relativna konstanta balkanske istorije dvadesetog veka prema kojoj poraz vojske neminovno povlači i stradanja civila ovde očituje sasvim jasno.

Još konkretnije pitanje, formulisano kao “ Šta znate o zločinima koji su posle Drugog svetskog rata počinjeni nad pripadnicima nacionalnih manjina u Vojvodini?” donelo je, uz ostale, i ovakve odgovore: “nisam onda bila ovde”, “nismo došli kad je bila kolonizacija nego kasnije 1965”, “proterivanje Nemaca”, “Knićanin je bio sabirni centar za Švabe i tu su oni umirali ali je to posledica nemaštine koju su sami izazvali (tifus)”, “sklonjen je svako ko nije bio podoban”, “bilo je obostranih zločina”, “osveta”, “proterivanja”, “puno su stradali nedužni”, ili niz odgovora u smislu “ne znam ništa o tome”, “ne zna”, “bilo je ali ne zna tačno”, “bili su ali ne zna koji su”, “bilo je ali ne zna kakvih” i slično. Uočljivo je relativizovanje zločina nad pripadnicima etničkih manjina, preko pozivanja na momenat revanša, isticanje da stanovništvo Knićanina koje kasnije naseljeno s tim nije imalo veze, ali i njihovo priznavanje uz izraze svesti da su se oni desili i uz naznake njihove implicitne osude. Stanovništvo Knićanina znatno je manje zatvoreno prema preispitivanju prošlosti nego što bi se moglo zaključiti na osnovu ovlašnog ispitivanja. Ovaj nalaz ima značaj koji je svakako više praktičnog nego sazajnog karaktera. Knićanin je zaslužio da u okviru ovog projekta bude tretiran posebno, upravo stoga što ogroman broj nemačkih civila nastradalih u ovom mestu ili neposredno pored njega ne predstavlja samo strašnu ljudsku tragediju, već otvara i mogućnost za radikalne praktične akcije usmerene ka produktivnom prevladavanju prošlosti. Činjenica da sami meštani nisu učestvovali u ubijanju gladu i bolešću ovakav bi napor mogla samo da olakša.

Zločini prema pripadnicima manjina iz perspektive Srba starinaca i kolonista

Nalazi dobijeni u Knićaninu upućuju na jedno šire poimanje zločina nad pripadnicima manjinskih zajednica koje postoji među vojvođanskim Srbima. Ima smisla ući u opširniju interpretaciju ovog problema, imajući u vidu cilj projekta.

Upitani “Da li ste čuli za neke zločine za koje se tvrdi da su ih počinili komunisti i za koje?” ispitanici srpske nacionalnosti ili kažu da takvih zločina nije bilo (35%) ili daleko najčešće pominju zločine u okviru međusobnih komunističkih obračuna (takođe 35% od ukupnog broja ispitanika srpske nacionalnosti). Zločine nad ne-komunističkim političkim protivnicima pominje 9% ispitanika, a zločine nad pripadnicima manjinskih zajednica njih nešto preko 3%. Kolonisti češće izjavljuju da takvih zločina nije bilo ili da za njih nisu čuli, nego ispitanici Srbi starinci (41% prema 31%). Ovo se može objasniti većom uključenosti kolonističkog i kadra i življa u komunističku vlast; no, mada je ponuđeno objašnjenje verovatno tačno, pri iznošenju ovakvih tumačenja uvek se treba čuvati primesa “kulturnog rasizma” koji je prisutan u vojvođanskoj javnosti i koji se ispoljava preko karakterisanja kolonista kao “prirodno” naklonjenijih komunističkoj vlasti i manje sposobnih za promenu bilo shvatanja ili ponašanja. Starosedeooci češće od kolonista pominju unutarkomunističke obračune (38% prema 31%) ili zločine nad ne-komunističkim političkim protivnicima (11% prema 6%). S druge strane, kolonisti nešto češće pominju zločine nad pripadnicima etničkih manjina nego što to čine starosedeooci (4% prema 3%). Formulacije odgovora u obe grupe ispitanika su slične i nema ih smisla posebno navoditi: “Goli otok”, “slanje Nemaca u logor u Knićanin i njihova mučenja”, “45. ubijanje crnogorskih četnika u Sloveniji i Hrvatskoj”, “ubijanje četničkih porodica u Hercegovini”, “kada su Nemci ubijali ljude u Kragujevcu, komunisti su krivi jer su naterali ljude da ubijaju Nemce iako su znali za osvetu”, “streljanje četnika”, “jesu, naročito u Crnoj Gori ali naročito posle 2. svetskog rata, tj. da bi odbranili vlast koju su na silu oteli”, “nad političarima koji nisu bili istomišljenici Titovi”, “njihov najveći zločin je što su ubili Boga i naterali mnoštvo da ga se odrekne; to je koren ostalo su posledice”, “Bileća”, “Sremski front”, “Batinska bitka”, “osveta nad civilnim stanovništvom, nad sopstvenim narodom drugačijeg političkog opredeljenja”, “komunisti su napali i u'vatili Mađare, palili žito!”, “Zelengora 1945.”, “da, ubili su Dražu Mihajlovića”, “progon Mađara iz Čuruga”, “5000 Nemaca (žene, deca, starci) ubijeni su u logoru i sahranjeni u Knićaninu kod Titela u parku, a muškarci su odvedeni u logore u Rusiju”, “čuo sam za zločine '45. i '46. ali ne znam koji su”, “nacionalizacija, oduzimanje imovine i "obaveze" poljoprivrednicima posle rata”, “čuo sam; zločini na Golom otoku”, “čistke po Beogradu 1944.” itd.

Upitani “Šta mislite, koja je nacija na prostoru Vojvodine najviše stradala u Drugom svetskom ratu i na koji način”, ispitanici srpske nacionalnosti daleko najčešće kao najveće žrtve navode Srbe (77% od ukupnog broja ispitanih Srba), potom Jevreje (3%), Nemce i Mađare (sa po nešto ispod 2% za

svaku od ovih grupa), Rome (1%) itd. U odgovorima na ovo pitanje nema značajnijih razloga između doseljenika i starosedelaca, osim što se u doseljeničkoj grupi češće javlja odgovor “ne znam”, koji je razumljiv s obzirom da doseljenici nisu živeli u Vojvodini u vreme na koje se odnosi pitanje. Odgovori, ipak, nisu nezanimljivi. Doseljenici kao najveće žrtve apostrofiraju “Srbe i Mađare u borbi i u međusobnim sukobima”, “Srbe u borbi”, “Srbe, bacanje Srba pod led od strane Mađara”, “Srbe, racija inteligencije u Novom Sadu (bacali u Dunav)”, “Srbe na sremskom frontu”, “Srbi i Jevreji-ubijani i bacani u reke, Nemci-oterani” itd. Starinci pominju “Rome zbog masovnog ubijanja”, “Srbe - zbog terora”, “Jevreje - u racijama”, “Srbe pod okupatorom i komunistima”. U njihovim odgovorima kao najveće ratne žrtve javljaju se i “Srbi do '44. a onda i ostali”, “Srbi u racijama”, “nemačka, zato što je proterana i sve im je oduzeto”, “Srbi i Mađari – ubistvom”, “Srbi, istrebljivanjem-etničko čišćenje”, “Srbi u racijama”, “Nemci - racije, raseljavanja”, “Srbi, najviše je stradalo Srba”, “Srbi, bacanje pod led 1942. u Bačkoj, klanja u Sremu 1941.-'43” itd.

Na pitanje “Šta mislite, koja je nacija na prostoru Vojvodine najviše stradala u vremenu komunističke vlasti i na koji način?” ispitanici srpske nacionalnosti najčešće daju odgovore u kojima pominju stradanja Srba (40%), mnogi kažu da su stradali “svi jednako”(12%), neki apostrofiraju Nemce (5%) ili Mađare (4%), pa i Rome (manje od 1%). Uskraćivanje odgovora na ovo pitanje znatno je prisutnije kod kolonista (12%) nego kod starinaca (2%), što nešto govori i o odnosu pripadnika ovih grupa prema komunističkoj vlasti. Srbe kao najveće žrtve komunističke vlasti u Vojvodini češće pominju starinci (43%) nego kolonisti (37%), Mađare za nijansu češće kolonisti nego starosedeooci (5% prema 4%), a Nemce, obratno, znatno češće starosedeooci nego kolonisti (6%) prema približno 1,5). Ovi nalazi su razumljivi, ne samo u smislu prethodnih naznaka o većoj simpatiji za nepodeljenu vlast među kolonistima nego među starosedeoocima, već i stoga što starosedeooci nisu neposredno profitirali od progona Nemaca, dok su kolonisti naseljeni u nemačka sela i na nemačka imanja, pa su manje skloni da se sećaju ovog aspekta prošlosti. S druge strane, višestruko iščitavanje formulacija odgovora na ovo pitanje u građi u kvalitativnom obliku ne otkriva značajnije razlike između starosedelaca i kolonista.

Na pitanje “Šta znate o zločinima koji su posle Drugog svetskog rata počinjeni nad pripadnicima nacionalnih manjina u Vojvodini?” 58% ispitanika srpske nacionalnosti izričito tvrdi da takvih zločina nije bilo, 20% kaže da “ne zna” odgovor na ovo pitanje, a sledećih 20% navodi konkretne primere zločina nad pripadnicima manjinskih zajednica u Vojvodini. Razlike između ispitanih Srba kolonista i starosedelaca su posve uočljive. Tvrdnju da nije bilo takvih zločina iznosi 61% prvih i 55% drugih; tvrdnju da za njih “ne zna” iznosi 24% ispitanih kolonista i 16% starinaca. Poslednja razlika u odgovorima je verovatno objašnjiva odsustvom kolonista u Vojvodini u vreme izvršenja najvećih zločina, pre svega nad pripadnicima mađarske zajednice: kolonisti su zaista

doseljeni nešto kasnije. Primere zločina navodi 12% kolonista i 29% starosedelaca među ispitanicima. Kolonisti su realno imali manje prilike da uoče određene zločine, pre svega one počinjen nad etničkim Mađarima. S druge strane, oni su, ili bar stariji među njima, bili svedoci postupka prema vojvođanskim Nemcima, ako ne ubistava poput onih u Bavaništu ili Lazarevu koja su izvršena odmah po oslobođenju Vojvodine, 1944. godine, kada kolonisti još uvek nisu bili naseljeni, onda onih oblika zlostavljanja koji su primenjivani nad logorisanim vojvođanskim Nemcima u narednim godinama.

Formulacije odgovora na ovo pitanje izražavaju jedan prepoznatljiv stav prema zločinima koje su izvršili komunisti, pripadnici “vlastite strane”: kolonisti izjavljuju “meni nisu poznati, osim naravno zabrane veroispovedanja”, “ništa ne znam”, “ne znam ništa o tome”, “ne znam da li je bilo takvih zločina” i slično. Starinci češće govore u smislu “proterivani su Mađari i Nemci”, “bilo je sitnih odmazdi, ali su one zataškane”, “bilo ih je, svi su posledica revanšizma”, “čuo sam da je bilo revanšizma, ali ne znam detalje”, “na njih je vršen pritisak psihološki i ekonomski”, “mislim da ih nije bilo organizovanih”, “raseljavanje i proterivanje Nemaca i Mađara”, “logor za Švabe u Knićaninu”, “bilo ih je u Bačkoj, ali su to rezultati osvete za Božić 1942.”, “progoni, ubistva, etnička čišćenja”, “bilo je neopravdanih zločina” i slično. Kolonisti se otkrivaju kao ciljna grupa koja o zločinima zna malo i koja o njima po svojoj prilici ne želi više da sazna, pa je utoliko potrebnije raditi na njihovom obaveštavanju.

Mimo svih očekivanja, mlađi među ispitanim Srbima skloniji su da priznaju postojanje zločina nad pripadnicima manjinskih zajednica od onih koji su bili svedoci vremena u kojima su se ovi desili. Primere zločina nad pripadnicima etničkih manjina navodi 25% ispitanika srpske nacionalnosti rođenih 1973. godine ili kasnije, prema po približno 19% onih koji pripadaju drugim generacijskim grupama. Ovo govori o postojanju svesti o zločinima koja se prenosila unutar-porodičnim kanalima komunikacije, pri čemu se najmlađi među ispitanicima, svesni odsustva vlastite odgovornosti, pokazuju sklonijima da o ovoj pojavi otvorenije govore. Nalaz je u praktičnom smislu povoljan, pošto govori o oslobađanju od opterećenja prošlosti pripadnika najmlađe generacije vojvođanskih Srba. Nalaz istovremeno, upozorava na zatvorenost starijih ispitanika i na njihovu nespремnost da otvoreno progovore o pojavi koja opterećuje inter-etničke odnose u Vojvodini. Izvesno je da predočena razlika u odgovorima najmlađih i ostalih ispitanika srpske nacionalnosti po svom obimu ne predstavlja generacijski šok kakav je šezdesetih godina bio odnos tada mlade generacije Nemaca prema zločinima čiji su savremenici bili njihovi očevi. No, kao što je rečeno, ovaj nalaz ima i saznajni i praktični značaj.

Zašto se toliko pažnje u ovoj analizi posvećuje doseljenicima u Vojvodinu i njihovim potomcima, kada je jasno da se ne prihvataju shvatanja vojvođanskog «kulturnog rasizma» koji naglašava navodno bitne razlike u shvatanjima i ponašanju vojvođanskog starosedelačkog stanovništva u odnosu na doseljenike posle Drugog svetskog rata i njihove potomke? Koloniste čak i strani autori

tretiraju kao element koji je manje naklonjen autonomiji Vojvodine od srpskog starinačkog stanovništva. Tako T. W. Waters, (Waters, 2001:80) smatra da su Mađari, Srbi starosedeooci i drugi imali u vidu istorijsko nasleđe kao osnov svojih zahteva usmerenih protiv centralizacije Srbije. L. Vrkatić (2001:40) smatra da je moderna istorija srpskog naroda rasprava između dva dela srpskog naroda, Srba iz Srbije i prečanskih Srba, odnosno dve običajnosne ideje. Vrkatić na osoben, regionalistički, način koristi stari motiv vlastite grupe kao žrtve, tvrdeći da su Srbi prečani bili najveće žrtve u Kraljevini Jugoslaviji (isto:39) navodeći pri tom razloge činjeničkog karaktera u ispitivanje čije osnovanosti se ovde neće ulaziti, ali koji ne deluju neozbiljno.

Kada piše o nastanku Miloševićeve autoritarne vlasti Vrkatić kao jedan od činilaca pominje i prebrzu i neozbiljnu vertikalnu društvenu pokretljivost, potcenjujući uticaj međunarodnog činioaca, i tvrdeći da je u osnovi ovog autoritarnog oblika vladavine bila konzervativna politička ideja koja nikad neće shvatiti Vojvodinu i Srbe iz Vojvodine, već koja će pre shvatiti nacionalne manjine. Oni koji pamte DEPOS-ov predlog za regionalizaciju Srbije koji su 1992. godine izradili dr Koštunica i profesori Ljušić i Čavoški neće se mnogo ustezati da se slože sa ovim stavom. S tačke gledišta osnovne teme projekta zanimljivi je Vrkatićev stav prema kojem Vojvodina ima “tri etnička etneta, i to ne baš do kraja izdiferencirana, pre svega zbog mnogo mešovitih brakova i kratkog istorijskog pamćenja, a to su: domicilni Srbi (znači oni koji su ranije doseljeni), doseljenički Srbi (oni koji su kasnije doseljeni) i drugi narodi (doseljavani u raznim vremenima i prigodama).” Mada govori o Srbima starosedeoocima i doseljenicima kao o različitim “etničkim” elementima, Vrkatić ne deli stanovište vojvođanskog “kulturnog rasizma” prema kojem su kolonisti i njihovi potomci nesposobni za promenu ili za “uljudivanje”. On smatra da “iako najviše obradovani mogućnošću autonomije Vojvodine, Srbi starosedeooci će najteže prihvatiti društvene promene koje ta autonomija nosi. Taj etnički element će biti uspešan u budućnosti samo ako napusti nazore svog, pre svega ruralnog, pa onda i sitno građanskog devetnaestovekovnog konzervativizma i nostalgije. Doseljenički Srbi su, svakako, socijalno uspešniji od domicilnih, ali su i veća prepreka uspostavljanju autonomije Vojvodine, što ne znači da neće baš oni biti noseći element u periodu kad ona zaživi.”

Kolonisti su, u svakom slučaju, brojan i nezaobilazan “element” sadašnjeg i budućeg društvenog čživota u Vojvodini. Oni su u toku kolonizacije bili naseljeni u 114 mesta, a bilo je izgrađeno i 14 novih sela. (Boarov, 2001) Deprivisani u odnosu na konkurentske starosedelačke kadrove u vreme razvijene autonomije Vojvodine, oni su preko svojih zavičajnih veza uveliko preuzeli rukovodeće položaje u vreme koje je usledilo suspenziji pokrajinske autonomije. Pisci Kerčov, Radoš i Raić (1990) navode da su nacionalistički mitinzi u Vojvodini 1988. godine održani u 29 kolonističkih mesta i u samo 2 sa većinom starosedelačkog stanovništva. Navodeći ovaj podatak Boarov podseća da je prema popisu 1981 u Vojvodini živelo 451000 ljudi rođenih u drugim krajevima Jugoslavije.

(Boarov, 2001) Ovaj pisac navodi da je posle “antibirokatske revolucije” u Vojvodini smenjeno 40000 političkih funkcionera, visokih državnih činovnika, sudija i šefova policije, direktora i upravnika prosvetnih ustanova i zdravstvenih centara, informativnih ili kulturnih kuća. Prema njegovim rečima, od svakih 100 direktora privrednih firmi smatra se da je smenjeno 80. U međuvremenu je u Vojvodinu došlo oko

300.000 izbeglih Srba iz Hrvatske i Bosne a emigriralo, prema procenama s kojima se Boarov slaže, najmanje 100.000 ljudi, pretežno pripadnika mađarske narodnosti i mladih vojnih obveznika, koji su bežali od poziva vojnih vlasti da idu u rat. (Cf. Silađi, bez god. izd.:96) Problemi vezani za kolonistički element dodatno su ojačani uverenjem da su njima bliske i sa njima zavičajno i srodničkim povezane izbeglice iz poslednjih ratova “prekomerno naseljene u određene višenacionalne sredine”. (Korhec,1999) Ovo uverenje nije osnovano, pošto su izbeglice nesrazmerno malo naseljavane u opštinama u kojima pripadnici manjinskih zajednica sačinjavaju većinu stanovništva, ali već sama raširenost ovog uverenja ne pridonosi poboljšanju inter-etničkih odnosa u Vojvodini.

Kolonistički kadrovi su posle 5. oktobra 2000. godine ponovo postali defavorizovani u odnosu na kadrove starinačkog porekla u otimačini oko posle-miloševićevskog plena. S obzirom na ovakve osobine, kolonisti zaslužuju da budu tretirani kao realno autonomna društvena grupa. Pri tom je važno podvući da su ranija ispitivanja (Ilić, Cvejić, 1993; Ilić, Cvejić, 1997) ustanovila da stepen nacionalizma kod njih nije veći nego kod starinačkog srpskog življa. No, s obzirom da su bili naseljeni po nekada nemačkim selima, kolonisti imaju posebne razloge za unekoliko drugačiji odnos prema prevladavanju prošlosti. S druge strane, oni su lišeni opterećenja “autohtonih” vojvođanskih inter-etničkih sukoba i zločina, kakvi su bili racija u Novom Sadu i Šajkaškoj 1942. godine, ili komunistička “vendeta” 1944. godine, što u analizi kao i u praktičnim akcijama neprestano valja imati u vidu.

Zločini nad Mađarima

Zločina nad manjinama je bilo, tako da se sadržaj svesti ispitanih vojvođanskih Srba bitno razlikuje od stvarnog stanja. Od kako je Vojvodina 1918. postala deo države koja će posle biti nazvana Jugoslavijom, pripadnici manjina bili su izloženi neujednačenoj represiji različitog intenziteta. O represiji u toku poslednjih deset godina bilo je reči ranije; ovde vredi pogledati studiju M. Samardžića (Samardžić, 2000). D. Boarov pominje fizičke napade na vođe vojvođanskih Nemaca još na izborima 1925. godine. U isto vreme, kako navodi Silađi, dolazi do revizije majstorskih diploma nesrpskih zanatlija, ukidanja trgovačkih dozvola, zabrane uvoza i izvoza za njihove firme. Boarov podseća da su mađarske okupacione vlasti naredile sa se iz Delvideka (Vojvodine) iseli oko 150.000 lica, dok je stvarno bilo iseljeno 20-30.000. (Boarov, 2001) Novosadska i šajkaška racija iz januara 1942. godine odnela je oko 4.000 žrtava srpske, jevrejske i romske pripadnosti. Prema K. Silađijevim tvrđenjima,

aprila 1941. je proterano ili zatvoreno u logore oko 20.000 ljudi. Januara 1942. je prema ovom piscu pobijeno oko 2.500 Srba i 750 Jevreja u Novom Sadu, Srbobranu, Bečeju, Čurugu i Žablju. Boarov navodi da je prema državnim podacima u toku okupacije ubijeno 30.000 ljudi u Vojvodini. Ovaj pisac primećuje da se 1944. oko 200.000 vojvođanskih Nemaca povuklo s Wehrmachtom, a da ih je bilo logorisano oko 140.000. Prema tvrdnji Rudolfa Weissa, predsednika Nemačkog narodnog saveza, u logorima i na drugi način, stradalo je oko 100.000 ljudi nemačke nacionalnosti. Boarov primećuje da su demografi ustanovili da je na prvom posleratnom popisu 1948. godine porastao broj Mađara za 48000, što znači da su se mnogi Nemci izjašnjavali kao Mađari. Nešto slično ponoviće se na popisu 1991. godine kada će se mnogi Hrvati izjašnjavati kao pripadnici drugih nacionalnosti u strahu od progona u nailazećim ratovima. Imovina svih 400.000 Nemaca u Jugoslaviji bila je konfiskovana, sa malobrojnim izuztecima uključenim u partizanski pokret. Boarov piše da je vojvođansko partijsko rukovodstvo zagovaralo iseljavanje Mađara kao i Nemaca, ali da je to odbio Tito zbog Sovjeta koji su kontrolisali buduću socijalističku Mađarsku.

Broj Mađara stradalih za vreme "vendete" u Vojvodini, koja nije bila ograničena samo na Bačku (pa je zato u uzorak u ovome istraživanju uključena i Debeljača) procenjuje se vrlo različito. Boarov navodi različite izvore koji se služe ciframa od 4.000 do 40.000 ubijenih, primećujući da se najčešće spominje oko 20.000, navodno zato što je to adekvatno broju ubijenih Vojvođana - Srba, Jevreja i Cigana - tokom okupacije. Siladi je manje uzdržan, pominjući da je tokom 1944. godine ubijeno više desetina hiljada ljudi. (Siladi, bez god. izd.:73). Kao mesta najmasovijih zločina nad mađarskim življem u literaturi se pominju Beždan, Sombor, Sivac, Subotica, Bajmok, Kanjiža, Senta, Bečej, Temerin, Novi Sad, Debeljača. Jedini "srpski" pisac koji se ovim ozbiljnije bavio, A. Kasaš, (Kasaš, 1996) procenjuje broj poginulih Mađara na oko 5.000. Šandor Mesaroš je ovaj broj procenio na oko 30.000, a poznati mađarski kardinal Jožef Mindsenti na čak oko 50-60.000. Jasenovačka aritmetika zločina očito je zahvatila i Vojvodinu; manipulisanje žrtvama i njihovim brojem predstavlja osnovu za pravdanje aktuelnih političkih zahteva i nelagodno podseća na slična kulturno-politička dešavanja koja su osamdesetih i devedesetih godina pripremala ratove u Hrvatskoj i Bosni.

Kako ispitanici Mađari gledaju na zločine počinjene nad pripadnicima njihove nacionalnosti i na stradanja življa drugih nacionalnosti? Na pitanje "Koji su vam primeri zločina nad pripadnicima mađarskog naroda na kraju drugog svetskog rata najviše poznati?" ispitanici mađarske nacionalnosti u prvom rangu izbora najčešće navode zločine počinjene nad Mađarima krajem Drugog svetskog rata (38%), a potom zločine nad Mađarima bez bližeg vremenskog određenja (11%). 20% ispitanika mađarske nacionalnosti izjavilo je da o tome ništa ne zna, a 5% da o tome ne želi da govori. Uopšte uzev, ispitanicima su dobro poznati konkretni zločini: uz pomenutih 38% u prvom rangui još 12%

ispitanika mađarske nacionalnosti u drugom rangu odgovora i 6% u trećem rangu govore o konkretnim zločinima, imenujući mesto i vreme gde su se i kada su se oni desili.

Među ostalim odgovorima pominju se “ubijanja u Temerinu 1944.”, “maltretiranja, ubijanja, otimanje imovine”, “oko Novog Sada 1945., pobili su par hiljada”, “zločini u okolini Tise”, “2. svetski rat-ubijanje Mađara od strane Nemaca i komunista”, “kada su oslobodioci poubijali neduzne građane pod izgovorom da su kolaboratori”, “1941. Srbi su vršili ubistva nad Mađarima”, “pojedinačni slučajevi ubistva iz politickih razloga”, “kad su partizani ubijali obične ljude”, “u Temerinu streljanje”, “logori”, “u Senti”, “u Novom Sadu”, “u Kanjiži”, “Temerin”, “Čurug”, “45 godine 44 dana ubijanja u Molu”, “streljanja u Senti (streljan pradeda)”, “Žabalj- deportacije zbog međusobnih odnosa neki su likvidirani ali to nije bila masovna pojava”, “Hotel Amerika”, “masovna streljanja u Temerinu”, “ubistva u Subotici i Senti”, “bilo je svašta u Senti - ubijali su se Srbi i Madari međusobno”, ili “1918. oduzimanje zemlje Mađarima”.

Na pitanje “Ko je po Vašem mišljenju najodgovorniji za zločine nad Mađarima u Drugom svetskom ratu?” ispitanici mađarske nacionalnosti najčešće kao glavne krivce pominju tadašnju komunističku vlast (25%), potom fašiste i njihove saradnike (18%), ostale činioce, (12%) Srbe (3%), dok čak 26% ispitanika odgovora da ne zna koje bio odgovoran za zločine nad Mađarima. Ovi odgovori deluju, nesumnjivo, konformistički. Apostrofiranje komunističke vlasti je istorijski prihvatljivo, a pozivanje na fašiste i njihove saveznike deluje do te mere samokritično da je nedovoljno ubedljivo. Ogroman udeo onih koji su odgovorili “ne znam” takođe deluje nerealno, a prozivanje Srba u minimalnom procentu jasan je znak odsustva želje za zaoštavanjem odnosa sa najbrojnijom etničkom grupom u Vojvodini.

Među krivcima se pominju “političari koji su vodili tu politiku (ko? neće da kaže – prim. anketara)”, “partizani”, “najviše Tito”, “komunisti”, “šovinisti”, “lokalni srpski oficiri”, “Nemci i komunisti”, “Rusi i Srbi”, “tadašnja vlast”, “Nemci”, “Italijani”, “tadašnji rukovodioci partizana”, “Srbi komunisti”, “tadašnja vlast (Tito, Ranković, komunisti)”, “rukovodioci”, pa i Hitler.

Upitani “Na koji način zločini nad Mađarima počinjeni u Drugom svetskom ratu opterećuju sadašnji život naših ljudi?” ispitanici mađarske nacionalnosti apsolutnom većinom (55%) tvrde da ovi zločini uopšte ne opterećuju život današnjih Vojvođana, 10% izjavljuje da ostaju sećanja, strah i nepoverenje, a samo nešto preko 3% kaže da su iza ovih zločina do danas ostali mržnja i želja za osvetom. Javljaju se odgovori poput “dosta se spominje”, “opterećuju i jednu I drugu stranu, jer su i jedni i drugi činili zlocine svojevremeno (na početku jedni, na kraju drugi)”, “možda se ne bi spominjalo da nije rata ovog sada”, “ne opterećuju ti, nego ovi noviji zločini”, “stariji pamte više”, “opterećuje međuetničke odnose”, “nemaju uticaj”, “to je zaboravljeno”, “ljudi ne smeju da pričaju o tome”, “stari ne vole da pričaju o tome”, “mene ne opterećuje samo da se ne ponovi”, “dok se ne

otkrije puna istina bice napetosti”, “starije ljude opterećuje jer imaju averziju prema Srbima”, “težimo to da zaboravimo i da se takve stvari vise ne dešavaju ali takve stvari nas opterećuju”, ili “jako je to daleko treba pitati one koji su nekog izgubili”.

Ima smisla ovde napraviti poređenje. Upitani “Na koji način zločini nad Srbima počinjeni u Drugom svetskom ratu opterećuju sadašnji život naših ljudi?” ispitani vojvođanski Srbi tvrde da zločini danas ne opterećuju društveni život u 16% slučajeva, da izazivaju strah, nepoverenje i oživljena sećanja u 38% i da podstiču na mržnju i osvetu u 22% slučajeva. Razlike u odnosu na odgovore respondenata mađarske nacionalnosti su drastične. Pitanje koje se postavlja jeste da li je znatno intenzivnije pamćenje ove vrste sadržaja kod Srba rezultat njihovog učešća u poslednjim ratovima, iskustva sa zločinima nad Srbima koji su počinjeni i van Vojvodine i koje nisu počinili etnički Mađari ili nečeg trećeg? Prvo objašnjenje nije prihvatljivo, pošto su vojvođanski Mađari bili koliko i Srbi, mada ne uvek na iste načine (misli se na veliki broj Mađara koji je emigracijom izbegao mobilizaciju) zahvaćeni poslednjim ratovima. Drugo objašnjenje može da se proveriti preko poređenja odgovora kolonista i starinaca na ovo pitanje. Prvi nisu bili izloženi zločinima čiji su počiniooci bili etnički Mađari, jer se u vreme njihovih dešavanja ni oni ni njihovi preci nisu nalazili u Vojvodini, a drugi jesu. Analiza izvedena u statističkom paketu SPSS pokazuje da na ovom planu nema značajnijih razlika između kolonista i starinaca. No, neke formulacije odgovora na ovo pitanje otkrivaju razlike između kolonista i starinaca. Među prvima se sreću odgovori poput “ma koliko to hteli da zaboravimo nikada nismo oprostili, a to stvara samo dublji jaz i pothranjuje profil Srbin = žrtva”, “vlada veliko nepoverenje”, “ljudi žive u strahu da se to ne ponovi”, “da, zato što rađaju netrpeljivost”, “opterećuju jer se neraščišćeni računi vraćaju”, “da, podstrekivanje nacionalizma i želja za osvetu”, “stvaraju netrpeljivost među ljudima”, “istorijsko zlopamćenje”, “osveta”, “nije tada rešeno i sad se taj problem nasleđuje”, “neko je izgubio roditelja”, “nikada se zločini nisu zaboravili, oseća se mržnja”, “poreklo”, “nasleđe”, “krivica”, pa čak i sa tačke gledišta cilja i teme projekta posebno značajno “ostanak Mađara u Vojvodini”.

Starinci daju umerenije odgovore po njihovim konotacijama, mada ove razlike ne dopuštavaju drugačije razvrstavanje i ne vide se kroz statističku analizu: “pamćenje nam ne da da zaboravimo”, “nepoverenje i uplašenost”, “još su uvek živa sećanja”, “mržnja još postoji”, “teško ih je generacijama zaboraviti i potisnuti”, “posledica njih je jačanje nacionalizma”, “sve se ponovo desilo: osvete su bile bolne”, “sećanja ostaju”, “postoji mržnja među narodima”, “nepoverenje prema predstavnicima naroda koji su izvršili zločine”, “sećanja na te događaje i nekažnjavanje tih osoba”, “prošlost se ne zaboravlja”, “sećaju se, vide spomenike pa se onda ne vole”, “ljudi ne umeju da zaborave”, “strah od ponavljanja zločina koji su se desili u prošlom periodu”, “postoji želja za osvetom”, “sama pomisao na zlodela širi nacionalizam”, “opterećuju odnos sa hrvatskom i mađarskom manjinom” itd.

Vidljivo je da je istorijsko pamćenje živo i da snažno pritiska svest sadašnjih stanovnika Vojvodine. Ono u sebi nosi razorne i destruktivne potencijale, što ne znači da ovi moraju da budu i aktivirani. Višedecenijski miran život različitih etničkih grupa u Vojvodini to najbolje potvrđuje.

Kada se odgovori na pitanje “Na koji način zločini nad Srbima počinjeni u Drugom svetskom ratu opterećuju sadašnji život naših ljudi?” ukrste sa starošću ispitanika srpske nacionalnosti dobijaju se vrlo neobični nalazi. Prošlošću su u ovom smislu najmanje opterećeni oni najstariji, rođeni do 1930. godine, kod kojih 25% kaže da ih pomenuti zločini uopšte ne opterećuju. Takvih je među ispitanicima rođenim između 1931. i 1950. godine manje od 11%, među sredovečnima, onima koji su rođeni između 1951. i 1972. 18%, a među najmlađima 15%. Poslednji nalaz je posebno zabrinjavajući i govori o snažnom uplivu opterećenja prošlosti u vidu zločina na etničkoj osnovi na svest najmlađih među respondentima, upravo onih koji treba da grade zajednički život u multietničkoj Vojvodini u nastupajućem razdoblju. S druge strane, videlo se da su najmlađi respondenti srpske nacionalnosti najsvesniji zločina počinjenih nad pripadnicima etničkih manjina. Najmlađa generacija Vojvođana srpske nacionalnosti u ovom smislu predstavlja grupu koja je istovremeno izložena i velikim iskušenjima i koja ima osnova za izgradnju svesti koja će usmeravati njihovo ponašanje u pravcu izgradnje zajedničkog relativno skladnog života sa pripadnicima ostalih etničkih grupa u Pokrajini.

Kod ispitanih Mađara nalazi su, kada se odgovori na pitanje o kojem je reč ukrste sa starošću ispitanika, posve oprečni. Nijedan od respondenata mađarske nacionalnosti koji je rođen do 1930. godine ne smatra da zločini počinjeni nad vojvođanskim Mađarima ne opterećuju društveni život naših ljudi. Takvih je među nešto mlađima čak 63%, među sredovečnima 55%, a među onima rođenim 1973. godine i kasnije 50%. Oni koji su “vendetu” dočekali sa 14 i više godina ovu i te kako dobro pamte, mada se čini da o njoj mahom ćute i u unutar-porodičnoj komunikaciji i da svoja sećanja nerado prenose na potomstvo. Primarno iskustvo istraživača potvrđuje ovaj nalaz: zid ćutanja je građen decenijama, čak i prema vlastitim potomcima, i još uvek postoji. Ovde je razlika između ispitanih Mađara i Srba vrlo značajna i govori o različitom odnosu prema nacionalnoj martirologiji na unutar-porodičnoj ravni. Vidljivo je da je vojvođanski odnos prema žrtvama koje je pretrpela vlastita grupa bitno drugačiji od onoga o kojem su u Nemačkoj, obavljena brojna istraživanja. Odsustvo suočavanja sa prošlošću, pre svega kod predstavnika većinske grupe, potpuno razlikuje i Vojvodinu i Srbiju i druge balkanske zemlje uključene u nedavna zbivanja od nemačkog odnosa prema holocaustu.

Neposredno upitani “Da li ste čuli za neke zločine za koje se tvrdi da su ih počinili komunisti i za koje?” ispitanici mađarske nacionalnosti u 40% slučajeva izjavljuju da za takve zločine nisu čuli, u 18% slučajeva pominju zločine nad pripadnicima etničkih manjina, u po 5% unutarkomunističke obračune i zločine nad političkim protivnicima itd. Ponovo je vidljivo da zid ćutanja postoji i da ga jedino primena različitih pitanja o istoj temi uspeva da načne. Odgovori na otvorena pitanja jasno

ukazuju na to da je svest ispitanika o «vendeti» življa nego što pokazuju podaci u kvantitativnoj formi: «ubistva u Temerinu», «konfiskacija», «mučenja», «ubijanje civila u Temerinu, Žablju i okolini», «čuo, ali nije upoznat koje: čišćenje tavana, bilo je svašta, oduzimanje kapitala», «1945. oko Novog Sada - partizani», «ubistvo popa i jos nekih pojedinaca», «otmice i ubijanja civila», «ubistvo popa u Debeljači i uticajnih ličnosti», «kad su partizani ubijali obične ljude», «da, čuo sam, streljanja kao odmazde», «čula je ali je ona lepo živela tada (otac partizan)», «mučili su mog dedu, otimali imovinu», «ubijali su Mađare jer ih nisu voleli», «Temerin, Čurug», «streljanja u Senti», «ubijanja u Molu», «znam da su partizani okupljali Mađare koji im nisu bili politički istomisljenici i ubijali ih», «ubistva u Senti, Čurugu, Novom Sadu», «ubistva u Čurugu, Žablju, Mošorinu, Senti», «masovna ubistva na nacionalnoj osnovi», «oduzimanje imovine, ubistva Mađara», «1944 pogubljenja Madara u Vojvodini (kod Novog Sada)» itd. Ovi odgovori pokazuju da je svest o «vendeti» znatno življa nego što bi se moglo pomisliti ako bi se statistički posmatrali izolovani odgovori na pojedina pitanja. Kada se iščitavaju ovakvi iskazi, tvrđenja Siladija i Čereša, za koja bi se bez poznavanja ovakvih podataka moglo pomisliti da odišu antikomunističkim etnonacionalističkim revanšizmom, deluju znatno odmerenije. Momenat oduzimanja imovine posebno je zanimljiv, pošto predstavlja motiv koji se sreće i u odgovorima Srba starinaca i ispitanih Mađara. Kritika komunizma objedinjuje bar ponekad i bar u po nečemu etničke rivale. To se vidi i iz sadašnjeg saveza srpskih i manjinskih etnonacionalističkih stranaka koji danas vlada zemljom. Poluvekovno uspešno komunističko hlađenje nacionalizama (Gellner) očito je bilo zasnovano na počecima koji su u sebe uključivali izvođenje masovnih zločina.

Upitani «Šta mislite, koja je nacija na prostoru Vojvodine najviše stradala u Drugom svetskom ratu i na koji način?» ispitanici mađarske nacionalnosti najčešće daju konformistički odgovor «svi podjednako» (40%), njih 14% apostrofira Mađare, 8% Jevreje, 7% Nemce, 2% Srbe, 1% Rome itd. Iskrivljavanje istorije i zastupljenost nacionalističkog stereotipa prema kojem je vlastita grupa uvek (najveća) žrtva, a nikada dželat, ovde je posve vidljivo. Jevrejska i romska stradanja pod nacistima, ustašama i salašijevcima nesumnjivo da već i s obzirom na broj pripadnika ovih etniciteta prevazilaze nemačka i mađarska; komunisti su planirali fizičko uklanjanje Nemaca (i, ako je verovati Boarovu, jedno vreme i Mađara) ali ne i njihovo fizičko istrebljenje. Motivi nemačkih polemika oko odgovornosti za prošlost ovde su posve jasno vidljivi. S druge strane, preovlađujući stav da su stradali «svi podjednako» na jednoj je ravni izraz konformizma i želje da se ne podstiču inter-etničke podele, a na drugoj izraz želje da se izbegne odgovornost. Sudbina Jevreja pod Salašijevom vladom posve jasno govori o uključenosti organa tadašnje mađarske države u holocaust. Opet, razumljivo je da se zločini počinjeni nad drugima zanemaruju kada se pomišlja na zločine počinjene nad pripadnicima vlastite grupe, često i nad komšijama i rođacima ili precima. Teško da bi pripadnici bilo koje druge etničke

grupe na Balkanu (a u pogledu političke kulture Južna Panonija spada na Balkan) dali drugačije odgovore.

Upitani "A šta mislite, koja je nacija na prostoru Vojvodine najviše stradala u vremenu komunističke vlasti i na koji način" ispitani Mađari su u istom udelu kao i u slučaju prethodnog pitanja (40%) dali odgovor "svi jednako – zbog komunizma", da bi potom apostrofirali Mađare (7%), Nemce (5%) , Srbe (4%) itd. Vidljivo je zanemaarivanje patnji i zločinstava koje je civilno nemačko stanovništvo pretrpelo u prvim godinama komunističke vlasti. S druge strane, znatno ređe apostrofiranje predstavnika vlastite grupe kao najvećih komunističkih žrtava nego u slučaju odgovora na pitanje o žrtvama iz Drugog svetskog rata predstavlja posredno priznanje simetričnog komunističkog odnosa prema pripadnicima različitih nacionalnosti. Formulacije odgovora na ovo pitanje mahom potvrđuju predočenu interpretaciju: "svi su podjednako stradali", "sve nacije su proterivane i ubijane osim Srba", "nijedna posebno", "nije bilo izuzetaka", "Mađari -nisu mogli da se zapošljavaju", "Mađari - konfiskacijom imovine i ubijanjem", "i Mađari i Srbi, ali je ona samo čula za to", "svi su isto prošli", "svi podjednako", "podjednako svi koji su bili ideološki neprijatelji", "nije bila nijedna nacija posebno ignorisana", "to nije vršeno na nacionalnoj osnovi", "Mađari su bili najsiromašniji jer im je nacionalizacijom oduzeta zemlja", "nisu svi isto ali ne ide po nacionalnosti" itd.

Upitani "Šta znate o zločinima koji su tokom Drugog svetskog rata počinjeni nad Srbima u Vojvodini?" respondenti mađarske nacionalnosti u 68% slučajeva navode primere takvih zločina, njih 14% kaže da takvih zločina nije bilo, 12% da "ne zna", itd. Ovaj je nalaz u neskladu sa raširenim uverenjem da su od nacionalnosti u Vojvodini u Drugom svetskom ratu najviše stradali Mađari. No, mnogo je važnije da velika apsolutna većina ispitanika zna za zločine nad Srbima. Ova obaveštenost je po pravilu delimična; odgovori su najčešće formulisani kao "bilo je; svi su stradali", "bilo ih je ali ne zna koji", "znam da je bilo zločina, ali ne mogu tačno da navedem primer", "ne znam konkretno ali je bilo", "bilo je npr. u Novom Sadu", "čuo za neke, ali ne zna da izdvoji", "bilo je 1944. Mađari su nešto uradili, zbog toga je bila odmazda 1945.", "odvođenje u logore", "bilo ih je ali ne znam tačno da navedem", "bilo ne znam primere", "bacanje Srba u Tisu, klanja", "od strane hortijevaca Srbi su ubijani", "čuo sam nešto ali to su bili pojedinci", "bilo je streljanja u Novom Sadu", "zločini u Žablju, Novom Sadu", "sigurno ih je bilo ali ne zna tačno", "činili su Mađari hortijevci", "čula je ali ne može da navede gde su se desili", "znam da je bilo", "kar su usli Mađari pravljani su masakri", "kad su došli Mađari pravili su zločine nad Srbima", "bilo ih je ne zna konkretno u Tisi su davljani" itd. Ovde je potrebno staviti nekoliko napomena.

Raširena svest o postojanju mađarskih zločina nad Srbima u Drugom svetskom ratu predstavlja plodnu osnovu za izgradnju jednog zdravog, prošlošću što manje opterećenog odnosa vojvođanskih

Mađara prema pripadnicima najbrojnije etničke grupe u Pokrajini. Mađari su daleko svesniji zločina koje su njihovi sunarodnici počinili nad Srbima i mnogo su spremniji da ih priznaju nego što je slučaj sa stavom Srba prema zločinima nad Mađarima. Ovo treba posebno snažno naglasiti. Odsustvo znanja o detaljima i obimu ove pojave zahteva propagandnu akciju koja bi sprečila bilo minimiziranje, ili, što je još važnije pokušaje političke instrumentalizacije minulih dešavanja u smislu dodatnog iskrivljavanja prošlosti. Veoma je važno da trend prividne "normalizacije" mađarskog nacionalizma koji je jedno vreme početkom devedesetih godina bio prisutan u Mađarskoj, i koji je, kao što se u Nemačkoj nastojao rehabilitovati Wehrmacht da bi se sva odgovornost svalila na Partiju i SS jedinice, pokazivao sklonost da amnestira Hortijev režim i da odgovornost prebaci na Salašija, nije ostavio snažnijeg upliva na vojvođanske Mađare. Antikomunistički stereotipi se, naravno, koriste gde god je moguće i koriste ih i Srbi i Mađari, zanemarujući pola veka inter-etničkog mira provedenog pod autoritarnom komunističkom vlašću koja je, ovo nikada ne treba zaboraviti, činila brojna zločinstva nad etničkim Nemcima i Mađarima pri kraju Drugog svetskog rata i, kada su vojvođanski Nemci u pitanju, u godinama koje su mu usledile. Svoje probleme da opstanu i da se razviju kao posebna etnička zajednica vojvođanski Mađari vezuju najčešće za komunizam. Ugledni pisac Laslo Vegel (2000:25) upozorava da je do većih demografskih pomeranja u Vojvodini došlo posle 1945. godine. Sadašnji pokrajinski sekretar za obrazovanje Zoltan Bunjik (2000: 27) takođe vezuje "nasilno pomeranje stanovništva " za drugu polovinu dvadesetog veka. O trendu sadašnje prostorne etničke homogenizacije u Vojvodini o čemu je bilo reči u uvodu govori Olivera Radovanović (2000), koja kaže da živi na Telepu (mađarski kvart u Novom Sadu) gde su do skora isključivo živeli Mađari, a od nedavno dobrim delom i srpske izbeglice. Govoreći o "praksi sećanja" Alpar Lošonc (2000) upozorava da postoji slika istorije kao da manjine i nisu postojale, i da samo prisustvo manjina unosi poremećaj u režimu sećanja.

Navedeni domaći pisci po svoj su prilici najvećim delom u pravu. No, u samoj Mađarskoj je, a to se dalo videti i iz rezultata Reinprechtovog istraživanja, na delu znatno radikalnija reinterpretacija i prerada prošlosti od one koja je uočena u svesti ispitanih vojvođanskih Mađara. Rehabilitacija Horthyevih premijera Telekija i Kallaya poprimila je masovne razmere. Dovoljno je pogledati radove John Lukacsa, Kristof Kallaya i Antal Czettlera, (svi:2000) u kojima se daje otvorena apologija Kallaya i prikrivena ali jasna odbrana Horthya zbog zaštite Jevreja i rata sa SSSR. Ovde se na posve neizvoran način variraju Nolteove teze iz sredine osamdesetih o fašizmu kao o spolja izazvanoj i legitimnoj odbrani od opasnosti sa Istoka. U tumačenju anti-semitskih zakona, uvedenih dvadesetih, a ojačanih tridesetih godina prošlog veka naglašava se da je konzervativna mađarska anti-semitska vlast izbegavala pogrom Jevreja. O mađarskom veleposedu, kao reliktu koji je od Mađarske pravio retkost u Evropi dvadesetog veka, u ovim analizama nema ni govora. Hortijevci se opisuju kao "predstavnic

hrišćanske civilizacije” koji su uspeli da da zadrže parlamentarnu formu vladavine i da se odlučno bore protiv boljševizma. Isticanje hrišćanskog karaktera Horthyve vlade podseća na prvu fazu re-interpretacije fašizma u Adenauerovoj Nemačkoj, kada se ovaj tumačio pre svega kao nehrišćanski režim, dok nije došlo do korenitijeg suočavanja sa prošlošću. Pri tom pisci podsećaju da je Kallay 1942. godine odbio nemački zahtev za segregacijom Jevreja i za obaveznim nošenjem žutih traka, da je 1943 Horthy odbio Hitlerove zahteve za radikalnim rešenjem jevrejskog pitanja i da je kardinal Szeregy javno osuđivao nacističke ideje. U svojoj kritici komunističke historiografije Czettler piše da je Mađarska kao i Finska zbog svoje hrišćanske tradicije očuvala parlamentarni sistem i da su njeni političari računali da će im to koristiti kod saveznika. U maniru streitbare Demokratie (Jaschke, 1991) ovaj pisac drži da borba protiv komunizma može da opravda sve grehove prošlosti, pa u tom smislu kritikuje američke iluzije o Staljinu, koji je naredio proterivanje miliona ukrajinskih seljaka i koji je bio dobrodušno zvan Uncle Joe. Czettler kritikuje Roosevelta zbog naivnog libertalizma i pro-sovjetskog stava, pominjući ustavnu strukturu Horthyve Mađarske i njenu humanu politiku prema Jevrejima, zaboravljajući njene anti-semitske zakone. (Czettler, 2000:99) U ovom kontekstu se posebno apostrofira Kallayev “samopožrtvovani, herojski napor” da sačuva Mađarsku za hrišćanski slobodoljubivi Zapad. Ovaj obrazac prerade istorije neodoljivo podseća na nedavno uvrštavanje srpskog kvislinga Milana Nedića na listu 100 najznamenitijih Srba u istoriji ovog naroda. Apologiju Kallaya neki istoričari proširuju i na Istvan Bethlena, pa i na samog Horthya. Ispitanici u našem istraživanju misle drugačije, popšto se Horthy i sa njim povezani političari sreću posve retko na listi njihovih persobnalnih preferencija. Bez obzira na sve patnje kojima su vojvođanski Mađari bili izloženi 1944-45 godine od strane komunističke vlasti, iskustvo najnovijih ratova omogućilo im je da na trezveniji način gledaju u prošlost nego što je slučaj sa nekim istoričarima. Ovo zapažanje se *mutatis mutandis* izvesno može primeniti i na vojvođanske Srbe u poređenju sa etnonacionalističkim ispadima beogradskih istoričara koji su, za razliku od mađarskih kolega, idejno pripremili ratove u Hrvatskoj i u Bosni.

Pitanje odgovornosti previše je odgovorno da bi se prepustilo samo istoričarima. C. Ingrao, (2001:23) slično Czettleru misli da je posle 1945. godine popustljivost prema Sovjetskom Savezu dovela do progona ka zapadu 14 miliona Nemaca, uključujući i skoro 5 miliona iz nacionalno mešovitih područja bivše Habsburške Carevine. Prema njegovim rečima, procene kažu da je 2 miliona ljudi umrlo u tom najvećem izgonu ljudskih bića u istoriji sveta. Sledilo je četrdeset pet godina hegemonije Sovjeta nad istočnom polovinom Evrope. Ingrao zapaža da, kao što su Mađari uvideli 1956, hladnoratovska dilpomatija Sjedinjenih Država prevashodno se bavila miroljubivim odvrćanjem Sovjetskog Saveza, a ne slobodom porobljenih naroda Srednje Evrope.

Ingrao je u prikazanim razmatranjima blizak stavu mađarskih revizionističkih istoričara. Posebno istraživanje etničkih elita u Vojvodini koje Centar za razvoj civilnog društva u Zrenjaninu upravo izvodi pokazaće u kojoj meri njihove ideje prožimaju svest vojvođanske mađarske kulturne i medijske elite. “Obični” Mađari u Vojvodini o ovome imaju, kao što se moglo videti, znatno odmereniji i manje iskrivljen stav. Oni su svesni cene koju plaćaju pripadnici nekog etniciteta kada se nastoje ostvariti “nacionalni ciljevi”. Oni nisu pokazali simpatije za američki plan rušenja Miloševića otvaranjem “severnog fronta” u leto 1999. godine, kada bi poslužili kao “pešadija” globalizacije. (Cf. Manjine u Srbiji, 2000) Njima je, čini se, jasno da etnička solidarnost ne postoji, u šta su se mogli uveriti suočeni sa sudbinom srpskih izbeglica iz Krajine i Bosne. Ingrao primećuje da kao što je 14 miliona izgnanika Nemaca platilo cenu Hitlerove žudnje za Velikom Nemačkom, danas ima skoro dva miliona srpskih izbeglica iz Hrvatske, Federacije BiH i sa Kosova koje žive u zastrašujućoj bedi, sa malo zagovornika njihovog interesa u inostranstvu i malim nadama da će se ikada vratiti kućama. (Ingrao, 2001:27)

U celini uzev, realan pogled ispitanih vojvođanskih Mađatra na pitanja zločina koje su svojevremeno njihovi sunarodnici izvršili nad srpskim i jevrejskim življem predstavlja za balkanske i panonske prilike neuobičajeno povoljnu okolnost za dalju izgradnju mirnog zajedničkog života različitih nacionalnosti u Vojvodini. Ovu povoljnu okolnost svakako treba iskoristiti, a teret suočavanja sa prošlošću nesrazmerno mnogo pada na znatno pristrasnije i u pogledu sadržaja svesti o prošlosti znatno više indoktrinisanе vojvođanske Srbe.

Jednopartijski sistem i prevladavanje prošlosti

Komunistički odnos prema inter-etničkim odnosima treba sagledavati na višestruk način. Komunisti su kroz borbu u Drugom svetskom ratu stvorili osnovu za nastanak federativne Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i na taj su način prekinuli srpsku hegemoniju. Krajem rata i odmah posle njega preduzeli su široku kolektivnu odmazdu prema pripadnicima nemačke i u manjoj meri mađarske manjine. Za brojne zločine i za sistematsko kršenje ljudskih prava ne može biti opravdanja, mada se u tumačenju ovih pojava moraju imati u vidu standardi jednog netrpeljivog vremena u kojem je pobednik civilno stanovništvo tretirao na način posve neprimeren našim današnjim standardima. U posleratnom razdoblju komunistička vlast je bitno popravila položaj etničkih manjina i postavila nove standarde na planu promovisanja etničkih prava. Ona je pri tom kombinovala politička sredstva kao što su represija, korupcija i prosvećivanje. Ironija je istorije što će Jugoslavija još jednom, posle propasti nepodeljene vlasti, postati povodom da se u toku devedesetih godina razviju novi mehanizmi zaštite kolektivnih prava upravo stoga da bi se sprečilo ponavljanje krvavih iskustava iz najnovijih balkanskih ratova.

Ispitanici su bili upitani za dobre i loše strane jednopartijskog sistema kakav je u Jugoslaviji postojao do 1990. godine. 20% ispitanih Srba smatra da komunistički sistem nije imao dobrih strana. Čak 41% ispitanika srpske nacionalnosti kao dobru stranu ovog sistema ističe dobar materijalni standard i socijalnu sigurnost građana, a 11% naglašava tadašnju otvorenost zemlje prema svetu i njenu relativnu demokratičnost u poređenju sa drugim socijalističkim zemljama. Razlike između starinaca i kolonista su posve uočljive: mišljenje da komunistički sistem nije imao dobrih strana zastupa 26% prvih i 14% drugih. Odsustvo nacionalizma kao najbolju stranu komunističkog režima pominje ukupno 4% ispitanika, nešto manje od 3% starosedelaca i preko 5% kolonista. Kolonisti, čiji su rođaci i bratstvenici neposredno trpeli zbog poslednjih ratova, pokazuju više smisla za uočavanje ovog rezultata komunističke vlasti. No, kao i u ranijim istraživanjima, osnovna prednost socijalističkog razdoblja vezuje se za tada postignutu socijalnu sigurnost velike većine građana. (Cf. Ilić, 2000) Formulacije odgovora ispitanika vrlo su rečite: « iluzija da živimo u raju», «krediti», «standard», «bratstvo i jedinstvo», «demokratija i samoupravljanje», «jednopartijski sistem koji je držao zemlju u celini, a višepartijski uništio zemlju (SFRJ)», «sloboda kretanja», «mogućnost svih da steknu visoko obrazovanje», «veći životni standard», «omogućavao je slobodu ljudima u svakom pogledu», «stabilna država», «radničko samoupravljanje», «sigurnost u svakom pogledu», «briga o starima, deci (socijalna pitanja)», «mir», «nije bilo toliko razmirica, udaljavanja ljudi, različitih mišljenja», «deklarisana prava», «bezbednost građana», «ravnopravnost nacija», «postojanje dobrostojećeg srednjeg staleža», «sloboda kretanja», «mnogi su lepo, normalno živeli (imali posao , putovali)», «ravnopravnost» itd. Upitani za najveće nedostatke jednopartijskog sistema ispitanici Srbi relativno najčešće pominju odsustvo demokratije (34%), a znatno ređe ekonomske probleme (8%), sputavanje nacionalnih osećanja (nešto preko 4%), socijalne razlike (2%), represiju nad crkvom (manje od 1%) itd. Starosedelci se ovde pokazuju kritičnijima od doseljenika kada je u pitanju komunističko sputavanje ispoljavanja nacionalnih osećanja (6% prvih prema 2% drugih) i ekonomski problemi u socijalizmu (11% prvih i 3% drugih). Odgovori su ne manje rečiti nego u prethodnom slučaju: «nije postojala sloboda govora», «centralizam», «nemogućnost izbora», «totalitarizam», «nepostojanje demokratije», «nije bilo slobode govora, misli», «nedisciplina», «odnos prema društvenoj imovini», «zabrane slobode mišljenja, okupljanja», «lopovi bili na vlasti», «šovinizam (između republika)», «Goli otok (robijanje zbog sitnica)», «tiranija, nasilje», «osiromašenje», «stalno zaduživanje», «prezaduzenost», «ugnjavanje srpskog stanovništva», «gušenje individualnosti», «upropastio nam je ekonomiju», «nedopuštanje religija» itd.

Ispitani Mađari u 17% slučajeva tvrde da jednopartijski sistem nije imao dobrih strana, 42% ističe dobar materijalni standard i socijalnu sigurnost, 9% samoupravljanje i relativnu demokratičnost, 5% otvorenost SFRJ prema svetu i spoljnu politiku, još 3% otvorenost granica zemlje, 4% odsustvo

nacionalizma itd. Referentni okvir za vojvođanske Mađare po mnogo čemu je bila komunistička Mađarska, sa njenom represivnom politikom u godinama posle 1956. i sa «Gulaš socijalizmom» sedamdesetih i osamdesetih godina. Formulacije odgovora o dobrim stranama jednopartijskog sistema koje su dali ispitanici etnički Mađari nisu nezanimljive: «svi smo živeli dobro», «dobra radna mesta i dobre plate», «imali smo para i lepo su ljudi živeli bez obzira koje su vere i nacije», «bio je bolji život», «pasoš sa kojim se putuje», «obrazovanje za sve», «nije bilo političkih sukoba», «socijalna sigurnost», «Tito je držao Jugoslaviju zajedno», «svugde se moglo ići», «bratstvo i jedinstvo», «postojali su krediti», «bio je mir», «nije bila Srbija već Jugoslavija», «živeli smo mirno», «mogli smo da putujemo i zaradimo», «otvorene granice», «veća sloga», «Tito je imao međunarodni kredibilitet», «nije bilo šovinizma», «saglasnost unutar partije», «ideja jednakosti i ravnopravnosti» itd. Uočljivo je da ispitanici Mađari uz obligatno pozivanje na ekonomsku i socijalnu sigurnost, po kojoj su slični Srbima, veću pažnju pridaju otvorenosti zemlje i politici nacionalne ravnopravnosti koja je bila primenjivana u najvećem delu komunističkog razdoblja. Otvorenost zemlje dobija posebno na značaju pri poređenju života Mađara u Vojvodini sa onim u Kadarevoj Mađarskoj, a komunističko afirmisanje nacionalne ravnopravnosti moralo je da ostavi utisak na pripadnike narodnosti koja je doživela pogoršanje svog položaja u godinama Miloševićeve neo-socijalističke vlasti koju je donelo uvođenje multipartizma.

Upitani za najgore strane jednopartijskog sistema ispitanici Mađari najčešće pominju odsustvo demokratije (34%), represiju nad crkvom (preko 4%), sputavanje nacionalne ideje i socijalne razlike (po 3%) itd. Uočljivo je da je među Mađarima komunistička represija nad crkvom ocenjena u većoj meri kao značajnija nego među Srbima. Ovde ima smisla pogledati deklarisanu religioznost ispitanika po nacionalnom kriterijumu. Na pitanje da li veruju u Boga 70% ispitanika mađarske nacionalnosti odgovara potvrdno, uz još 16% onih koji kažu da se kolebaju. Na mnogo «jače» pitanje da li veruju u život posle smrti 28% respondenata mađarske nacionalnosti odgovara potvrdno uz još 27% onih koji kažu da se u vezi sa ovim kolebaju. Ispitanici Srbi u skoro istom udelu (69%) izjavljuju da veruju u Boga, uz još 13% onih koji kažu da se kolebaju. No, na pitanje da li veruju u zagrobni život, potvrdno odgovara 21% respondenata srpske nacionalnosti, uz još toliko onih koji kažu da se u vezi sa ovim kolebaju. Ispitanici Srbi su, u celini gledano, manje religiozni od Mađara. Pri tom treba imati u vidu i značaj religije i crkve za očuvanje etničkog identiteta grupe koja predstavlja manjinu u ukupnom stanovištu, bez obzira na to što ona nije verski homogena (među vojvođanskim Mađarima uz dominantne katolike postoje i kalvinisti i drugi). (Ovde se može napraviti kratka digresija: među ispitanicima srpske nacionalnosti starinci su religiozniji od doseljenika: u Boga izjavljuje da veruje 74,5% prvih i 64% drugih, a u život posle smrti 26% prvih i 16% drugih). Vredi, u svakom slučaju, pogledati formulacije odgovora kojima ispitanici Mađari ukazuju na najlošije strane jednopartijskog sistema: «puno se radilo (poljoprivreda) ali nije moglo da se zaradi», «neprihvatanje crkve»,

“diskriminacija onih koji nisu bili članovi komunističke partije”, “forsiranje ljudi bliskih partiji”, “zanemarivanje crkve kao institucije”, “nemogućnost političke promocije onih koji nisu bili u partiji”, “nije bilo demokratije”, “otimanje”, “jednoulje” itd.

Odnos prema prošlosti mnogo govori o sagledavanju sadašnjosti i o viđenju poželjne budućnosti. Idealizacija nekog razdoblja u prošlosti po pravilu ukazuje na sadržaje minulog vremena koje koje različite grupe žele da uključe u izgradnju onoga što dolazi. Pri tom po pravilu idealizacija starije prošlosti znači konzervativniji stav od glorifikovanja one koja je bliža. Idealizacija vrlo davne prošlosti, one koja je bila svojstvena pred-društvenom razdoblju u razvoju ljudske vrste, karakterisala je najreakcionarnije ideologije i društvene pokrete, poput fašizma. U skladu sa ovim naznakama treba sagledati i odgovore na sledeće pitanje koje je usmereno na ispitivanje druge strane iste pojave.

Upitani “Kada je, po Vašem mišljenju, napušten obećavajući put razvoja i koja je najveća greška koja je do sada počinjena u našoj politici?” ispitanici srpske nacionalnosti u 50% slučajeva ukazuju na Miloševićev dolazak na vlast, sa po 7% na uvođenje komunističke vlasti i na Titovu smrt 1980. godine, sa 5% na uvođenje višestranačkog sistema, sa 2% na ustavne promene iz 1974. godine itd. Starosedelci su istovremeno više anti-komunistički i anti-miloševićevski nastrojeni od kolonista. Apostrofiranje dolaska komunista na vlast kao prekretnije ka regresivnom razvoju prisutno je u u 9% odgovora prvih i 5% drugih, a ukazivanje na pogubnost Miloševićevog preuzimanja vlasti kod 56% starosedelaca i 45% kolonista i njihovih potomaka. Očita je sklonost da se nedaće sadašnjeg života povežu sa prethodnim režimom. Pri tom su kolonisti privrženiiji tom režimu od starinaca. Oni su, uostalom, i realno profitirali od uvođenja komunističke vlasti, preko kolektivne selidbe u bogatije krajeve, a u novije vreme su, kao što je rečeno, bili deprivisani u razdoblju razvijene autonomije Vojvodine, favorizovani u vreme posle njenog korenitog sužavanja i ponovo deprivisani posle petooktobarskih promena. U formulacijama svojih odgovora kolonisti kao na izvor zla češće od starinaca ukazuju na “višepartijski sistem”, “višeranačke izbore”, i nešto češće na Ustav iz 1974. godine (npr. “formiranje države od republika(ustav 74.)”. Kod starinaca se češće ukazuje na greške komunista (npr. “čim je Tito umro raspad SFRJ”, “posle smrti Tita kada je svake godine bio predsednik iz druge republike - to je omogućilo otimačinu”, “težnja komunizmu”, “posle 2. svetskog rata - slepo verovanje”, “ubijanjem srpskog nacionalnog bića jos `45”, “napuštanjem kapitalističkog i uvođenjem socijalističkog sistema”, “1945 komunizam”, “period Maršalovog plana” itd.

Ispitanici mađarske nacionalnosti još u većoj meri prekretnicu ka regresivnom razvoju vezuju za Miloševićev dolazak na vlast (69%). Treba imati u vidu da je položaj manjina u Srbiji pogoršan u godinama posle Osme sednice CK SKS (1987) mada u nejednakoj meri. Titovu smrt kao prekretnicu pominje 6% ispitanih Mađara, a uvođenje komunističke vlasti svega 2%. U olčima ispitanih vojvođanskih Mađara propadanje počinje sa politikom koja je stupila na snagu krajem osamdesetih

godina. Komunistička Titova Jugoslavija iz njihove perspektive izvesno dobija u poređenju sa komunističkom Mađarskom rakošija ili Kadar Janoša. Ukazivanje na Miloševića a ne na Tita kao na glavnog krivca ponešto govori i o odnosu prema zločinima koje su komunisti počinili nad Mađarima 1944. godine, ovi su potisnuti neprilikama s kojima su se vojvođanski Mađari suočili posle drastičnog sužavanja autonomije Vojvodine, započinjanja novih ratova i izazivanja privrednog kolapsa. Mađarska obrazloženja su uveliko drugačija od onih koja daju ispitanici Srbi. Respondenti mađarske nacionalnosti u vezi sa najvećom greškom počinjenom u našoj politici pominju “nacionalizam”, “ratove”, “stvaranje mržnje među narodima”, “početkom `90 -ih politička centralizacija”, “1991 izazivanje međunacionalne netrpeljivosti”, “nepoštovanje ljudskih prava”, “nedavanje ekonomske i drugih samostalnosti zemljama SFRJ i cepanje Jugoslavije”, “1989 ukidanje autonomije i raspad stare Jugoslavije”, ali i odgovore poput “pre 15 godina ljudi su poceli da dobijaju manje para”, “uzimanje ekonomskih zaliha od građana”, itd.

Naglašavanje nacionalizma, gušenja autonomije i nipoštašavanja ljudskih prava u odgovorima ispitanika mađarske narodnosti uopšte je karakteristično za pripadnike manjinskih ugroženih grupa; etnička većina o ovim pojavama ne mora da razmišlja pa ih stoga i ne pominje. Ispitanici Srbi osuđuju Miloševćev režim ali mu ne zameraju na nacionalizmu koji je koristio i kojim je manipulirao i istovremeno bivao njime manipulisan.

Neposredno upitani “koji je po Vašem mišljenju najbolji period u prošlosti naše zemlje” ispitanici srpske nacionalnosti najčešće pominju Titovo vreme (45%), 22% kao “zlatno doba” pominje osamdesete godine dvadesetog veka, 5% davno doba nemanjićke države, po 4% razdoblje Kraljevine SHS (Jugoslavije) i vreme vlade Ante Markovića itd. Ne uočavaju se iole primetnije razlike između kolonista i starosedelaca. Viđenje “najboljeg razdoblja” ili naknadno konstruisanog “zlatnog doba” nekada se vezuje za “samostalnost Srbije kao države”, nekada izričito i otvoreno za “jednopartijski sistem”, drugi put se ističu naknadno harizmatizovani momenti društvene stabilnosti (“za vreme kralja kad smo imali najjaču valutu”) ili stvarnog ili navodnog dobrog spoljno-političkog položaja zemlje (“period između 2.svetskog rata kada smo imali prijatelje i na istoku i na zapadu”). Idealizovanje Titovog vremena motivisano je razlozima ekonomske sigurnosti; suzbijanje nacionalizama kroz specifičnu komunističku kombinaciju represije i prosvetavanja stanovništva ispitanici srpske nacionalnosti gotovo da uopšte ne pominju kao razlog zbog kojeg se opredeljuju za vreme Titove vlasti kao za “zlatno doba”. Idealizacija davne prošlosti nemanjićke države govori da ispitanici mahom ne poznaju nacionalnu istoriju. No, na ovu činjenicu ukazao je i niz drugih istraživanja. Mada je savremeni srpski nacionalizam uveliko zasnovan na nasilnom oživljavanju i krivotvorenju istorije, istorija koja se plasirala preko medijskih nastupa njegovih protagonista po pravu nije prevazilazila

nivo stereotipa pogodnih za nacionalističku mobilizaciju i nije pridonosila povećavanju poznavanja prošlosti kod širih grupacija u stanovništvu.

Kako ispitanici Mađari određuju “zlatno doba” u prošlosti? Upitani za najbolji period u prošlosti naše zemlje oni se relativnom većinom takođe opredeljuju za Titovo vreme (42%), potom za osamdesete godine dvadesetog veka (22%), zatim za vreme vlade Ante Markovića 1990. godine (11%). Vidljivo je da u ovom opredeljivanju nema posezanja u dublju prošlost: Trijanon je i dalje vododelnica koja utiče na oblikovanje društvene svesti vojvođanskih Mađara i oni su svesni da su posle njega postali manjina u Vojvodini. Odsustvo apostrofiranja razdoblja Kraljevine Jugoslavije više je nego razumljivo, pošto knjige Šandora Mesaroša jasno govore o sistematskoj diskriminaciji kojoj su Mađari bili izloženi u vreme ove države. Uočljiva je velika sličnost u odgovorima ispitanih Srba i Mađara na pitanje koje se sada posmatra. Komunistička vendetta je u društvenom pamćenju vojvođanskih Mađara uveliko bila zasenčena politikom međunacionalne tolerancije koja je bila vođena kroz decenije. Odsustvo neposrednog iskustva o događajima kakav je u Mađarskoj bila sovjetska intervencija 1956. godine moglo je samo da ojača ovako trpeljiv odnos prema razdoblju Titove vlasti. Uostalom prema New Democracies Barometer R. Rouza (Rose) natpolovična većina Mađara i u samoj Mađarskoj povoljno ocenjuje razdoblje sovjetske okupacije, što ne znači i da je voljna da glasa za komuniste. Videlo se da Rajnpreht (Reinprecht) dolazi do sličnih nalaza u svom istraživanju u Budimpešti.

Poređenje rezultata dva istraživanja (ako se apstrahuje razlika u načinu uzorkovanja) govori o velikom porastu anti-miloševićevskog raspoloženja. Medijska kampanja nove vlade od januara do decembra 2001 godine nesumnjivo je morala da ostavi traga na svesti ispitanika, utoliko pre što se mahom zasnoivala na novim sadržajima. Za razliku od nepunu godinu starijih znatno razuđenijih odgovora ispitanici u našem istraživanju svojom apsolutnom većinom početak društvenog sunovrata vezuju za otpočinjanje nacionalnog programa koji je Srbiju odvuкао u poslednje ratove I u ekonomski i moralni košmar. Ovaj porast racionalnosti predstavlja pojavu koju je potrebno posebno naglasiti.

Vidljivo je da dijahrono poređenje odgovora ispitanika (ako se opet apstrahuje razlika u načinu uzorkovanja čiji se značaj ne može dovoljno naglasiti) pokazuje, uporedo sa povećanom osudom Miloševićeve vlade i politike vođene u toku poslednjih petnaestak godina, i sve blagonakloniji stav prema komunističkoj vladi Tita i njegovih epigona. Ovo je razumljivo i kao posledica naknadnog pogleda na stara vremena sredežnog života iz perspektive današnje ekonomske nesigurnosti, predstojećih masovnih otpuštanja i siromaštva u kojem živi veliki deo stanovništva, ali i kao rezultat davno uočenog pravila da minula vremena sijaju sjajem koji uistinu nisu imala. Iz sadašnje sumorne perspektive prošlost se čini svetlijom nego što je uistinu bila. Bez obzira na to što se vreme komunističke vlasti idealizuje u odgovorima većine ispitanika, a posebno onih srpske nacionalnosti,

zbog materijalne sigurnosti koja je tada bila obezbeđena, a ne zbog dobrih inter-etničkih odnosa, treba imati u vidu da se ova glorifikacija razdoblja nepodeljene vlasti može upotrebiti i u praktičnoj akciji. Naime, ekonomski standard koji je tada postojao bio je velikim delom posledica odsustva etničkih sukoba i suzbijanja etničkog nacionalizma, kao i otvorenog odnosa zemlje prema svetu. Tito i njegovi neposredni naslednici vrlo su vešto manevrisali u spoljnoj politici i suzbijali su nacionalizam. Zadatak praktične akcije jeste da pokaže vezu između ovih osobina ranije komunističke politike i tadašnjeg dobrog materijalnog standarda građana i da ukaže na koji se način ova iskustva mogu koristiti u izmenjenim okolnostima.

Zamoljeni da odrede najgori period u istoriji naše zemlje ispitani Mađari mahom biraju vreme Miloševićeve vlade (54%), potom sadašnji trenutak (10%), vreme komunističke vendetta-e i komunističko razdoblje (sa po 2%) uz ogroman broj rasutih odgovora. Uočljivo je, opet, da su neprilike skorijeg datuma zasenile znatno bolnije ranije od pre pola veka. Ovo je ljudski razumljivo, mada upućuje na jedean od načina na koje se nesvesno krivotvori prošlost. Po svemu što se može saznati, vojvođanskim Mađarima je bilo gore odmah posle oslobođenja nego u godinama Miloševićeve vlade, kada su fizičkom nasilju u Vojvodini bili izloženi gotovo samo Hrvati i Albanci. Njima je, izvesno, bilo dosta dobro u vremenu od kraja Drugog svetskog rata do zaokreta srpske politike obeleženog Osmom sednicom. Formulacije njihovih odgovora vezane za pitanje o najgorem razdoblju u istoriji naše zemlje nisu mnogo rečite: “posle 5. oktobra”, “’91-’98”, “hiperinflacija 1993”, “1. i 2. svetski rat”, “od ’89-te”, “za vreme Miloševića”, “za vreme okupacije”, “od ’90 pa nadalje”, “posle Tita”, “1993”, “posle 1999”, “45-’50”, “od A. Markovića do 5. oktobra”, “kad je dosao Milošević”, “za vreme rata”, “poslednjih 10 godina”, “poslednjih 5 godina” itd. Razdoblje Kraljevine Jugoslavije u kojem su Mađari bili izloženi etničkoj diskriminaciji gotovo da se ne pominje, kao ni onaj deo Drugog svetskog rata koji je prethodio komunističkoj vendetta-i. Sećanje izvesno radi, videlo se da se zločini počinjeni nad Mađarima pamte; no, novije nevolje neprestano potiskuju stara sećanja i deformišu sliku o prošlosti, preko pre naglašavanja vremenski bližih nedaća.

Kako ispitanici srpske nacionalnosti odgovaraju na isto pitanje o najgorem razdoblju u prošlosti naše zemlje? Njih 53% se opredeljuje za period Miloševićeve vlade, 24% za sadašnji trenutak, 3% za komunističko razdoblje, 1,5% za vreme Drugog svetskog rata, 1% za razdoblje turske vladavine etc. Razlike u odgovorima kolonista i starinaca niukoliko nisu beznačajne. Prvi kako najgore određuju Miloševićevo vreme u 41% slučajeva, a drugi u 65%; prvi u ovom smislu ukazuju na razdoblje komunističke vlasti u nešto preko 1% slučajeva, a drugi u nešto ispod 5%. Današnje post-petooktobarsko vreme kao najgore razdoblje u istoriji naše zemlje određuje 28% kolonista i njihovih potomaka i 19% starosedelaca. Rašireno nezadovoljstvo sadašnjom vlašću jasno je vidljivo, a ponovo se kolonisti pokazuju kao više naklonjeni socijalizmu od starosedelaca. S druge strane, Srbi

starosedeooci se otkrivaju kao veći anti-komunisti koji sa nostalgijom gledaju na Titovo vreme. U odgovorima kolonista se kao odredbe najgoreg razdoblja u istoriji naše zemlje sreću formulacije poput “trenutna situacija”, “sada”, “, posle NATO bombardovanja”, “sve što pamtim”, “još uvek traje”, “dolazak DOS-a”, “od kako je Sloba došao na vlast”, “sam kraj posle 2. svetskog rata; inflacija od 1988-1999”, “za vreme Broza, posle Broza, za vreme Miloševića i za vreme Đinđića” itd. Za starince su karakterističnije formulacije poput “1941-2001”, “početak prodaje svojih ljudi i svoje zemlje”, “za vreme Miloševića”, “posle raspada SFRJ”, “od 1990 pa i danas traje”, “u vreme obnove nakon 2. svetskog rata”, “sada mi je najgore”, itd.

U ranijem istraživanju na pitanje “Koji je po Vašem mišljenju najgori period u prošlosti naše zemlje?” dobijeni su znatno manje iznenađujući odgovori : vreme Miloševićeve vladavine apostrofira 54% ispitanika, razdoblje posle Drugog svetskog rata pod komunističkom vlašću njih 6%, vreme samog Drugog svetskog rata 2% , a period turske vladavine nad Srbijom nešto iznad 1%. (Ilić, 2001a)

Glorifikacija razdoblja nepodeljene vlasti zasnovana je pre svega na socijalnoj sigurnosti koje se ispitanici sećaju i koju retrospektivno verovatno i precenjaju. Njeni realni dometi na planu očuvanja građanskog mira, suzbijanja razornih etničkih nacionalizama i veštog vođenja spoljne politike znatno su slabije uočeni u preradi istorije koju građani vrše.

Naša analiza dolazi do vrlo važnog pitanja uticaja egalitarizma na oblikovanje načina prerade prošlosti, etničke svesti i percepcije inter-etničkih odnosa. Egalitarizam je meren preko samo jednog, ali vrlo jakog pokazatelja, stava prema poželjnom rasponu plata. Među ispitanim etničkim Srbima stav da svi treba da imaju približno jednake plate zastupalo je 11%, ispitanika, 26% se zalagalo za raspon 1:3 između zarada, 15% je prihvatilo i veći raspon, a 33% je izjavilo da raspone između zarada ne bi trebalo ograničavati. Nalaz je vrlo sličan nalazima niza istraživanja rađenih u toku poslednjih godinu dana na uzorcima verovatnoća, u kojima su ispitanici u Srbiji mahom sa po jednom trećinom ispoljavali izraziti egalitarizam i sa po jednom trećinom otvoreno pro-tržišnu orijentaciju. Respondenti mađarske nacionalnosti pokazuju izrazitiju protržišnu orijentaciju. Njih 6% zastupa čistu uravnilovku, 30% se zalaže za raspon plata od 1 do 3, 16% prihvata i veći raspon, a 41% smatra da razlike u zaradama ne treba ograničavati. Ovde treba imati u vidu da je naše istraživanje izvršeno, s obzirom na cilj projekta, velikim delom u selima, i da osobine kako strukture uzorka prema zanimanju respondenta, tako i sam u ovom istraživanju preovlađujući tip naselja, bitno određuju zastupljenost egalitarne orijentacije. Ona je među gradskim življem po svoj prilici slabije zastupljena. No, ovaj nalaz je mnogo važnije od pukog konstatovanja činjenice da je veliki deo ispitanika izrazito egalitarno orijentisan. U zemlji koja je izgubila četiri rata, prošla kroz embargo Evropske Unije i Ujedinjenih Nacija i koja je suočena sa neizbežnim ali bolnim ekonomskim i socijalnim lomovima i predstojećim masovnim otpuštanjima, egalitarizam se javlja kao jedna od sastavnica šireg ksenofobnog sindroma.

Jednostavnije rečeno, etnički nacionalizam i egalitarizam se u Srbiji međusobno potpomažu i snaže, što je razumljivo ne samo zbog šoka stanovništva zbog zakasnele i utoliko bolnije tranzicije, već i zbog realno smanjenih resursa oko kojih se intenzivira takmičenje kojem je lako dati etnički predznak. Stanje podseća na ono o kojem je u vezi sa socijalističkom Jugoslavijom svojevremeno pisala Suzan Vudvord (Woodward), s tim što su okolnosti danas u ekonomskom i socijalnom smislu nepovoljnije, a u pogledu spoljno-političkog okvira povoljnije nego dvanaest godina ranije, zbog veće zainteresovanosti zapadnih sila za stabilizaciju Balkana i Južne Panonije. U svakom slučaju, egalitarna orijentacija velikog dela ispitanika ne samo što u znatnoj meri objašnjava njihov stav prema jednopartijskom sistemu i vremenu nepodeljene vlasti, nego i predstavlja jedan od momenata koje valja imati u vidu kada se analizira njihov odnos prema pripadnicima drugih etničkih grupa. Ove se javljaju kao rivalske u utakmici oko resursa; prema teoriji etničkog takmičenja (Ragin etc) etnička kompeticija vodi inter-etničkom sukobu samo ukoliko stvarne etničke nejednakosti prodru i do svesti ispitanika i dovedu do organizovane političke akcije.

Provizorni zaključak je da za razliku od vojvođanskih Mađara mnogi od ispitanih vojvođanskih Srba, deleći povoljan stav prema vremenu jednopartijske vlasti, ne uspevaju da ovu protumače kao istorijski bar relativno uspešno autoritarno-prosvetiteljsko suzbijanje etničkih nacionalizama i stvaranja visoke mere ravnopravnosti za sve etničke grupe u Vojvodini, već je sagledavaju pre svega kao u prošlosti iščezlu nedemokratsku utopiju socijalne sigurnosti. Komunističko razdoblje zahteva istančanije preispitivanje i u stručnim krugovima i u preradi prošlosti koju vrši stanovništvo Vojvodine, kako bi se njegovi mehanizmi zaštite etničkih prava mogli na produktivan način uključiti u novi liberalni model izgradnje društva u Vojvodini. S druge strane, raširena egalitarnost javlja se kao potencijalno opasan osnov za kombinovanje sa različitim šovinističkim sadržajima. Stoga je potrebno prvo ispitati zadovoljstvo ispitanih pripadnika mađarske nacionalnosti stepenom poštovanje kolektivnih prava, a potom pogledati odgovore ispitanika prema nekima od rešenja koja se nude na politički dosta turbulentnoj sceni Vojvodine, ispod koje, na sreću, još uvek postoji sloj društvenog života u kojem se odvija neometana svakodnevna komunikacija ljudi različite etničke pripadnosti. Pretpostavka je da egalitarizam u siromašnoj zemlji na ovom planu može da ima specifičan i analitički i praktični značaj.

Kolektivna prava

Istorijski uvod

Stanje međuetničkih odnosa umnogome zavisi od poštovanja kolektivnih prava etničkih manjina. Pri tom se odnos većine i manjine na vojvođanskim prostorima menjao kroz istoriju: srpska etnička većina mogla se ustanoviti tek popisom stanovništva 1948. godine, posle masovnog izгона šestocifrenog broja vojvođanskih Nemaca («Dunavskih Švaba») i vendetta-e nad Mađarima. Danas postoji sklonost da se idealizuje vreme austrijske i austrougarske vlasti. Ovde treba biti oprezan. Austro-Ugarska je primenjivala vrlo neujednačenu politiku prema manjinskom stanovništvu, u zemlji u kojoj nije postojala etnička većina. Nadnacionalna dinastičko-katolička legitimacija ove monarhije ponekad je glavne protivnike pronalazila u takozvanim «vodećim narodima» (Nemcima i Mađarima; autori poput Tajlora (Tylor) skloni su da ovima dodaju i Italijane i Poljake), usled čega je buđenje nacionalizma manjih etničkih grupa bivalo povremeno podsticano, pa i finansirano, sa bečkog dvora. Ovde se treba setiti Meternihovog (Metternich) odnosa prema Lj. Gaju i V. Karadžiću. U drugim prilikama centralna vlast je favorizovala «vodeće narode» i sa njima sklapala saveze. Savezi su, kao što biva u politici, po pravilu sklapani protiv nekog trećeg, a važili su do prve promene odnosa snaga između zainteresovanih činilaca koji su se naizmenično javljali kao partneri i ako protivnici. Kada su Mađari odveć ozbiljno shvatili svoju ulogu partnera u austro-ugarskoj vladajućoj koaliciji, dvor im je početkom dvadesetog veka privremeno ukinuopolu-državnost, suspendovao ustavno uređenje i na vlast doveo vojnički režim generala Fehervarija (Fejervary). No, u celini uzev, Austro-Ugarska je u poslednjim decenijama svoga postojanja istovremeno gušila nacionalno buđenje «podređenih naroda», garantovala minimum etničkih prava (treba se setiti oštrog višekratnog suprotstavljanja Franje Josifa (Franc Joseph) anti-semitskom biračkom ponašanju bečkog stanovništva) i iznedrila brojne kasnije ideje koje će uticati na savremene poglede na ostvarivanje etničke ravnopravnosti. Austromarksistička škola je bila nosilac samo jedne od ovih poslednjih, a pitanje onoga što se danas naziva multikulturalizmom zaokupljalo je duhove od Genca (Genz) do Redliha (Redlich). Austro-Ugarska je na nejednak način tretirala etničke manjine. U austrijskom delu monarhije one su imale bolji položaj nego u Mađarskoj, već i stoga što se na njih trebalo oslanjati u protivstavu prema pretenzijama nemačkog Drugog Reich-a. U samoj Mađarskoj položaj manjina menjao se iz decenije u deceniju. Ubrzo posle Nagodbe iz 1867. godine on je bio rešen na za ono vreme veoma tolerantan način, pa Silađi s pravom govori o prosvetnoj i kulturnoj autonomiji koja je ulazila i u domen teritorijalne autonomije: opštine su same odlučivale na kom će jeziku da vode zapisnike i postupke u okviru svojih nadležnosti. Sam kraj devetnaestog i početak dvadesetog veka bili su obeleženi talasom snažne mađarizacije koja nije nailazila na uspešniji otpor. Takozvani lex Apponyi iz 1907. godine ovaj je

trend osetno pojačao. U kasnije nastaloj Kraljevini SHS (Jugoslaviji) manjine su bile diskriminisane u meri u kojoj se to moglo i smelo s obzirom na mahom neefikasnu kontrolu Društva naroda. Uz kršenje onoga što se danas naziva pravima na obrazovanje, informisanje i političko organizovanje na maternjem jeziku, poseban značaj imalo je krajnje nepravedno postupanje u okviru agrarne reforme, kada veleposednička zemlja nije bila podeljena mađarskim bezzemljašima, već naseljenim srpskim kolonistima, Mesaroš će kasnije u ovome pronaći neke od korena masovnih zločina u Južnoj Bačkoj iz 1942. godine, a slična pojava vrlo je karakteristična i za Kosovo.

Ispod javne ravni odnosa između etničkih grupa na prostoru današnje Vojvodine tekao je stvarni svakodnevni društveni život i Č. Ingrao (2001:191) opravdano upozorava da je mnogo napisano o krvavim sukobima koji su obeležili period građanskog rata 1848 do 1849, ali da se danas niko detaljnije ne bavi harmonijom svakodnevnog života koja postoji ili koja je postojala u tom regionu među Hrvatima, Nemcima, Mađarima, Rumunima, Srbima i drugim etničkim grupama .

Pogled na austro-ugarsku prošlost danas je bitno određen obrazovanjem sadašnjih stanovnika Vojvodine, porodičnim predanjem i medijskom propagandom. U svetskoj historiografiji se kao reakcija na mnogodecenijsko jednostrano poistovećivanje Austro-Ugarske sa «tamnicom naroda» javio trend, vidljiv kod Ingrao-a, Vrkića, pa i kod Banca (Banac, 2001) koji vodi u drugu krajnost i kojim se više prećutno nego izričito habsburško razdoblje u srednjem Podunavlju idealizuje i harizmatizuje. Vrkić piše da je «vrlo teško braniti tezu da je Dvojna monarhija bila tamnica naroda. Većina tih naroda koji nisu imali dominantan položaj je u okviru Monarhije doživljavala povoljniji razvoj nego što bi ga imali kao samostalni.»(Vrkić, 2001:119) Ovo kretanje iz krajnosti u krajnost razumljivo je i govori o politizovanosti istorijske nauke koja se koristila i još uvek se koristi za osmišljavanje praktičnih političkih akcija i za političku mobilizaciju stanovništva. Sam Vrkić, uostalom, piše da je od nekoliko hiljada sudija 1914. godine u celoj Ugarskoj bilo samo sedam sudija srpske nacionalnosti, i to daleko van Vojvodine.

Treba videti na koji način ispitanici u ovom istraživanju gledaju na davniju prošlost; na taj način će se njihovui pogledi na savremene pokušaje regulisanja inter-etničkih odnosa u Vojvodini moći potpunije protumačiti.

Upitani «Šta mislite, kako su Srbi u Vojvodini živeli za vreme Austro-Ugarske vlasti?» ispitanici srpske nacionalnosti u jednoj trećini slučajeva priznali su da ne znaju odgovor: to je i razumljivo, s obzirom na vremensku udaljenost stanja na koje se odnosi pitanje. Relativna većina (41%) smatrala je da su Srbi bili ugnjetavani, a veliki broj ispitanih Srba (22%) smatra da su Srbi u Austro-Ugarskoj živeli relativno dobro. Razlike između kolonista i starosedelaca uočljive su u vezi sa ovim pitanjem: 47% prvih misli da su Srbi bili ugnjetavani u Austro-Ugarskoj, u poređenju sa 35% drugih. Mišljenje da su Srbi u Austro-Ugarskoj relativno dobro živeli zastupa 27% starinaca prema

17% ispitanih kolonista i njihovih potomaka. Ovakvi odgovori ispitanika predstavljaju svojevrsnu rehabilitaciju habsburškog razdoblja; treba imati u vidu da se ono naknadno ocenjuje iz perspektive sadašnjeg košmarnog vremena nestabilnosti i etničkih sukoba, a da je Austro-Ugarska uistinu bila moderna, kulturna i pravna, mada nedemokratska država. Ispitanici srpske nacionalnosti bili su zamoljeni da odgovore i na pitanje “A šta mislite, kako su Srbi u Vojvodini živeli za vreme Kraljevine Jugoslavije?”. Većina njih (59%) izjavila je da su Srbi u Vojvodini tada živeli relativno dobro, nešto iznad 10% smatra da su bili ugnjetavani, a odgovor “ne znam” prisutan je kod jedva nešto manje ispitanika nego u slučaju prethodnog pitanja. Savremena autonomaška literatura navodi drugačije podatke činjeničnog karaktera. Vrkatić u tom smislu podseća da su u tom razdoblju od 24 sresa u Vojvodini u 22 sreski načelnici bili Srbijanci. (Vrkatić, 2001:186) Prema njegovim rečima, “kod potomaka austro-ugarskih Srba još živi sećanje na jednu vrlo racionalnu i uspešnu zajednicu koja se zvala Austro-Ugarska. To se može reći i za druge slovenske narode”. (Ibid.:119) Ovu tezu su predočeni nalazi istraživanja u uočljivoj meri potvrdili. Govoreći o Kraljevini Jugoslaviji, ovaj pisac tvrdi da su Srbi prečani bili izrazito najveća žrtva nakaradnosti i neumnosti te zajednice.(Ibid.:186) Vrkatić u svom variranju politici svojstvenog motiva žrtve i krivca tvrdi da su “ti pokušaji regenta i konzervativne srbijanske političke ideje da nametnu drugima svoju autoritarnu volju je u toj meri zatrovalo odnose a Balanu, da su kasniji veliki ratni zločini u Drugom svetskom ratu u velikoj meri time uzrokovani. Regent i Nikola Pašić su investitori Jasenovca, a Ante Pavelić i ustaški pokret samo izvođači radova.” (Ibid.:167) Vrkatić i oni koji dele njegovu ocenu ovde formalno podsećaju na krug oko E. Nolte-a iz Historikerstreit-a. Kao što su ovi potonji bili skloni da fašizam objašnjavaju kao gotovo prirodnu i pre svega reaktivnu odbranu od komunističke opasnosti sa Istoka, savremeni autonomaški pisci uzrok svih zala pronalaze u beogradskom centralizmu. Mnogo je značajnija svojevrsna nostalgija za velikim multinacionalnim državama kakva je bila Austro-Ugarska; ova nostalgija podudara se s povremeno aktuelizovanim interesima političkih krugova na Zapadu uplašeni jačanjem bilo Nemačke bilo Rusije (odnosno, ranije, Sovjetskog Saveza). Samo iskustvo poslednjih etničkih ratova ovakvu usmerenost može samo da jača; njoj pogoduju i sadašnji integracionistički trendovi u Evropi, kao i razočaranost u jugoslovensku ideju. No, sada je potrebno videti kako položaj svoje etničke grupe u Austro-Ugarskoj i Kraljevini Jugoslaviji vide ispitanici mađarske nacionalnosti.

Upitani “Šta mislite, kako su Mađari u Vojvodini živeli za vreme Austro-Ugarske vlasti?” ispitanici pomenute nacionalnosti u relativnoj većini (45%) daju neiskren i konformistički odgovor “ne znam”. 29% odgovara da su Mađari u Austro-Ugarskoj živeli relativno dobro, 18% da su bili ugnjetavani etc. Upitani “A šta mislite, kako su Mađari u Vojvodini živeli za vreme Kraljevine Jugoslavije?” ispitanici mađarske nacionalnosti u 50% slučajeva odgovaraju sa “ne znam”, čak 32% njih kaže da su Mađari tada živeli relativno dobro, 15% da su bili ugnjetavani etc. Neiskrenost

ispitanika posve je očita; ako bi se relativno veliki udeo onih koji izražavaju nezadovoljstvo životom u Austro-Ugarskoj i mogao objašnjavati ogromnim društvenim nejednakostima koje su sve do 1945. godine karakterisale Mađarsku, navodno zadovoljstvo gotovo trećine ispitanika položajem svoje grupe u Kraljevini Jugoslaviji deluje posve neuverljivo. Osim toga, vreme Kraljevine Jugoslavije praktično se ne javlja kao najbolje razdoblje u našoj istoriji u odgovorima ispitanih Mađara na odnosno pitanje. Ogromna zastupljenost odgovora “ne znam” kod poslednja dva pitanja gotovo da je još manje uverljiva, ako se ima u vidu do koje je mere Trijanon bio i do danas ostao bolna rana za prekogranične (“cross-border”) Mađare. Odgovori na ova pitanja govore o strahu među vojvođanskim Mađarima da slobodno govore o traumama prošlosti; ono što je ovde zapaženo treba primeniti i na procenu istinitosti njihovih verbalnih iskaza i u vezi sa nekim drugim pitanjima, a samo postojanje ovakve bojazni govori o postojanju pokrića za nju u realnom položaju pripadnika ove nacije i u današnjoj Vojvodini. Mađari se ne osećaju sigurno i ovo je posve jasno.

Zadovoljstvo poštovanjem kolektivnih prava

Ispitanim pripadnicima obe etničke grupe bilo je postavljeno pitanje «Pripadnici nacionalnih manjina na području Vojvodine žale se na svoj položaj. Da li mislite da bi im trebalo pružiti neka nova, dodatna prava u odnosu na ona koja sada uživaju?». Ispitanici srpske nacionalnosti u relativnoj većini (42%) smatraju da pripadnicima manjina treba obezbediti dodatna kolektivna prava, njih 35% smatra da im treba obezbediti sva građanska prava, 15% smatra da pripadnici manjina imaju i suviše prava etc. Ovi nalazi bitno se razlikuju od rezultata istraživanja stavova odraslog stanovništva Srbije na uzorku verovatnoća (u kojem je bilo 86% etničkih Srba) koje je bilo obavljeno januara 2001. (Ilić, 2001a) Tada je bilo ustanovljeno da relativna većina respondenata smatra da pripadnici etničkih manjina imaju i suviše prava u današnjoj Srbiji (43%), jaka trećina smatrala je da ovim ljudima treba obezbediti uobičajena građanska prava (35%), a nekih 12% ispitanika prihvatilo je ideju o obezbeđivanju posebnih kolektivnih prava za pripadnike etničkih manjina. Drastične razlike u sadašnjem istraživanju delom su izvesno uslovljene time što se ono izvodi u Vojvodini a ne u celoj Srbiji, delom se mogu objasniti uticajem samoga instrumenta, pošto postavljanje niza pitanja o inter-etničkim odnosima u toku samog intervjua modifikuje stav respondenta, ali bar jednim delom predstavljaju posledicu stvarne promene stavova stanovništva između januara i decembra 2001. Svest o novim evropskim standardima na planu kolektivne zaštite manjina (koji su velikim delom nastali zbog tragičnih jugoslovenskih iskustava) širena je preko medija pod kontrolom nove vlade i po svoj je prilici uplivila stav vojvođanskih Srba. T. Korhec (1999) uverljivo obrazlaže neophodnost pozitivne diskriminacije pripadnika manjinskih zajednica ukoliko im se želi obezbediti stvarna ravnopravnost.

Nalazi dobijeni ovim istraživanjem, bar kada se radi o stavu ispitanih vojvođanskih Srba, pokazuju značajno poboljšanje na ovom planu.

Uočljive su drastične razlike između kolonista i starinaca u vezi sa ovim pitanjem. Samo 24% među prvima a 61% među potonjima smatraju da pripadnicima manjina treba obezbediti dodatna kolektivna prava; istovremeno, 26% kolonista i svega 3% starinaca smatraju da pripadinci etničkih manjina imaju već i suviše prava. Ovde bi bilo veoma neodgovorno potceniti značaj ovog nalaza. Istovremeno, bilo bi takođe krajnje neodgovorno stigmatizovati koloniste i njihove potomke kao grupu koja je po definiciji manje tolerantna ili moderna od srpskog starinačkog stanovništva. Različita istraživanja ovog problema (Cf. Ilić, Cvejić, 1993. Ilić, Cvejić, 1997) uverljivo pokazuju da kolonisti uopšte uzev nisu veći nacionalisti od Srba starinaca. Nalaz koji je upravo predložen govori o njihovom znatno češćem nipodaštavanju kolektivnih prava pripadnika drugih etniciteta; neki drugi nalazi pokazali su da su oni više egalitarno nastrojeni od Srba starinaca. Umesto stigmatizovanja i izolacije potrebno je razmišljati o nizu programa praktičnih akcija. Vredi podsetiti na Vrkićevu verovanje da “iako najviše obradovani mogućnošću autonomije Vojvodine, Srbi starosedeoci će najteže prihvatiti društvene promene koje ta autonomija nosi. Taj etnički elemenat će biti uspešan u budućnosti samo ako napusti nazore svog, pre sega ruralnog, pa onda i sitno građanskog devetnaestovekovnog konzervativizma i nostalgije. Doseljenički Srbi su, svakako, socijalno uspešniji od domicilnih, ali su i veća prepreka uspostavljanju autonomije Vojvodine, što ne znači da neće baš oni biti noseći element u periodu kad ona zaživi.”(Vrkić, 2001:205)

Kako ispitanici Mađari gledaju na ovo pitanje? Oni mahom odgovaraju neiskreno. Njih 65% kaže da pripadnicima etničkih manjina treba obezbediti sva građanska prava, a samo 23% se zalaže za posebna kolektivna prava uz veliki broj odgovora tipa «nisam upoznat». Da bi se problem jasnije osvetlio, potrebno je pogledati kako ispitanici mađarske nacionalnosti gledaju na nivo zadovoljavanja određenih kolektivnih prava u datom času.

Četiri pitanja postavljena ispitanicima mađarske nacionalnosti ovde su bila ključna. Upitani «Da li smatrate da sve veće nacionalne grupe u Vojvodini imaju zadovoljavajuće mogućnosti za informisanje na svom maternjem jeziku?» respondenti mađarske narodnosti su u 76% slučajeva odgovorili potvrdno, u 23% su izrazili nezadovoljstvo mogućnostima informisanja na maternjem jeziku, a u 3% odgovor je bio “ne znam”. U istraživanju rađenom 1995. godine (Ilić, Cvejić, 1997) nezadovoljno je bilo 36% ispitanih Mađara. Upitani “Da li smatrate da sve veće nacionalne grupe u Vojvodini imaju zadovoljavajuće mogućnosti za obrazovanje na svom maternjem jeziku?” ispitanici mađarske nacionalnosti su ovom prilikom izrazili zadovoljstvo u 49% slučajeva, a nezadovoljstvo u 43%. U ranijem istraživanju bilo je nezadovoljno 49% ispitanih Mađara. Upitani “Da li smatrate da postoji jednaka mogućnost zapošljavanja za pripadnike svih većih nacionalnih grupa u Vojvodini?”,

ispitanici su u 58% slučajeva izjavili da ova jednakost postoji, a u 30% da ne postoji. Na diskriminaciju na planu zapošljavanja ranijom prilikom je ukazalo 40% tada ispitanih etničkih Mađara. Upitani “Da li smatrate da postoji jednaka mogućnost zauzimanja rukovodećih položaja za pripadnike svih većih nacionalnih grupa u Vojvodini?” ispitanici su na odsustvo diskriminacije na ovom planu ukazali u 43% slučajeva, a na njeno postojanje u 50% (uz 7% odgovora tipa “ne znam”). U ranijem istraživanju 55% ispitanih Mađara ukazalo je da na ovom planu nema etničke ravnopravnosti.

Stav o diskriminisanosti vlastite etničke grupe jeste opšte mesto svih etnonacionalističkih ideologija. Vlastita grupa uvek se sagledava kao žrtva, nikada kao egzekutor. U situaciji koja nije opterećena otvorenim inter-etničkim sukobom sporovi nacionalizama vode se oko podele resursa kao što su materijalna bogatstva ili prestižni položaji, a ne (samo niti pretežno) oko teritorije ili broja poginulih. Neravnopravnost je uslovljena brojnim činiocima, od apsolutnog broja pripadnika neke grupe ili stope nataliteta njenih pripadnika do svesnih i namernih akcija na državnom ili lokalnom nivou koje vode nejednakoј raspodeli resursa. U drastičnim slučajevima dolazi do takozvane kulturne podele rada, odnosno do vezivanja pojedinih etničkih grupacija za određene vrste poslova pa, često već i samim tim, za (p)određena mesta u društvenoj strukturi. (Hechter, 1978)

Kakav je bio stav pripadnika ispitivanih etničkih grupa prema zadovoljavanju osnovnih grupnih potreba u prethodnom istraživanju marta 2001. godine? Na pitanje “Da li smatrate da sve veće nacionalne grupe u Vojvodini imaju zadovoljavajuće mogućnosti za informisanje na svom maternjem jeziku?” određen odgovor je dalo 3% ispitanih Srba i 31% Mađara. Nezadovoljstvo mogućnostima obrazovanja na maternjem jeziku u prethodnom istraživanju (Ilić, 2001b) izrazilo je 29% ispitanih Mađara i 11% ispitanih Srba. Srbi su, očito, imali u vidu ekonomske probleme vezane za školovanje dece koji su danas izraženi. Stav da na planu mogućnosti zapošljavanja postoji etnička diskriminacija u Vojvodini ispoljilo je 26% Mađara i 9% Srba. Na pitanje “Da li smatrate da postoji jednaka mogućnost zauzimanja rukovodećih položaja za pripadnike svih većih nacionalnih grupa u Vojvodini?” nezadovoljstvo je iskazalo 47% Mađara i 16% Srba.

Kako se mogu komentarisati dobijeni nalazi? Pre svega, vidljivo je da nezadovoljstvo ispunjavanjem određenih kolektivnih prava postoji i da je rašireno. Samo postojanje ovaog nezadovoljstva ukazuje i na prisustvo realnih problema; ljudi se ne bune kada ih ništa ne tišti, a, osim toga, vojvođanski Mađari su grupa koja u ovakvim ispitivanjima po pravilu pokazuje konformizam (što se moglo uočiti pri ranijoj interpretaciji nekih drugih nalaza) pa ima osnova za verovanje da je nezadovoljstvo poštovanjem kolektivnih prava veće nego što ga otkrivaju anketni nalazi. Sama brojnost mađarske etničke grupe u Vojvodini, a ona je, uz srpsku, jedina dovoljno brojna i značajnim svojim delom prostorno dovoljno koncentrisana da može da preduzima samostalnu političku mobilizaciju i da bitno utiče na inter-etničke odnose i na ukupan društveni život u Vojvodini, podiže u

izvesnoj meri prag zahteva na planu ispunjavanja kolektivnih prava. U ranijem istraživanju (Ilić, Cvejić, 1997) ispitani Mađari su po pravilu iskazivali veću meru nezadovoljstva nego pripadnici malobrojnijih i za samostalnu političku akciju objektivno nesposobnih slovačke i rumunske grupe, koje su takođe imale toliko ili još i više razloga za nezadovoljstvo. No, u kojoj meri su zadovoljstvo i nezadovoljstvo vojvođanskih Mađara ispunjavanjem njihovih kolektivnih prava uistinu činjenično zasnovani?

Ovde je najteže suditi o pitanju poštovanja prava na informisanje na maternjem jeziku. Velika slušanost i gledanost elektronskih medija iz same Mađarske samo unekoliko može da nadomesti nedostatke vojvođanskog informativnog sistema, odnosno onog njegovog segmenta koji se izvodi na mađarskom jeziku. Pitanje prava na obrazovanje na maternjem jeziku veoma je složeno i zahtevalo bi posebnu studiju da se prikaže u svojoj celini. Pokrivenost vojvođanskih Mađara nastavom na maternjem jeziku već godinama, i pored drastičnog sužavanja institucionalne osnove za ovo školovanje koje je Miloševićeva vlada izvela početkom devedesetih godina, ne kreće se mnogo ispod 80% na osnovnoškolskom niti mnogo ispod 70% na srednješkolskom nivou. (Samardžić, 2000) U svakom slučaju, vojvođanski Mađari imaju znatno bolje rešeno obrazovanje na maternjem jeziku nego frankofonski Kanađani koji žive van Kvebeka. S druge strane, obrazovanje predstavlja jedan od najznačajnijih kanala bilo očuvanja etničkog identiteta ili etničke asimilacije. Erodiranje sistema obrazovanja na maternjim jezicima etničkih manjina u Vojvodini, koje je započelo početkom devedesetih godina, gotovo da predstavlja trend bez povratka. Kada se u nekom mestu ili u nekom delu nekog grada ukine nastava na maternjem jeziku ona se po pravilu ne obnavlja i deca se brzo asimiluju. Čak i otvaranje odeljenja s nastavom na jeziku etničke većine u etnički homogenom manjinskom ili etnički mešovitom mestu po pravilu brzo dovodi do nestanka nastave na manjinskom jeziku. Kao reakcija na ove trendove javlja se zahtev etničke političke stranke VMSZ i sadašnjeg pokrajinskog sekretara za obrazovanje g. Bunjika za obrazovanjem na maternjem jeziku “od zabavišta do fakulteta”, pri čemu se često podrazumeva da obrazovanje na maternjem (mađarskom) jeziku treba da se izvodi u posebnim školskim zgradama. Ovo predstavlja jednu vrstu puzajućeg apartheid-a. S druge strane, insistiranje na doslednoj primeni načela multikulturalnosti onakvog kakvim ga sagledavaju brojni predstavinci etničke većine vodi u brzu asimilaciju manjinskog stanovništva u krajevima gde ono predstavlja manjinu u ukupnom stanovništvu. Multikulturalnost se realno pretvara u posrbljavanje, a manjinski jezici nestaju, ne samo iz nastave. Posebnu dimenziju problema čini objektivna dilema između pohađanja nastave na matrenjem jeziku, koja obezbeđuje očuvanje tničkog identiteta, i zauzimanja što uspešnije pozicije za start u društvenoj utakmici, što znači što ranije otpočinjanje slušanja nastave na jeziku etničke većine. Kao da su manjinske zajednice objektivno razapete između društvenog napredovanja svojih članova koje podrazumeva asimilaciju i očuvanja etničkog identiteta

uz vezivanje njihovih pripadnika za dno društvene strukture i ono što se naziva “kulturnom podelom rada”. (Hechter, 1978)

Šta se može reći za stav ispitanika prema (ne)jednakosti na planu mogućnosti zapošljavanja pripadnika različitih etničkih grupa u Vojvodini? Možda je preterano očekivati da uvođenje tržišne privrede reši ovaj problem, budući da su startne pozicije učesnika utakmice nejednake bar kada se radi o zanimanjima čije obavljanje zahteva određeni nivo bilo opšte kulture ili stručnosti (treba imati u vidu vrlo malu mogućnost da se obrazovanje na visokoškolskom nivou stekne na maternjem jeziku). No, jedino područje drastične diskriminacije pripadnika etničkih manjina u Vojvodini, uključujući tu svakako, a možda i na prvom mestu, i mađarsku grupu, jeste mogućnost zauzimanja rukovodećih položaja u državnoj upravi, privredi, zdravstvu, medijima, prosveti i sudstvu. Ovo je područje oko kojeg se vode najznačajnije i najstrasnije političke borbe na lokalnoj ravni i istovremeno područje gde je diskriminacija bila, a možda i posle 5. oktobra i ostala, više nego upadljiva. Pripadnici etničkih manjina su bili veoma podzastupljeni na rukovodećim mestima. (Cf. Samardžić, 2000) Ulazak mađarskih etničkih političkih organizacija u koaliciju sa sada vladajućim srpskim nacionalistima ovo je bar donekle ublažio. U prethodnom razdoblju Mađari su, kao i etnički Srbi, mogli postati rukovodiocima ukoliko bi uli u tada vladajuće stranke, SPS I JUL. Oni su se tome pokazivali malo skloni, mada je u dve opštine sa mađarskom etničkom većinom (Čoki i Adi) ekstremno levi JUL bio na vlasti od 1996. do 2000. godine. U isto vreme je u vrlo značajnoj subotičkoj opštini na vlasti bila koalicija u kojoj su učestvovali mađarska etnička partija VMSZ i ekstremno leve partije koje su bile pod Miloševićevom kontrolom. Uza sve to, podaci pokazuju (Samardžić, 2000) da su mađarski kadrovi bili veoma podzastupljeni na rukovodećim mestima.

Veličina poduzorka u kojem su zastupljeni ispitanici mađarske nacionalnosti dovoljna je da se preduzme posmatranje eventualnog uticaja činilaca kao što su materijalni standard ili obrazovanje na meru njihovog zadovoljstva poštovanjem kolektivnih prava. Standard je operacionalizovan kroz grub i istovremeno snažan indikator formulisan kroz pitanje “Čega ste u toku proteklih godinu dana Vi ili članovi Vaše porodice morali da se odreknete?”. Na ovaj način su dobijena četiri “razreda” vezana za materijalni standard, koja se mogu posmatrati kao “društvene klase” samo u doslovnom, a nipošto u sociološko-teorijskom smislu reči. Ostvarivanjem prava na informisanje na maternjem jeziku zadovoljno je 69% onih koji nisu morali da se odreknu ničega, 76% onih koji su morali da se odreknu luksuznih potreba, 81% onih koji su morali da se odreknu svakodnevnih potreba i 77% onih koji se odriču i dela pravih vitalnih potreba. Na osnovu izvedenog ukrštanja stekao bi se utisak da su najzahtevniji oni koji su najbogatiji, što bi bilo samorazumljivo. No, kada se pomenuti indikator materijalnog standarda ukrsti sa stavom koji izražava (ne)zadovoljstvo postojećim mogućnostima za obrazovanje na maternjem jeziku, vidi se da je nezadovoljno 33% onih iz najbogatije grupe, prema

50% onih iz druge, 49% iz treće i 26% iz najsiromašnije grupe, respektivno. Sve grupe su dovoljno brojne za statističko posmatranje, a valja podsetiti da se stav prema pravu na obrazovanje na maternjem jeziku može uzeti i kao pokazatelj straha od etničke asimilacije. Ove se, kao što se da videti, najmanje boje najbogatiji i najsiromašniji. Podaci o stavu prema ravnopravnoj mogućnosti za zapošljavanje nisu diskriminativni ako se posmatraju prema materijalnom standardu ispitanika. Nezadovoljstvo mogućnošću zauzimanja rukovodećih položaja, odnosno onim gde je etnička diskriminacija u Vojvodini (ako se izuzmu hrvatska i albanska grupa koje su jedine bile izložene masovnijem fizičkom nasilju i sistematski deprivisana romska grupa) najizraženija, pokazuje da je stanjem na ovom planu nezadovoljno 46% najbogatijih, po 56% onih iz druge i treće grupe i 29% najsiromašnijih. Najbogatiji među etničkim Mađarima su, izgleda, u većoj meri od ostalih prešli granicu iznad koje su bilo očuvanje etničkog identiteta ili učešće u utakmici oko prestižnih položaja veoma važni, a najsiromašniji do nje mahom nisu stigli, pošto su zaokupljeni svojim preživljavanjem a ne učešćem u utakmici oko prestižnih položaja (za čije zauzimanje realno nemaju šanse) niti očuvanjem etničkog identiteta. Ovo je vidljivo i ako se društveni položaj respondenata za ovu priliku (što je teorijski izvesno nepotpuno) operacionalizuje kroz njihovo obrazovanje i ukrsti sa odgovorima na pitanje o (ne)zadovoljstvu mogućnostima obrazovanja na maternjem jeziku. U ovom pogledu nezadovoljno je 34% ispitanika mađarske nacionalnosti sa završenom osnovnom školom kao najvišom, 48% onih sa radničkom školom, 42% onih sa stručnom školom i/ili sa gimnazijom i 53% onih sa završenom višom školom ili fakultetom. Obrazovanje ispitanika, očito, utiče na razvijanje senzibiliteta za važnost očuvanja etničkog identiteta i za ulogu školovanja na maternjem jeziku na ovom planu.

Izbor naseljenih mesta koja su ušla u uzorak određen je osnovnom temom projekta tako da nema smisla izvoditi ukrštanje s obzirom na tip naselja. No, može se zaključiti da su na dva najvažnija područja (ne)poštovanja kolektivnih etničkih prava, odnosno u vezi sa pravom na obrazovanje na maternjem jeziku (što je drugo ime za pitanje asimilacije) i u vezi sa ravnopravnim učešćem u raspodeli rukovodećih mesta (što je drugo ime za pitanje diskriminacije neke etničke elite i subelite) nosioci etničke svesti i zahteva za ostvarivanjem danas u svetu priznatih kolektivnih prava pre svega ljudi koji ne spadaju u najsiromašnije niti u najbogatije, već u glavni korpus onih koji učestvuju u društvenom takmičenju, kao i da svest o potrebi očuvanja etničkog identiteta raste sa obrazovanjem. U ovom se smislu inače umnogome harizmatizovana uloga obrazovane srednje klase za očuvanje identiteta neke etničke grupe pokazuje kao realna i značajna.

Mađari su, uopšte, relativno nezavisno od toga da li se radi o pripadnicima ove nacije iz Mađarske ili iz Vojvodine, zauzeli netipičano zreo odnos prema vlastitoj prošlosti. U većini drugih istočno-evropskih zemalja ovo sazrevanje se odvija sporije i uz znatno veće amplitude i odlaske u

krajnosti. Pragmatična prerada prošlosti, svojstvena Zapadnoj Nemačkoj sredinom osamdesetih godina, motivisana nastojanjem da se sa ove države skine stalna stigma zbog nacizma i *holocaust*-a, ili rumunsko neskriveno veličanje generalna Antoneskua u devedesetim godinama, uveliko se razlikuju od odnosa prema prošlosti koje je otkrio Rajnpreht (Reinprecht, 1994) ili koje je ustanovljeno ovim istraživanjem.

Prema T. Kuljiću (2000) u Mađarskoj je revizionizam potekao s vrha, nije izazvao šire interesovanje javnosti i masa kao u Rumuniji niti je bilo težnje za radikalnim prevladavanjem komunističke prošlosti. Promena sistema nije tekla u obliku masovnog ustanka niti preko “dvorskog udara” već je bila rezultat kompromisa komunističke i nekomunističke inteligencije (Schauschitz 1996, 33). Mađarska javnost nije bila mnogo zainteresovana za otkrivanje komunističke prošlosti novih političara (kao npr. u DDR-u) niti je bilo revanšizma zbog zbivanja iz 1956. godine. Kuljić, ipak, primećuje, pozivajući se na Rajnprehta (Reinprecht 1994) da se većina ljudi u Mađarskoj zalaže za reviziju ocena o Hortiju, (Horthy) ne otuda što ga smatraju pozitivnom ličnošću, već zato što sumnjaju u komunističku propagandu. S druge strane, prema njegovim rečima (Kuljić, 2000), “mađarski “Arhipelag Gulaš“ ima svoj nacionalni mit o Trijanonu – kao centralnu vrednost, patriotizam je demokratska vrlina urbanih delova, a nacionalizam etnocentrični seoski otpor.”. Kod vojvođanskih Mađara otvorenih glorifikacija Hortija skoro i da nema, a značaj Trijanona za preoblikovanje njihove sadašnje svesti o prošlosti moći će se ustanoviti tek kada se pogledaju njihovi odgovori na pitanja o događajnim preferencijama. S druge strane, strah i neiskrenost ispitanika mađarske nacionalnosti, a o tome će biti još reči u ovoj analizi, uveliko utiču i na sadržaj njihovih odgovora. Ispitanici mađarske nacionalnosti ne primenjuju neke od najčešće korišćenih načina prerade prošlosti u Istočnoj Evropi. Oni ne poriču mađarske zločine nad Srbima, Jevrejima i Romima. Ne pokušavaju ni da ih relativišu, što je model uobičajen u srpsko-hrvatskim poemikama, gde se zločini “vlastite strane” indirektno pravdaju pozivanjem na one koje su učinili pripadnici druge strane. Njihov odnos razlikuje se ne samo od srpskog već i od rumunskog. Pozivajući se na Totok-a Kuljić piše da je “ u jezgru rumunskog revizionizma zahtev za rehabilitacijom maršala Antoaneskua. Već desetak godina vodi se žestoka tzv Antoanesku-debata prožeta naročitim spojem relativizacije, pravdanja fašizma, revizionističke argumentacije i antisemitiskih ispada (Totok 1998). Revizionisti tvrde da je Antoanesku bio veliki rumunski patriota koji je iz nužde prišao Hitleru, želeći da povrati Besarabiju, i bio predvodnik borbe protiv ateističkog boljševizma. Traži se revizija procesa protiv maršala koji je kao Hitlerov saveznik vladao od septembra 1940. do avgusta 1944, a potom streljan 1946. Maršal se slavi kao “spasilac nacije” od komunizma i mađarskog revizionizma. On je 1919. umarširao u Peštu i pokazao Mađarima šta ih čeka ukoliko budu ugrožavali Rumune (Totok 1998). Međutim u njegovom režimu u toku antisemitske rumunizacije stradalo je oko 100 000 Jevreja, što

savremeni revizionisti spore. Nakon pada Čaušeskua, Antoanesku je dobio ulice u više rumunskih gradova, njegove pristalice zalažu se za dizanje spomenika maršalu, novine pišu o njegovom “svetom antiboljševičkom ratu” na strani Hitlera, a parlament mu je juna 1991. minutom ćutanja odao poštu(samo su mađarski poslanici napustili salu). Državni tužilac Rumunije je 1996. pokrenuo postupak za rehabilitaciju šest Antoaneskuovih ministara.” (Totok 1998, 47; Kuljić, 2000).

Selektivno pamćenje i selektivni zaborav

Sam način promene društvenog sistema u Srbiji uveliko je uticao na način prerade prošlosti. Već je u vezi sa ovim bila obraćena pažnja na specifičnosti načina prevladavanja prošlosti u Mađarskoj u odnosu na Nemačku, Češku i Rumuniju. (Kuljić, 2000; Reinprecht, 1994; Totok, 1998) Reforme je započela prethodna, Miloševićeva, bitno socijalistička vlada, a dominantan obrazac prerade prošlosti u minuloj dekadi započete i istovremeno zakočene tranzicije tretiran je u ranijim istraživanjima (Ilić, Cvejić, 1997; Ilić, 1997; Ilić, 2001b). Ovaj sadašnji projekt izveden je u vreme kada je stanovništvo dolazilo do saznanja da su posledice naglog ubrzanja promena koje je doneo 5. oktobar 2000. godine istovremeno i veoma krupne, bar u jednom relativnom istorijskom smislu, ireverzibilne. No, da bi se odnos prema prošlosti mogao sagledati na jedan celovitiji način, potrebno je prethodno reći nešto o tome kako ispitanici iz oba poduzorka sagledavaju sadašnje stanje i probleme bilo zemlje ili svojih etniciteta. Treba naglasiti da je do promena u Srbiji, uključujući i Vojvodinu, došlo preko snažnog uplitanja stranog činioca i da je svest o zavisnosti zemlje u odnosu na zapadne sile tokom 2001. godine postepeno sve više jačala u stanovništvu. Hapšenje Slobodana Miloševića i njegovo izručenje Haškom tribunalu moglo je da ovaj porast svesti o promenjenom spoljno-političkom položaju zemlje samo katalizuje.

Treba, pre svega, videti kako respondenti sagledavaju sadašnje stanje zemlje.

Kao najvažnije probleme s kojima se naša zemlja danas susreće ispitanici Srbi u prvom rangu odgovora najčešće izdvajaju one ekonomske i socijalne prirode (62%), potom političku nestabilnost (20%), moralnu krizu i korupciju (11%) etc. Mađari daju unekoliko drugačije odgovore, mada se i kod njih ekonomski i socijalni problemi ubedljivo nalaze na prvom mestu (54%), politička nestabilnost je zastupljenija (27%) nego kod Srba, moralna kriza i korupcija se pominju znatno ređe (2% u prvom rangu izbora) a kod njih se kao odgovor javlja i nacionalizam kao prioritetni problem (4%) koji se kod ispitanih Srba praktično ne sreće.

Kao najveće prepreke pred rešavanjem tih problema ispitanici iz obe etničke grupe najčešće pominju neslogu i siromaštvo u zemlji; Srbi nešto češće pominju pritisak međunarodne zajednice (sa 6% u prvom rangu odgovora nasuprot 2% kod ispitanih Mađara), a Mađari opterećenja prošlosti (sa 9% u prvom rangu izbora prema 5% kod Srba).

Upitani na koga se građani mogu osloniti u rešavanju tih problema ispitanici obe nacionalnosti daju vrlo slične odgovore, pri čemu gotovo polovina njih ne polaže svoju nadu ni u koga. Upitani neposredno za koju istorijsku ličnost misle da bi mogla da reši aktuelne probleme da je sada živa ispitanici Srbi izdvajaju Josipa Broza Tita sa frekvencijom od 29%, a daleko za njim slede car Dušan (7%), Miloš Obrenović (6%) i Nikola Pašić (4,5%) itd.

U odgovorima respondenata mađarske nacionalnosti Tito se takođe ubedljivo javlja na prvom mestu (sa frekvencijom od 25%), dok su ostali odgovori vrlo rasuti.

Upitani za najznačajnije ličnosti iz svoje nacionalne istorije, ispitanici Mađari u prvom rangu odgovora daleko najčešće navode različite stare mađarske vladare sa zbirnom frekvencijom od 28%, potom klasične pisce i naučnike sa 12% itd. Košut Lajoš predstavlja izbor 6% ispitanika, dok se Horti Mikloš i sa njim povezani političari sreću u zanemarljivim broju slučajeva, mada apostrofiranje Telekija (Teleky) i sličnih političara govori o "normalizaciji" nacionalizma i kod vojvođanskih Mađara.

Ispitanici etnički Srbi kao najznačajnije ličnosti iz svoje nacionalne istorije u prvom rangu odgovora navode Tita sa 9,5%, Karađorđa sa 8%, zatim Miloša Obrenovića (6%), Svetog Savu (5%) itd. Klasični pisci i naučnici imaju zbirnu frekvenciju od 22% u odgovorima ispitanika, vladari iz dinastije Nemanjića 10% u zbiru, oni iz dinastije Karađorđevića (bez Karađorđa) 7%, itd. Savremene ličnosti iz političkog i kulturnog života praktično se ne sreću kao izbor ispitanika, bez obzira na njihovu nacionalnost.

Upitani koje osobe smatraju za najznačajnije savremene predstavnike svog naroda ispitanici Mađari ubedljivo izdvajaju Jožefa Kasu (31% u prvom rangu odgovora). Tibor Varadi, Andraš Agošton, Tamaš Korhec i ličnosti koje ne spadaju u politički život javljaju se znatno ređe. Krajnje je zanimljivo da se kao i u ranijim istraživanjima kao izbor najznačajnijeg vojvođanskog Mađara u prvom rangu ponovo javlja Nenad Čanak sa udelom od čak 10%. Visoka politička mobilizacija vojvođanskih Mađara potvrđuje se vrlo niskim udelom kulturnih radnika u odgovorima na ovo pitanje. Ispitanici Srbi, sa svoje strane, kao najznačajnije savremene predstavnike srpskog naroda najčešće pominju aktuelne političari koji su na vlasti, poput Koštunice (23% u prvom rangu izbora), Đinđića (11%), Miloševića (8%) itd. Dobrica Ćosić je u poređenju sa ranijim istraživanjima pao na frekvenciju od 4%, a Ratko Mladić i Radovan Karadžić na zbirnu frekvenciju nižu od 2%, što govori o slabljenju militantne verzije srpskog etnonacionalizma i popuštanju pred pritiscima okruženja.

S druge strane, ovo slabljenje srpskog etničkog nacionalizma povezano je sa njegovim modifikovanjem koji mu omogućuje istrajavanje. O neposustajanju etnonacionalizma rečito govori nalaz prema kojem samo 10% ispitanika Srba zagovara čvršću integraciju Republike Srpske u Bosnu i Hercegovinu, dok se njih 46% zalaže za njeno ujedinjenje sa SRJ, a još 32% za jaču integraciju sa

Jugoslavijom. Pri tumačenju ovog nalaza treba imati u vidu da približno polovinu među respondentima srpske nacionalnosti sačinjavaju kolonisti i njihovi potomci. Videlo se da sastav realizovanog uzorka donekle objašnjava i krajnje nepovoljan odnos ispitanika srpske nacionalnosti prema Haškom tribunalu: vredi ponoviti da je pozitivan odnos iskazalo njih 11%, negativan 74%, a neodlučan stav 15%. Ovaj nalaz znatno je nepovoljniji od onih koje su dala ranija istraživanja; no, sastav uzorka bio je planiran s obzirom na osnovnu temu projekta, a ne da bi omogućio pravljenje procena. Ispitani Mađari pokazuju, prema očekivanjima, znatno drugačiji stav prema Tribunalu: njih 64% ima pozitivan stav, 16% negativan i 20% neodlučan. Već i ovaj sumarni nalaz govori o odsustvu spremnosti vojvođanskih Srba da se korenito odrede prema odgovornosti vlastite nacije za događanja iz neposredne prošlosti.

Ispitanici sadašnji položaj vlastitog etniciteta u Vojvodini ocenjuju na približno sličan način: kao “dobar” položaj svoje grupe Srbi vide u 53% slučajeva, a Mađari u 48%; kao “loš” i Srbi i Mađari položaj svoje grupe vide u 22% slučajeva, pri čemu je tvrdjenje da je položaj njihove nacije gori nego položaj ostalih nacija izričito navelo 7% Srba i 10% Mađara. Ovaj nalaz upućuje na jedan od razloga odsustva otvorenih inter-etničkih sukoba u Vojvodini.

Personalne preferencije

Personalne i događajne preferencije predstavljaju one sadržaje društvene svesti koji služe kao veza sa prošlošću vlastite etničke grupe i preko čije se neprestane reformulacije stvara osnova za njeno istrajavanje, a često i za razvoj, u budućnosti. Pomenute reinterpretacije najčešće izvode posebno obučeni ljudi koji se nazivaju intelektualcima; one su pod uticajem promena u stvarnom društvenom životu, ali i pod uplivom zahteva centara moći koji žele da osnaže neku posustalu politiku konkretne grupe ili da je u manjoj ili u većoj meri izmene. Čitaocu sa naših prostora dobro je poznata zamašna reinterpretacija srpske nacionalne istorije do koje je došlo krajem osamdesetih godina u cilju opravdavanja korenitog zaokreta u politici i napuštanja jugoslovenskog programa u korist etnički formulisanog nacionalizma. Okolne zemlje su se koju godine kasnije suočile sa sličnim problemom, usled sloma starog društveno-ekonomskog sistema i potrebe osmišljavanja zaokreta u društvenom razvoju i promenjenog udela pojedinih društvenih grupa u raspolaganju resursima. Erupciju nacionalizma Istočna Evropa je, suočena s nadmoćnim talasom globalizacije, uglavnom izbegla, mada je u svim zemljama koje u nju spadaju dolazilo do paroksizmalnih pražnjenja etničkog nacionalizma i nastojanja da se revalorizuje nacionalna prošlost kako bi se dobio legitimacijski osnov za nove raspodele plena. Posle nedavnih političkih promena, koje suštinski označavaju kaj srbijanskog odupiranja globalizacijskim procesima, postaje neophodnim da do ovakvog preispitivanja prošlosti dođe i u našoj zemlji. Njena multietničnost obećava više različitih matrica na planu prerade prošlosti,

utoliko pre što su različite etničke grupe preko svojih političkih organizacija ušle u novu vlast u kojoj nastoje da maksimiraju svoj udeo. Posebnu ulogu na planu ponovnog akcentovanja i doziranja određenih sadržaja iz prošlosti u etničkoj svesti imaju nacionalne kulturne elite, koje u osnovi služe interesima ekonomski i politički dominantnih grupacija unutar svakog etniciteta, ali koje i same imaju svoj partikularni interes u preoblikovanju prošlosti kako bi opravdale posebne društvene nagrade za etničke intelektualce, u vidu članstva u različitim nacionalnim savetima, uredničkih mesta u medijima i izdavačkim kućama, savetničkih pozicija u etničkim političkim organizacijama, stipendija, plaćenih putovanja i različitih vrsta sinekura. Davno je zapaženo da su etnički nacionalizmi u Istočnoj Evropi u velikoj meri posledica nastojanja da se ostvare partikularni interesi frustriranih intelektualaca; pri tom nagrade koje ovi očekuju i/ili dobijaju ne moraju imati čisto materijalni, već i “moralni”, psihološki karakter.

Percepcija stanja, problema i personalnih rešenja

Pređeni nalazi našeg istraživanja govore o nekoliko pojava koje zaslužuju detaljniji komentar i ilustraciju. Pre svega, ispitanici Srbi ne uočavaju nacionalizam kao problem; i pored smanjivanja ksenofobije oni kao veći problem doživljavaju pritisak inostranstva na politiku zemlje nego opterećenja prošlosti. Kod ispitanika Mađara stvar stoji obratno.

Vrlo je zanimljivo rašireno preferiranje maršala Tita kao istorijske ličnosti za koju ispitanici iz obe ispitivane etničke grupe relativnom većinom misle da bi mogla da reši aktuelne probleme da je sada živa. Respondenti muči pre svega pitanje preživljavanja, i ovde se rezultati našeg istraživanja podudaraju sa nalazima niza drugih istraživanja. No, Tito realno nije bio samo simbol pristojnog života na planu materijalnog standarda i socijalne sigurnosti, nego i činilac integracije na nadnacionalnim osnovama u jednom dosta trajnom razdoblju. Ispitanici ne uviđaju jasno vezu između suzbijanja nacionalizama, ugleda zemlje u svetu i dobrog materijalnog standarda; no, oni osećaju da ove pojave nisu posve izolovane. Svaka praktična akcija koja će biti usmerena ka smanjivanju potencijala za interetničke konflikte u Vojvodini pokazaće se kao nedovoljno zasnovana ako ne uzme u obzir iskustva koje je ranije autoritarno komunističko suzbijanje etničkih nacionalizama ostavilo u svesti stanovništva. Razdoblje razvijene autonomije Vojvodine, od 1974. godine pa do pred kraj osamdesetih, omogućilo je različitim etničkim grupama da smanje osećaj nesigurnosti svojstven pripadnicima etničkih manjina na prostorima Balkana i Južne Panonije. Pri tom uvek valja imati u vidu da se komunisti u svom suzbijanju etnonacionalizama nisu služili samo prosvetavanjem nego i prinudom, pa su u tom smislu oni među intelektualcima iz manjinskih zajednica koji su izlazili van okvira dozvoljenog bili izloženi različitim vrstama represije. Slučajevi vezani za crkvu u Kanjiži ili za redakciju časopisa “Simposion” u ovom su smislu dobro poznati vojvođanskoj javnosti. No, uspešno promovisanje

multikulturalnosti i suzbijane destabilizacijskih potencijala na planu razvoja inter-etničkih odnosa u Vojvodini svakako iziskuje diferenciran odnos prema politici koja je primenjivana prema etničkim problemima u razdoblju razvijene autonomije Pokrajine. Vrlo je važno što je Tito “popularan” i među Srbima i među Mađarima mada je bio ne-Mađar i ne-Srbin pa se u tom smislu javlja kao simbol nad-nacionalne integracije.. Izvesno je da sadašnjost iziskuje implementaciju novih modela, s tim što se oni mogu uspešno razviti samo na osnovu diferenciranog pristupa iskustvu iz prethodnog razdoblja.

Tito se, videlo se, među ispitanicima srpske nacionalnosti javlja i kao najčešće pominjana ličnost iz istorije srpskog naroda u prvom rangu odgovora. U odgovorima respondenata mađarske nacionalnosti Tito se takođe ubedljivo javlja na prvom mestu (sa frekvencijom od 25%) , dok su ostali odgovori vrlo rasuti. U ranijem ispitivanju srpske nacionalne kulturne elite najznačajnija ličnost iz prošlosti bio je Sveti Sava, a sledili su Karađorđe, Njegoš i V. Karadžić (Ilić, 1997). Sveti Sava se, sudeći prema rultatima ovoga istraživanja, više ne doživljava u onolikoj meri kao ranije kao simbol etničkog identiteta. To je i razumljivo, pošto su posle izgubljenih ratova i konačnog popuštanja Srbije pred talasom globalizacije “nacionalne” probleme zamenili problemi preživljavanja i socijalne sigurnosti. U tom smislu i sadašnje oficijelno promovisanje svetosavlja i pravoslavnog srpstva koje izvodi sadašnja vlada ima pre ritualan i simbolički nego stvarno delatni karakter. Ono pokušava da nasilnim oživljavanjem simbolike prošlosti, koja je bar delimično kratkoročno bila realno oživela početkom devedesetih godina, kada je etnički nacionalizam bio znatno užareniji, nadomesti stvarno potpuno potčinjavanje zemlje globalizacijskom trendu.

Među najznačajnijim ličnostima iz srpske nacionalne istorije, koje ispitanici navode, sreću se, prema očekivanjima, i Nemanjići, Njegoš, vojvode iz Prvog svetskog rata, vladari iz dinastije Karađorđević, naučnici poput Tesle i pisci poput Andrića, V. Karadžića ili D. Obradovića. Ljudi vezani za vojvođanske prostore sreću se, kao i u ranijim istraživanjima, posve retko, ako se izuzmu pisac D. Obradović i naučnik M. Pupin. Krajnje retko se pominju političari poput Svetozara Miletića ili Jaše Tomića. Nekoliko ispitanika pomenulo je patrijarha Arsenija Čarnojevića. No, znatno više njih navelo je ranije političare koji nisu bili prevashodno vezani za Vojvodinu i koji izvesno realno ne spadaju u najznačajnije ličnosti u istoriji srpskog naroda, poput Draže Mihajlovića, Milana Stojadinovića, Aleksandra Rankovića pa čak i, kod stranački ostrašćenijih ispitanika savremene političare kao što su Slobodan Milošević i Živadin Jovanovic ili V. Šešelj. Ponovo se potvrđuje nalaz ranijih istraživanja prema kojem se personalni simboli etničkog identiteta vojvođanskih Srba mahom nalaze van Vojvodine. Ispitanici, naravno, slabo poznaju istoriju (karakterističan je odgovor “kralj zadnji (ne mogu da se setim imena)”) a ponekad su svesni i načina njene ideološke prerade (“jedino Tito, sve ostalo je falsifikovanje istorije”). To što se savremene ličnosti iz političkog i kulturnog života praktično se ne sreću kao izbor ispitanika osim kod onih koji su izrazito politizovani u partijskom

smislu objašnjivo je, kada su u pitanju respondenti srpske nacionalnosti, i time što ispitanici posle serije ratova i godina prožetih događajima brzog ritma i zgusnutog tempa više ne smatraju da žive u velikom istorijskom času. Ovo je bar delom povezano sa osećajem nacionalnog poraza i ranije već uočenim velikim zamorom pripadnika srpskog naroda.

Odgovori ispitanih Mađara na pitanja o najznačajnijim ličnostima iz njihove nacionalne istorije mahom se usredsređuju na srednjevekovne vladare i ličnosti iz vremena mađarske revolucije 1848. godine ili na klasične mađarske pisce. I ovde se najčešće pominju personalne preferencije van područja Vojvodine. Ispitanici iz obe etničke grupe koje su posmatrane sebe doživljavaju kao periferne delove svojih nacija.

Razumljivo je što se preferencije savremenih predstavnika vlastite nacije bitno razlikuju od onih koje se odnose na istoriju. Mađarsko većinsko opredeljivanje za političare iz VMSZ govori o visokoj političkoj mobilizaciji pripadnika ovog etniciteta u Vojvodini. Da je bio korišćen uzorak drugačijeg tipa, mogle bi se praviti procene o uplivu pojedinih stranaka na vojvođanske Mađare. Ima osnova za verivanje da su partijske preferencije vezane za geografsko područje. Naime, VMSZ kao najuticajnija stranka među vojvođanskim Mađarima zastupa pre svega interese onih pripadnika ovog etniciteta koji žive u sredinama u kojima etnički Mađari čine većinu u ukupnom stanovništvu. Vredi pomenuti da se uz političare iz etničkih stranaka i Nenada Čanka, u odgovorima respondenata kao najznačajniji savremeni predstavnici mađarske nacije u Vojvodini sreću, kao i u ranijim istraživanjima, i političari iz Republike Mađarske. Neki ispitanici odgovarajući na ovo pitanje kažu da ne bi izabrali “nikog (loši su)”, “nisu značajni”, “politika me ne interesuje a Kasa nas je prodao”, “niko nije dovoljno izdiferenciran da bi dao podlogu jednom ovakvom političkom kretanju”, “nema adekvatnih predstavnika” i slično.

Rečeno je da ispitanici srpske nacionalnosti kao najznačajnije savremene predstavnike svoje nacije vrlo retko pominju R. Mladića i R. Karadžića, za razliku od ispitivanja vršenih pre nekoliko godina. Patrijarh, koga su nacionalni intelektualci 1997. godine odredili kao najznačajnijeg živog Srbina uopšte se ne pominje u odgovorima ispitanika (pri čemu se valja setiti udela deklariranih i stvarnih vernika u realizovanom uzorku). S druge strane, vidljivo je da je srpski etnički nacionalizam pronašao svog vođu u dr Koštunici. On sam u prvom rangu odgovora na pomenuto pitanje ima dvostruko veću frekvenciju od zbirne frekvencije za u ranijim istraživanjima standardno navođene nacionalno orijentisane naučnike i umetnike, D. Ćosića, Slobodana Selenića, Borislava Pekića, Miću Popovića, Vasilija Krestića, Mihajla Markovića, Milića od Mačve, Dušana Kovačevića, Moma Kapora ili Milorada Pavića.

Ranije pomenuto slabljenje militantne verzije srpskog etnonacionalizma i popuštanje pred pritiscima okruženja ne znači i napuštanje etničkog nacionalizma. Pre se radi o njegovoj prividnoj

“normalizaciji”, napuštanju kompromitovanih saveznika i pokušaju da se istovremeno dodvori Zapadu i uđe u evropske integracijen uz zadržavanje srpske samosvojnosti i osnovnih crta primenjivanog nacionalnog programa. Stavovi o Tribunalu o Hagu i o statusu Republike Srpske rečito govore o neposustajanju etničkog nacionalizma u svesti ispitanika. Izbor dr Koštunice i dr Đinđića, saveznika dr Karadžića i njegove politike koji su promeili stranu i uz pomoć zapadnih sila smenili prethodni režim, u tom smislu nije manje indikativan od nekih ranijih naizgled ekstremnijih izbora . Građanska opcija je posve zanemarena u odgovorima ispitanika srpske nacionalnosti na pitanje o aktuelnim personalnim unutar-etničkim preferencijama, mada neki od njih navode G. Svilanovića, a gotovo niko N. Čanka niti ostale autonomaške političare. To je i razumljivo, pošto se ona preko najvećeg broja svojih predstavnika nalazi u srdačnom braku sa etnonacionalistima koji njen predstavnike kupuju sinekurama. U celini uzev, sudeći prema odgovorima ispitanika, srpski etnički nacionalizam istrajava, prilagođavajući se u nužnoj meri zahtevima Zapada i odričući se dela svojih odveć kompromitovanih protagonista.

Uz ranije navedene rezultate vezane za indikatore kakvi su stav prema Tribunalu u Hagu i odnos prema budućnosti Republoike Srpske, vredi navesti i odgovore respondenata srpske nacionalnosti na pitanje “Kakvo bi rešenje problema Kosova i Metohije prema Vašem mišljenju bilo prihvatljivo?”. Povratak naše vojske i policije na Kosovo zagovara 39% ispitanika, davanje realne autonomije Kosovu njih 25%, podelu Kosova i Metohije zastupa njih 19%, Kosovo kao republiku prihvatilo bi 11% ispitanika srpske nacionalnosti, Kosovo kao nezavisnu državu njih manje od 2% itd. S obzirom na različitost tipa primenjivanih uzoraka ne mogu se praviti precizna poređenja sa ranijim istraživanjima ovog pitanja, ali je vidljivo da uz dominirajući nerealni pogled “mekše” solucije rešenja kosovskog čvora počinju da zauzimaju prostor u svesti značajnog dela ispitanika. Ponovo treba reći da prema rezultatima istraživanja srpski nacionalizam istovremeno istrajava i prilagođava se izmenjenim okolnostima posle konačnog popuštanja Srbije pred globalizacijskim talasom.

Posmatranje događajnih preferencija prema odgovorima ispitanika dalo je sledeću sliku:

Događajne preferencije

Upitani za najznačajnije događaje iz istorije srpskog naroda ispitanici srpske nacionalnosti ubedljivom većinom izdvajaju Kosovsku bitku (42% u prvom rangu odgovora uz još 13% zbirno u drugom i trećem rangu), potom Prvi svetski rat i ujedinjenje sadašnje Vojvodine sa Srbijom (11% u prvom rangu), Drugi svetski rat i dolazak komunista na vlast (8% u prvom rangu odgovora), 5. oktobar 2000. godine (6%) itd. NATO bombardovanje gotovo da je zaboravljeno ako se posmatra u ovom kontekstu: ono predstavlja izbor svega 2,5% ispitanika u prvom rangu.

Neki od odgovora upućuju na pravac razmišljanja ispitanika koji je u neposrednoj vezi sa osnovnom temom istraživanja. (Na primer: “sporazum S. Lazarevića sa ugarskim kraljem posle boja na Kosovu”, “drugi dan Božića- racija odvođenje ljudi na rampu bacanje u Tisu”, “progon Mađara iz Čuruga 1945”, “41 ubijanje – Mađari”, “revolucija 1848”.) Pri tom valja imati u vidu da je pitanje koje se sada posmatra postavljeno pri početku upitnika, tako da sama tema istraživanja nije u značajnijoj meri mogla da utiče na odgovore ispitanika. Nema značajnijih razlika u odgovorima kolonista i starinaca. Zanimljivo je da je najvažniji talas ponovnog srpskog naseljavanja sadašnje Vojvodine (“Seoba Srba”) u prvom rangu odgovora predstavljao izbor manje od 3% ispitanika. Široka zastupljenost Kosovske bitke nije istorijski nezasebnana: u njenom slučaju odista se radilo o događaju koji ne samo da je obložen viševjekovnim naslagama mitskih prerada već i o prelomnom momentu koji je označio odvajanje glavne matice istorijskog razvoja srpske etničke grupe od tokova koji su dominirali u Evropi. Za sudbinu Vojvodine nesumnjivo je da je Prvi svetski rat bio značajniji od Drugog, s obzirom na geografske i političke promene i njima uslovljene etničke promene koje su ovo područje zadesile 1918. i u godinama koje su usledile. Stoga odgovori poput “prvi svetski rat, rat sa Austro-Ugarskom za slobodu”, “Sarajevski atentat”, “atentat Gavrila Principa”, “Ujedinjenje Vojvodine i Srbije” ili “prisajedinjenje Vojvodine Srbiji”, pa i “nesrećno ujedinjenje 1918” ne iznenađuju. Srpsko-mađarski krvavi obračuni iz 1848. i 1849. izgleda da su nestali is istorijske svesti vojvođanskih Srba. To i ne čudi, s obzirom na posledice, kada su, po raširenom mišljenju istoričara, Srbi od bečkog dvora za nagradu dobili ono isto što i Mađari za kaznu. Vojvodina je tek 1918. postala deo Srbije (ili, tačnije, kraljevine koja će biti nazvana Jugoslavijom): ovoga su ispitanici svesni. No, izrazita preferencija Kosovske bitke kao najznačajnijeg događaja u istoriji srpskog naroda ponovo potvrđuje zaključak da se osnovna idejna i simbolička uporišta etničkog identiteta vojvođanskih Srba geografski nalaze van vojvođanskog prostora.

Ispitani među vojvođanskim Mađarima, sa svoje strane, nisu zaboravili 1848. godinu. Ona se kao najznačajniji istorijski događaj u prvom rangu odgovora javlja u 18% slučajeva, uz još po 8% navoda u drugom i 4% u trećem rangu. Pomenuta revolucija nije predstavljala samo početak stvaranja moderne Mađarske, već i situaciju u kojoj su se različite etničke grupe u Mađarskoj međusobno ubijale za račun užih grupa u svojim etnicitetima ili za račun bečkog dvora. Odgovori ispitanih Mađara veoma su rasuti. Sabiranjem odgovora na sva tri ranga otkriva se da je ustanak 1956. ocenjen kao približno podjednako značajan kao i osnivanje mađarske države, i kao mnogo značajniji od mađarskog primanja hrišćanstva. S druge strane, Trijanon se pominje samo sa 10% zbirno u sva tri ranga odgovora na ovo pitanje: ovde se radi o neiskrenom odnosu prema govoru o mađarskom gubitku dve trećine teritorije i polovine stanovništva iz 1918-1920. godine. Trijanon je bitno opredelio sudbinu ne samo Mađara u Vojvodini već i cele mađarske nacije. On u po nečemu podseća na Dejtonski sporazum, ali je imao

znatno teže posledice po mađarsku naciju i državu. Ovaj događaj i njegove posledice još uvek, međutim, za većinu ispitanika nisu izašli van područja zabranjenog za javni razgovor. Ovo je loše zbog nekoiko razloga, od kojih nije najmanji to što osećaj bojazni da se pominje Trijanon ne sprečava samo razgovor o njegovim posledicama, nego i o njegovim uzrocima. Bez otvaranja pitanja ranijih promena granica oružanim putem nema otvorenog razgovora između pripadnika različitih etničkih grupa u Vojvodini. Nema stvarnog razloga da se ove rane prošlosti i dalje drže sakrivenima, bez obzira na delikatno pitanje mogućeg daljeg geografskog smanjivanja ili reorganizacije Jugoslavije i Srbije u vezi sa Crnom Gorom, Kosovom, autonomijom Vojvodine, sandžačkim pitanjem etc. Nemušti govor po pravilu izaziva opasnije i dalekosežnije posledice od otvorenog razgovora koji iziskuje iznošenje argumenata i slušanje protivargumenata.

Neki od ispitanika kažu da ih ne zanima istorija mađarskog naroda, drugi izjavljuju da je ne poznaju. Sreću se odgovorima u kojima se ukazuje da nisu bili u prilici da ovu oblast istorije nauče. Neki odgovori govore o nedovoljnom poznavanju nacionalne istorije, pa se, na primer, budimpeštanski ustanak smešta u godine pre ili posle 1956., a Trijanon u 1919. ili 1921. godinu. Odlazak sovjetske vojske iz Mađarske ostavio je vidljiv trag na istorijskoj svesti ispitanika, a Mohačka bitka, mada se javlja u odgovorima, ne može da bude pandan Kosovskoj bici, ne samo zato što je manje zastupljena, već i stoga što cela mađarska država nikada nije bila pod Turcima, odnosno van Evrope, ako se vekovi turske vlasti mogu na ovaj način okarakterisati. 5. oktobar 2000. godine gotovo da se ne sreće u odgovorima ispitanika mađarske nacionalnosti na ovo pitanje; utisak je da je on, mada je poznato većinsko izborna ponašanje vojvođanskih Mađara, doživljen kao pre svega unutar srpska stvar. S druge strane, otvaranje konzulata Republike Mađarske u Subotici, što samo po sebi izvesno nije jedan od najznačajnijih istorijskih događaja u istoriji mađarskog naroda, nije ostalo nezabeleženo u odgovorima ispitanika.

Kakvi su rezultati dobijeni u ranijim istraživanjima ovog posebnog pitanja? U istraživanju iz 1995. godine (Ilić, Cvejić, 1997) respondenti su bili zamoljeni da navedu najznačajnije događaje za njihovu etničku grupu iz istorije Vojvodine. U ovom istraživanju pitanje se odnosilo na istoriju celog mađarskog odnosno srpskog naroda. Respondenti mađarske nacionalnosti najčešće su u pomenutom istraživanju kao najznačajnije događaje navodili Trijanon, potom Drugi svetski rat, a zatim Ustav iz 1974. godine. Ispitani Srbi su tom prilikom izdvojili uedinjenje iz 1918. godine, zatim "rušenje autonomaša" itd. Poređenje odgovora pokazuje njihovu uslovljenost formulacijom pitanja. S druge strane, vrlo često pominjanje Trijanona u ranijem istraživanju relativizuje prethodno iznetu ocenu o neiskrenosti ispitanika mađarske nacionalnosti u sadašnjem projektu. Izvesno je 1995. godine mađarski živalj u Vojvodini bio uplašeniji nego danas. Utisak je da ispitanici mađarske nacionalnosti 1848. godinu doživljavaju kao bitnu za artikulisanje moderne Mađarske, a da Trijanonu pripisuju

“diferencijalno” značenje, odbosno različit značaj za Mađare iz Mađarske i prekogranične (“cross-border”) Mađare. U ranijem istraživanju iz 2001. (Ilić, 2001b) uočeno je da Mađari relativno često pominju 1945. godinu kao jedan od najznačajnijih događaja za istoriju Vojvodine, dok se Trijanon gotovo uopšte nije sretao u odgovorima ispitanika. To je protumačeno kao da je s protokom vremena koje donelo promenu vlade u Mađarskoj i njeno nedvosmisleno uključivanje u evropske integracione procese ožiljak koji je ostao od trijanonske rane ostavljen po strani od glavnih tokova razmišljanja. S druge strane, ocenjeno je da pominjanje vendetta-e predstavlja izlazak jedne traumatične priče u područje dozvoljenog govora, i da kao takvo otvara sasvim oprečne perspektive na planu zajedničkog reformulisanja prošlosti koje se nameće kao zadatak svim građanima Vojvodine. Nalazi ovog istraživanja ne obaraju tom prilikom predočena tumačenja, ali pokazuju da je ovo pitanje zamršenije nego što može da izgleda.

Upitani za najvažnije ustanove mađarske narodnosti u Vojvodini ispitanici mađarske nacionalnosti su se u prvom rangu odgovora u po 19% slučajeva opredelili za škole i različite prosvetne ustanove i za pozorišta koja u Subotici i Novom Sadu daju predstave na mađarskom jeziku, njih 12% je pomenulo crkvu, po 3% elektronske medije na maternjem jeziku, izdavačku kuću “Forum”, različite novine i kulturno-umetnička društva, 2% političke partije itd. Neki su rekli da ne mogu da po značaju izdvoje posebne ustanove, već da isti značaj imaju “sve ustanove koje neguju mađarski jezik”, drugi su ustvrdili da “nijedna ustanova nije dovoljno reprezentativna”, a neobično je što se Katedra za hungaristiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu pominjala retko u ovom kontekstu. Terensko iskustvo govori nam o tome da su profesori koji na njoj rade poznati i cenjeni među vojvođanskim Mađarima, a upravo predočeni nalaz upućuje da su Mađari u Vojvodini posve svesni značaja negovanja materneg jezika za očuvanje etničkog identiteta. Vrlo je uočljiv nesklad između personalnih i institucionalnih preferencija ispitanika mađarske nacionalnosti. Dok se u okviru prvih najčešće sreću političari, među drugima se stranke vrlo retko pominju. Utisak je da vojvođanski Mađari ne samo što su političku mobilisani već i da su posve svesni značaja institucionalne i organizacione osnove za zadovoljavanje kolektivnih etničkih potreba i da u ovom pogledu pokazuju izrazitu zrelost.

Ispitanici srpske nacionalnosti su u prvom rangu odgovora na pitanje o najznačajnijim ustanovama vlastitog naroda u Vojvodini daleko najčešće pominjali Maticu Srpsku (sa čak 42%), potom Srpsku pravoslavnu crkvu i njene različite ustanove (14%), pokrajinske organe uprave (11%) itd. Apostrofiranje Matice Srpske ili ustanova poput Karlovačke gimnazija ili fruškogorskih manastira podseća na nalaze iz istraživanja obavljenog 1995. godine. No, neobično je što ispitanici srpske nacionalnosti kao nacionalne (u smislu “etničke”, što je sugerisano pitanjem) ustanove pominju i skupštinu Vojvodine, Vojvođanski muzej, sudove itd. Nalazi iz 1995. godine upućuju da bar jedan deo ispitanika ne razume značenje reči “ustanova” ili pojam “najvažnije ustanove srpskog naroda u

Vojvodini”. S druge strane, iščitavanje odgovora upućuje na tumačenje da bar deo ispitanika srpske nacionalnosti vojvođanske ustanove doživljava kao srpske etničke ustanove. Ako se ovo ima u vidu onda je lakše pokazati razumevanje za stav koji se sreće među vojvođanskim Mađarima da je pitanje Vojvodine “srpsko-srpsko” pitanje. Takođe je lakše razumeti i zalaganja za stvaranjem posebnih etničkih sistema za zadovoljavanje kolektivnih potreba za obrazovanjem, informisanjem, itd.

Upitani “Koja su, po Vašem mišljenju, tri događaja najznačajnija za istoriju Vojvodine?” ispitanici srpske nacionalnosti najčešće u prvom rangu odgovora izdvajaju ujedinjenje sa Srbijom (17%), a potom dobijanje razvijene autonomije Pokrajine 1974. godine (11%), seobu Srba i događaje iz 1848. godine i dobijanje privremene teritorijalne autonomije od Austro-Ugarske (sa po 10%), ukidanje autonomije u Miloševićevo vreme (4%), kolonizaciju i oslobođenje 1944. godine (sa po 3%) itd. Uočljive su razlike između kolonista i starosedelaca: ovi drugi češće pominju događaje koji su se ticali njihovih predaka koji su živeli u Vojvodini i pre Prvog svetskog rata. U tom smislu seobu Srba kao najznačajniji događaj (posmatra se samo prvi rang odgovora) pominje 12% starosedelaca prema 8% kolonista i njihovih potomaka, događaje iz 1848. i nastanak Vojvodstva Srbije 14% prvih prema 6% drugih, a oslobođenje od fašizma 4% starosedelaca prema 3% kolonista. Kolonizaciju starosedelci kao da su zaboravili: pominje je njih manje od 1%, prema 6% kolonista, a ujedinjenje sa Srbijom izdvaja 19% prvih prema 15% drugih. Miloševićevu suspenziju vojvođanske autonomije kao najznačajniji događaj za istoriju Vojvodine izdvaja po 4% jednih i drugih, ali stvaranje razvijene autonomije 1974. godine pominje čak 18% starinaca prema nepunih 5% kolonista. Sudeći po ovim odgovorima, autonomija Vojvodine je još uvek znatno značajnija za starinačko nego za kolonističko stanovništvo; ovakav zaključak, kao i ranije predočenu Vrkićevu tezu, potvrđuje i izborna ponašanje vojvođanskog srpskog stanovništva, ako se posmatra na nivou homogenih lokalnih kolonističkih odnosno starosedelačkih zajednica. S druge strane, treba se setiti podrške koju je krajnje desna etnocentrična Srpska radikalna stranka imala na izborima 1997. godine u homogenim starosedelačkim etnički srpskim sredinama. 5. oktobar 2000. godine gotovo da se i ne pominje; pri tom valja imati u vidu da je prikupljanje podataka izvedeno pre usvajanja tzv. Omnibus zakona u skupštini Srbije. Neki odgovori su karakteristični za starosedelce (“jogurt revolucija”, “osnivanje univerziteta”, “osnivanje Matice Srpske”, “Svetozar Miletić 1848”, “kada smo prvi put dobili autonomiju”, “proterivanje hortijevaca”, “izgradnja Žeželjevog mosta”, “Karlovački mir”, “opravak mostova”, “seoba 1690”, “srušeni mostovi u Novom Sadu”, “period Marije Terezije”, “seoba 1690”, “pobeda protiv Turaka kod Petrovaradina”, “Batinska bitka”, “1. februar 1748”, “sabor 1848”, “opšta komasacija”, “kanalska mreža”, “racija u Čurugu” itd. Drugi su mnogo tipičniji za ispitane koloniste: “prisajedinjenje matici”, “8. ofanziva, kolonizacija”, “zasluge Svetozara Miletića za ujedinjenje Vojvodine i pripajanje Srbiji”, “kolonizacija Vojvodine posle 2. svetskog rata”, “oslobođanje od Austro-Ugarske”, “zeleni plan

(poljoprivredna reforma 70-ih)", "pripajanje Srbiji", "stvaranje Kraljevine SHS (velika skupština)", "kad se Vojvodina udružila sa Srbijom", "mehanizacija poljoprivrede" i slično. Treba podvući da namera iznošenja ovakvih primera niukoliko nije da se kolonisti i starinci, ili bilo koje druge grupe, podvajaju preko prenaplašavanja razlika. Sama građa u kvalitativnoj formi preko višestrukog iščitavanja sugerije ovu vrstu ilustracije.

Kako su ispitanici mađarske nacionalnosti odgovorili na isto pitanje? Njih 25% se kao za najznačajniji događaj opredelilo za suspenziju autonomiju Vojvodine u Miloševićevo vreme. 21% je izabralo dobijanje autonomije 1974. godine, a Trijanon i njegove posledice pomenulo je samo 5% ispitanika, događaje iz 1848. njih 3% itd. Formulacije odgovora ispitanih Mađara, uz više nego često pominjanje "jogurt revolucije", po čemu podsećaju na Srbe starince, ponekad izražavaju i sadržaje ili bar konotacije kojih skoro da nema u odgovorima ispitanih Srba: "decentralizacija", "raspad Austro-Ugarske", "odlazak mlade populacije", "pogibija mladih na ratovima '90-ih", "što su Mađari izgubili Vojvodinu", "mobilizacija '90-ih", "Trijanon", "pripojavanje Jugoslaviji" itd. Predočeni nalaz vrlo je zanimljiv; on potvrđuje da autonomija Vojvodine za ispitane Mađare niukoliko nije samo "srpsko – srpska" stvar, već veoma značajno pitanje i za njihovu grupu i njene pripadnike. Štaviše, kada se pogledaju zbirno odgovori ispitanika mađarske nacionalnosti u sva tri ranga, vidi se da autonomiju iz 1974. godine kao jedan od tri najznačajnija događaja pominje njih 36%, a njenu suspenziju njih isto toliko. Bez obzira što nije korišćen uzorak verovatnoća koji bi omogućio stvaranje procena za celu populaciju (a i ne zna se na osnovu kojih bi podataka jedanaest godina posle poslednjeg popisa stanovništva mogao da se odredi osnovni skup)Vojvođanski Mađari izvesno nisu populacija koja je nezainteresovana za pitanje autonomije Pokrajine. Njihovo većinom samostalno političko mobilisanje i organizovanje potiču iz drugih uzroka a ne zbog temeljnog neslaganja sa osnovnom političkom idejom vojvođanskih autonomističkih političkih stranaka.

Mađari su istovremeno potpuno svesni važnosti zadovoljavanja kolektivnih etničkih potreba i otvoreni prema autonomiji Vojvodine. Ispitani Srbi, s druge strane, svojim odgovorima sugerije da mnogi među njima Vojvodinu doživljavaju kao (manje ili više autonomnu) srpsku (ili "Srpsku") Vojvodinu. Pitanje odnosa etničkog i građanskog nesumnjivo je veoma značajno u kontekstu opšte teme projekta. Ni u jednoj od ispitanih grupa ne dominiraju ekstremni nacionalisti; no, etnički nacionalizam preživljava, ako se sudi na osnovu rezultata istraživanja i ne samo na osnovu njih. Pre nego što se analiza usredsredi na pitanje nacionalizma i inter-etničkih odnosa, vredi obratiti pažnju na stav ispitanika prema različitim oblicima nadnacionalnih integracija. Ovo pitanje veoma je važno; ono ne izvire iz svakodnevnog života ali ga uveliko uslovljava. Vojvodina je postala u pogledu etničke strukture dominantno srpska tek posle Drugog svetskog rata. Ona je sve do najnovijeg vremena bila uključena u nadnacionalne državne tvorevine u kojima nijedna etnička grupa nije imala apsolutnu

većinu u stanovništvu. Ovo važi i za razdoblje austro-ugarske vlasti, ne samo ako se posmatra etnička struktura cele Monarhije, već i ako se posmatra samo njen mađarski deo u granicama koje uključuju i Hrvatsku i Slavoniju. (Cf. Tylor, 1990) Ranije se videlo da ispitanii Srbi u celini pretežno nepovoljno ocenjuju položaj vojvođanskih Srba u razdoblju austro-ugarske vlasti, a da se ispitanii Mađari ustežu da izraze svoje mišljenje. S druge strane, značajan broj respondenata srpske nacionalnosti, i to posebno starinaca, ima povoljno mišljenje o ovom vremenu. Kraljevinu Jugoslaviju ispitanii Srbi doživljavaju većinom kao domovinu svojih predaka, a odgovorima ispitaniih Mađara ovde treba prići sa znatnom dozom skepse. Idealizacija Titovog vremena sasvim je očigledna u ranije predočenim odgovorima ispitanika. Ovde se pitanja etničkih i socijalnih prava ponovo dodiruju: na ovom ključnom mestu danas posebno insistiraju autonomistički vojvođanski pokret u različitim svojim varijantama i oblicima organizovanja i organizacije pripadnika etničkih manjina. Ne samo Kasaš, nego i drugi pisci, poput Kraljevini Jugoslaviji znatno sklonijeg Stevana Pavlovića (Pavlović, 2001:386) govore o značaju agrarne reforme kojom prilikom je Slovenima svuda u Jugoslaviji davana prednost na štetu manjina. Vredi podsetiti na ponašanje albanskih i mađarskih ekstremista u Drugom svetskom ratu koji su često poticali iz redova bezzemljaša i koji su bili posebno ostrvljeni prema ranije povlašćenim Srbima kolonistima. Novi talas kolonizacije koji je usledio 1945. u ovom je pogledu takođe bio jasno etnički obojen. Promenjena etnička struktura Vojvodine, u kojoj su Srbi tek posle Drugog svetskog rata postigli apsolutnu većinu stanovništva, ponovo je u svom podtekstu imala preraspodelu resursa na osnovu etničke diskriminacije, koja nije pogodila samo prognane Nemce. Nešto slično važi i za razdoblje koje je usledilo stvarnoj suspenziji autonomije Vojvodine pod Miloševićevom vladom. S druge strane, poslednje razdoblje jeste bilo okarakterisano etničkom diskriminacijom na nekim ravnama društvenog života, ali takođe i odsustvom masovnijeg fizičkog nasilja nad pripadnicima manjinskih zajednica (sa izuzetkom Albanaca i Hrvata koji su u pojedinim kraćim razdobljima bivali sistematski zlostavljani) i relativno visokim nivoom poštovanja većine manjinskih prava. Još je značajnije da se prostor Vojvodine devedesetih godina prvi put posle nekoliko vekova našao u državi koju jasno karakteriše apsolutna (ne samo) brojčana dominacija pripadnika jedne etničke grupe. Razdoblja nadnacionalne integracije, bila ona izvođena na dinastičkim i delom verskim legitimacijskim sadržajima (Austro-Ugarska) ili na onim klasnog karaktera (socijalistička Jugoslavija) javljaju se kao prošlost, retrospektivno bar ponekad osvetljena sjajem starog zlata, ali nepovratna. Trend etničke homogenizacije koja sledi rasapu imperija izvesno ne pogoduje manjinskim zajednicama niti njihovim pripadnicima. (Uz Ingrao, 2001 cf. Brubaker, 1995) Etnički nacionalizam, koji je u devetnaestom veku predstavljao spoj verskog nacionalizma i seljačke gladi za zemljom, a u dvadesetom veku otimanje oko etničkog monopola nad raspodelom položaja i sinekura u državnoj upravi i javnim službama, poprima na početku dvadeset prvog veka nove i savremenije oblike, ne

gubeći svoju u osnovi uskogrudu i istiskivačku suštinu.

Samo stanovništvo nije bilo nesklono mnogonacionalnim državama: videlo se kako ispitani Mađari povoljno sude o Jugoslovenu Titu kao o simbolu autoritarne ali nadnacionalne relativno bliske prošlosti, a Austro-Ugarska je skoro do svog kraja uživala lojalnost većine svojih podanika. Pavlović zapaža da je «uprkos napetostima i krizama, Habzburška monarhija u predvečerje Prvog svetskog rata bila nedirnuta, sa jedva oslabljenom narodnom privrženošću dinastiji» i da su 1914. godine neke od divizija koje su otpočele napad na Srbiju u svojim redovima imale preko 50% Hrvata i 20-25% Srba. (Pavlović, 2001: 246, 306) Vrlo je složeno pitanje koji je od dva oblika nadnacionalnih integracija koja su postojala u toku poslednjih sto godina na prostoru Vojvodine bio istorijski superiorniji. Ne samo što su istoričari poput Tajlora (Tylor, 1990) uočavali kontinuitet između dve države, videći u maršalu Titu poslednjeg Habsburga, već su pisci poput Pavlovića, upozoravali da su posle nastanka Jugoslavije ovu državu mnogi smatrali ne samo proširenom jugoslovenskom verzijom predratne Srbije, nego i poboljšanim jugoslovenskim oblikom Austro-Ugarske. Vrlo je površno o pomenutim državama suditi samo na osnovu toga što su se raspale. Austro-Ugarska je nastala dobrim delom i kao posledica krvavog obračuna između Mađara i etničkih manjina 1848-49 godine, Kraljevinu Jugoslaviju je nasledilo hortijevsko novosadsko i šajkaško ubijanje i komunistička vendetta, o ustaškim zločinima da se i ne govori, a Titovu Jugoslaviju nasledili su krvavi ratovi u okruženju Srbije, porast etničkih tenzija u zemlji i kosovski rat. Uza sve to, i uz etničku diskriminaciju koja je u različitom stepenu bila prisutna u raznim vremenima, ove su države omogućile iskustvo decenija mirnog zajedničkog života pripadnika različitih etničkih grupa. Austrougarski model integracije Podunavlja, koji se danas javlja u različitim varijantama «srednje-evropske ideje», i jugoslovenski model federacije Južnih Slovena uz tolerisanje ne-južnoslovenskih zajednica, nesumnjivo su međusobno veoma različiti. No, ne samo što su oba predstavljala rešenja koja svojevremeno nipošto nisu bila najgora među tada realno mogućima, nego oba imaju i svojevrsnih sličnosti. S jedne strane, jugoslovenstvo je nužno u izvesnom smislu anti-mađarsko samim tim što je po definiciji južno-slovensko, kao što je i srednje-evropska ideja u izvesnom smislu nužno pro-mađarska, i zbog usredsređivanja na Budimpeštu kao mna prirodni centar podunavskog regiona i zbog naglašavanja kulturne sličnosti u smislu pripadništva većine onih na koja se ova ideja odnosi katoličkoj civilizaciji umesto kulturne sličnosti na jezičkim osnovama na čemu se bitno zasniva jugoslovenstvo. S druge strane, obe ideje daleko nadilaze stvarnost balkanskih etničkih partikularizama i etnonacionalizama koji gotovo da idu do tribalizma. Između jugoslovenske i srednje-evropske ideje postoji objektivna napetost koja se u praksi najjasnije ispoljila 1918. godine. Za sudbinu onoga što se naziva Vojvodinom ova je godina pojedinačno najvažnija i njen ishod bitno je odredio društvena i posebno etnička kretanja u narednim decenijama. No, napetost između pomenutih ideja može da bude i plodna; osim krupnih istorijskih događaja i svakodnevnica, pogotovo ako se provodi u

miru i toleranciji, omogućuje postizanje civilizacijskog nivoa i otvara mogućnost novih kreativnih sinteza. Habsburško iskustvo pravne države i titoističko respektovanje takozvanih narodnosti uz primenu nacionalnog ključa i pozitivnu diskriminaciju ne predstavljaju nešto što se međusobno nužno isključuje na planu stvaranja novog modela uređenja inter-etničkih odnosa, ne samo u Vojvodini. No, da bi se misao mogla upustiti u ovakva promišljanja, potrebno je prethodno imati relativno pouzdano znanje o stanju etničkih odnosa u Vojvodini. Ovo stanje bitno definišu dve najbrojnije grupe, srpska i mađarska.

Etnička svest i etnički odnosi

Videlo se da ispitanici sadašnji položaj vlastitog etniciteta u Vojvodini ocenjuju na sličan način: kao “dobar” položaj svoje grupe Srbi vide u 53% slučajeva, a Mađari u 48%; kao “loš” i Srbi i Mađari položaj svoje grupe vide u 22% slučajeva, pri čemu je tvđenje da je položaj njihove nacije gori nego položaj ostalih nacija izričito navelo 7% Srba i 10% Mađara. Ovaj nalaz upućuje na jedan od razloga odsustva otvorenih inter-etničkih sukoba u Vojvodini.

Vojvodina izmiče najznačajnijim teorijama etničkih odnosa koje su razvijene za objašnjenje ovakvih relacija na iskustvima Velsa, Kanade, Baskije i drugih zemalja ili pokrajina. Prethodna istraživanja su testirala teoriju etničkog takmičenja, teoriju modernizacije i teoriju reaktivnog etniciteta. (Ragin, 1979; Sekulić, Massey, Hodson, 1994; Hodson, Sekulić, Massey, 1994; Belanger i Pinard, 1991; cf. Ilić, Cvejić, 1997) Pokazalo se da je svaka od njih eksplanatorno prihvatljiva na određenom nivou opštosti ali da nijedna ne može da objasni svu složenost etničkih odnosa u Vojvodini.

Videlo se da ispitanici srpske nacionalnosti u ovom istraživanju većinom podržavaju obezbeđivanje kolektivnih etničkih prava za pripadnike manjinskih zajednica. Ovaj nalaz je nov, pošto su istraživanja na uzorcima verovatnoća rađena tokom prošle godine na stanovništvu Srbije otkrivala izrazit anti-manjinski stav. S druge strane, među ispitanicima srpske nacionalnosti u ovom istraživanju još uvek je sa 15% udela prisutan izrazito šovinistički stav prema kojem pripadnici manjina sada imaju i suviše prava. Ovaj vrednosni sud zasnovan je na činjenično netačnim pretpostavkama. Uočena je i vrlo značajna razlika između starinaca i kolonista u vezi sa ovim pitanjem. S druge strane, odgovori ispitanika mađarske nacionalnosti, koji se većinom zalažu za priznavanje građanskih a ne i kolektivnih prava po svoj su prilici neiskreni. Ispitanici mađarske nacionalnosti pokazali su da su veoma svesni važnosti prava na informisanje, obrazovanje itd. za očuvanja etničkog identiteta. Zanemarivanje kolektivnih prava značilo bi zalaganje za vlastitu etničku asimilaciju, što deluje vrlo neuverljivo. Samo postojanje ove neiskrenosti govori da se pripadnici mađarske zajednice ne osećaju u Vojvodini dovoljno slobodni da bi mogli da upute zahteve koji su u skladu sa standardima našeg vremena i za

čije ispunjavnje postoje istorijski presedani. S druge strane, vidljivo je da se u nizu istraživanja, uključujući i ovo, sreće nezadovoljstvo značajnog dela ispitaivanih Mađara mogućnošću zadovoljavanja određenih potreba. Izvesno je da diskriminacija postoji bar na ravni mogućnosti zauzimanja rukovodećih položaja. No, mnogo je značajnije da postoji raširena svest o diskriminaciji. Sama ova svest jeste realna društvena činjenica, nezavisno od njene činjenične osnovanosti. Prema autorima kao što je Redžin (Ragin) do etničkih sukoba dolazi kada se podudare realno postojeća etnička diskriminacija i postojanje svesti o njoj. Etničke manjine retko postavljaju agresivne zahteve, osim u specifičnim slučajevima: šovinizam po pravilu podrazumeva snagu ili njen privid i manjine postaju više šovinističke onda kada postanu većine (kao posle promene državnih granica) ili u slučaju teritorijalne fragmentacije neke zajednice po etničkim šavovima. Treba ponoviti da je sam osećaj diskriminisanosti vrlo posredan ali jak pokazatelj nejednakog položaja etničkih grupa u Vojvodini. Ravnopravnost između grupa nejednakih po resursima kojima raspolažu često vodi u asimilaciju onih među njima koje su malobrojnije. Stoga se i traže različiti mehanizmi za garantovanje posebnih kolektivnih prava.

Ispitanici mađarske nacionalnosti bili su zamoljeni da odgovore na pitanje “Kako sagledavate perspektive vojvođanskih Mađara u skoroj budućnosti?”. Nalazi donekle podsećaju na one dobijene primenom pitanja o proceni aktuelnog položaja, ali su u celini uzev povoljniji. Mišljenje da za vojvođanske Mađare kao za grupu nema perspektive zastupa 9% ispitanika ove nacionalnosti, mišljenje da će njihov položaj ostati ovakav kakav je danas izražava njih 12%, a čak 59% izričito iznosi različita optimistička očekivanja,. Vidljivo je da se promenjen odnos prema etničkim manjinama ispoljava i u očekivanjima ispitanika. Optimistički stav izražavaju formulacije poput “izboriće se za očuvanje nacionalnog identiteta”, “ovo će se srediti i biće izjednačeni sa drugima”, “ako se ovako nastavi onda u redu”, “nadam se boljoj budućnosti u pogledu školovanja, zapošljavanja”, “verujem da će biti bolje - nadam se da će se otvoriti škole na mađarskom jeziku”, “ako se ovako nastavi biće sve u redu”, “dobro je ovo sto radi Kasa”.

Pesimistička očekivanja izražavaju se formulacijama poput “za 100 godina nas više neće biti u Vojvodini”, “postoji tendencija da se pogorša položaj”, “neće biti dobro”, “ne vidim neku svetlu budućnost”, “biće loše sve dok traje kriza” itd.

Ove odgovore treba uporediti sa formulacijama odgovora na pitanje “Kako biste sažeto opisali sadašnji položaj vojvođanskih Mađara?”. Tu su se javljali odgovori poput “isto kao i ostali narodi - nisu ugroženi”, “položaj Mađara je pozitivan(postoje osnovna prava, pogotovo je bitno pravo na školovanje i prihvatanje mađarskog jezika), “poboljšava se sa novom vlašću”, “ne oseća se pritisak, normalno”, “položaj je odličan”, “položaj Mađara je dobar”, “jako dobar” itd. No, javljaju se i odgovori poput “imamo sva prava, školstvo i novine, ali nismo ravnopravni”, “postoji strah od

asimilacije i sve se manje osećamo jednakim drugim stanovnicima (nemamo svoj identitet)”, “nedostupnost medija, škola”, “bilo nam je i bolje”, “nisu u najboljem položaju, ne možeš pričati svoj jezik slobodno”, “moglo bi da bude i bolje”, “nije baš najbolje”, “treba i oni da zauzimaju neke funkcije”, “slabo živimo, imamo političare ali svi lažu”, “nije baš dobro, nema para”, “nesiguran - jer na državnom planu nije rešen problem manjina”, “nemamo prava koja bi trebalo da posedujemo”, “nije baš najbolji zato što je manjina uvek u lošijem položaju”, “u vreme krize manjinama je najgore”, “Mađari se ne cene dovoljno”, “težak je - potrebno je više samostalnosti u školama na mađarskom jeziku”, “nismo zadovoljni situacijom u kojoj se nalazimo zbog nezaposlenja, ali nisam primetio međuetničke sukobe” itd.

Uočljivo je da u proceni sadašnjeg stanja ispitanici navode sasvim konkretne oblasti društvenog života u kojima se osećaju neravnopravnima. Pri tom ne treba zaboraviti da je i pod Miloševićevom vlašću položaj etničkih manjina u Vojvodini (sa izuzetkom hrvatske, albanske i romske) prema mnogim “tvrdim” pokazateljima zadovoljavao svetske standarde s početka devedesetih godina. U toku prethodne decenije promenili su se i standardi (dobrim delom na osnovu najnovijih južno-slovenskih iskustava) i očekivanja. Ovome treba dodati i znatno povećana očekivanja vezana za smenu režima 2000 godine, kada je u Srbiji nastala razumljiva jagma oko plema, koja nije ostavila po strani nijednu društvenu grupu- Uza sve to, mada ubedljiva relativna većina ispitaika mađarske narodnosti položaj svoje grupe u Vojvodini ocenjuje kao u osnovi dobar, a još više njih iskazuje optimistička očekivanja, uočljivo je da je prisutan i osećaj nesigurnosti i predstava o diskriminaciji. Različita istraživanja (Cf. Samardžić, 2000) pokazala su da je ova predstava bar delom činjenično osnovana, što otvara nove probleme, i analitičke i one praktične prirode.

Nacionalna svest po pravilu vlastitu grupu sagledava kao homogeniju nego što je ova uistinu; u protivnom se ne bi mogla izvesti etnička mobilizacijama, jer bi svest o diferencijalnoj funkcionalnosti takve mobilizacije za pojedine šire i uže grupe u okviru etniciteta omela unutar-etničku integraciju koja se uvek izvodi delom na osnovu stvarnih zajedničkih etničkih interesa, a delom na osnovu partikularnih interesa određenih grupa u okviru konkretnog etniciteta. Mišljenje da je položaj mađarske narodnosti u Vojvodini danas loš zemljoradnici i studenti zastupaju znatno više nego ispitanici ove nacionalnosti iz ostalih socio-profesionalnih grupacija. No, valja imati u vidu da se broj ispitanika u ovim grupama nalazi na samoj granici dostatnoj za statističko zaključivanje. Ako se odgovori ispitanika mađarske nacionalnosti posmatraju prema obrazovanju respondenata, vidi se da je natprosečna zastupljenost onih koji smatraju da je položaj njihove etničke grupe loš prisutna samo među ispitanicima koji imaju završenu radničku školu i gimnaziju. I među onima sa osnovnom školom, kao i među onima sa srednjom stručnom, višom ili visokom školom ova procena prisutna je ispod proseka. Ako se apstrahuju ispitanici sa završenom osnovnom školom kao najvišom, moglo bi

se zaključiti da procena položaja vlastite etničke grupe zavisi i od obrazovne pripremljenosti respondenata da uzme učešće u tržišnoj utakmici koju nailazeće razdoblje neminovno nosi sa sobom. Svršeni gimnazijalci nemaju struku niti specifična znanja, a nivo nastave i ocenjivanja je u vojvođanskim i srbijanskim trogodišnjim radničkim školama već decenijama takav da njih ne završava samo onaj ko to ne želi. Ispitanici sa sela imaju znatno povoljniji pogled na sadašnji položaj svoje etničke grupe u Vojvodini (njih 63% ocenjuje ga kao dobar) nego oni iz varošica i gradova (kod ovih su odgovarajuće procentne brojeke 25 i 52, respektivno). Sela u kojima je vršeno ispitivanje mađarskog živilja etnički su dosta homogena, tako da se u njihovom okviru etničko takmičenje slabije oseća. (Ovde svakako treba izuzeti Debeljaču u kojoj su pripadnici srpske etničke manjine sredinom devedesetih godina pravili izgrede i pokušavali da stvore etnički paralelne organe mesne samouprave). U većim naseljima takmičenje oko resursa je otvorenije ispoljeno, a ima i više resursa za kojima postoji jagma između i unutar etničkih grupa. Kada se socio-demografske osobine ispitanika mađarske nacionalnosti ukrste sa njihovim odgovorima na pitanje “Kako sagledavate perspektive vojvođanskih Mađara u skoroj budućnosti?”, vidi se da pesimistička očekivanja izražava 33% zemljoradnika, 16% kvalifikovanih radnika, gotovo isti toliki udeo ispitanih studenata mađarske nacionalnosti (15%) itd. Pesimizam je ispod proseka prisutan kod stručnjaka, službenika I tehničara (po 10%) i, začudo, kod nezaposlenih (9%), dok se kod nekvalifikovanih radnika uopšte ne javlja. Bez obzira na izrazito pesimistička očekivanja ispitanih zemljoradnika mađarske nacionalnosti, pesimizam u vezi sa očekivanjima od budućnosti vlastite etničke grupe u Vojvodini mnogo je rasprostranjeniji među ispitanicima iz grada (23%) nego iz varošica (9%) ili sa sela (7%). Asimilacija je u gradovima, čak i u onima kakva je Senta, sa izrazitom mađarskom etničkom većinom, znatno očiglednija nego u etnički homogenim selima.

Ispitanici mađarske nacionalnosti bili su upitani “Koju biste vrstu podela u okviru mađarske narodnosti izdvojili kao najznačajniju?” Njih 28% izjavilo je da “nema podela” među vojvođanskim Mađarima. U istraživanju vršenom 1995. godine na kvotnom uzorku ovakav stav zastupalo je samo 5% ispitanika mađarske nacionalnosti; tom prilikom je njih 50% istaklo političke podele, 15% ekonomske i 8% regionalne. U našem istraživanju dominira apostrofiranje političkih podela (32%), dok se regionalne (4%) i ekonomske (3%) sreću posve retko. Pri ovom poređenju treba imati u vidu razlike u planu uzorka u kojem su, s obzirom na ciljeve projekta, prezastupljeni ispitanici mađarske nacionalnosti iz mesta u kojima etnički Mađari čine većinu u lokalnom stanovništvu. Treba podsetiti da približno 58% vojvođanskih Mađara živi u sredinama u kojima njihova etnička grupa ima većinu, a da su oni u realizovanom uzorku veoma prezastupljeni. Formulacije odgovora upućuju na već poznato podvajanje pristalica različitih mađarskih političkih stranaka, ali i na uočavanje razlika između Mađara iz Mađarske i Mađara iz Vojvodine (Delvidek-a): “nema podela; jedina podela je prema

šansama za napredovanje u društvu”, “podela na političkoj osnovi na više partija”, “izražena nacionalnost kod nekih”, “na političkoj osnovi”, “na političkoj osnovi sukobi”, “ne volim Mađare koji žive u Mađarskoj (podela na Mađare u Vojvodini i one u Mađarskoj)”, “političke - Mađari iz Mađarske i iz Vojvodine”, ali i “trebalo bi se malo više kulturno vezati za Mađarsku”. Uočavanje, pa i stepenovanje nacionalizma kod pripadnika vlastite etničke grupe govori o visokom nivou racionalnosti nekih od ispitanika (“nacionalisti (ekstremni)-umereni”). Šoviniziranoj svesti je po pravilu strano bilo kakvo uočavanje unutar-etničkih podela, a pogotovo nacionalizma u vlastitoj grupi; gradiranje nacionalizma podrazumeva krajnje racionalan pristup etničkoj svesti.

Ispitanici mađarske nacionalnosti pokazuju vrlo izrazit ne-klerikalni pogled na poželjnu ulogu rimokatoličke crkve kao dominantne među pripadnicima ove etničke grupe. Za aktivnu ulogu crkve zalaže se samo njih 2%, a čak 65% izričito traži da crkva bude odvojena od države. Tipični odgovori na pitanje “Šta mislite, kakvu ulogu treba da ima rimokatolička crkva u našoj zemlji?” formulisani su kao “samo versku, ne treba da se meša u druge sfere”, “da se bavi verom, a ne politikom”, “ovako je dobro kao što je sada (sloboda izbora)”, “da se ne upliće u politiku”, “istu ulogu kao i za vreme Tita”, “crkva kao crkva, mesto veroispovesti ništa više”, “da bude vanpartijska” itd. U odgovorima se nekada sreće osuda minulog komunističkog razdoblja “da vernici mogu da idu u crkvu”, ponekad se ukazuje na prividnu konverziju svojstvenu zemljama u tranziciji (“već sada imaju preteranu ulogu, a komunisti su najveći vernici to ne valja”), a posve retko zalaganje za politički aktivnu ulogu crkve najčešće je obrazloženo načelom reciprociteta (“da ima istu ulogu kao i pravoslavna-ono što se dozvoljava pravoslavnoj crkvi treba da se dozvoli i rimokatoličkoj”).

Ovde nije na odmet pogledati kako su ispitanici srpske nacionalnosti odgovorili na pomenuita pitanja. Za aktivnu ulogu Srpske pravoslavne crkve zalaže se čak 30% ispitanika srpske nacionalnosti, i to 21% kolonista i 39% starosedelaca. Videlo se, ranije, da ispitanici Srbi ni u kom slučaju nisu religiozniji od ispitanika mađarske nacionalnosti. Zalaganje za aktivnom ulogu crkve obrazloženo je na sledeće načine:”uloga u ujedinjenju Srba”, “uvodenje u škole”, “ujedinjenje i vođenje srpskog naroda”, “glavnu ulogu da ujedini sve Srbe pravoslavce”, “trebalo bi da bude stub države”, “najveću i najznačajniju ulogu”, “treba da bude agresivnija”, “treba da omogući ponovno objedinjavanje čitave nacije oko jedne ideje”, “treba da budu značajna podrška narodu i vlastima”, “značajna uloga, ne presudna”, “srpska država je sišla sa oltara SPC - znači kao i do sada” itd. Među relativnom većinom ispitanika srpske nacionalnosti koji zagovaraju odvajanje Srpske pravoslavne crkve (47%) sreću se izjave i obrazloženja poput “da se ne petlja u politiku”, “kad se popovi umesaju u državu to odmah biva rat”, “ne treba da se meša u politiku”, “nikakvu, da ostavi ljude na miru-ona je jaram monarhije”, “da se ne meša u politiku i da bude u službi Boga”, “kao što je uvek imala, sad preteruje - treba da se drži van politike”, “manju od one koju je dobila veronaukom u školama” itd.

Ovde treba oimati u vidu sledeću značajnu razliku. Početkom devdesetih godina je prva mađarska nacionalna partija, VMDK, u svom nastojanju da prodre u sve pore društvenog života vojvođanskih Mađara, pokušala da izvrši infiltraciju i u Rimokatoličku crkvu, što je izazvalo razumljive reakcije crkvene hijerarhije. Kod Srba je, s druge strane, crkva posle izgubljenih ratova postala zamena za neostvarene geopolitičke ciljeve. U situaciji u kojoj je primenjivani nacionalni program doživio poraz, ono što se nije uspelo postići u stvarnosti nastoji se zadobiti na planu kulture. Stoga zalaganje za aktivnu ulogu pravoslavne crkve predstavlja zamenu za ostvarivanje nacionalnog programa koji je doživio neuspeh.

Videlo se da ne postoje veće razike između ispitanih Srba i Mađara u pogledu procene aktuelnog položaja njihovih etničkih grupa u Vojvodini. Nisu uočene značajnije razlike ni između stavova kolonista i starosedelaca. Opisujući sadašnji položaj srpskog naroda u Vojvodini ispitanici nekada uočavaju da su manjine u gorem položaju (“najmanje su ugroženi u ovom delu zemlje”); no, vredni se usredsrediti na one karakteristične odgovore koji upućuju na osećanje etničke ugroženosti Srba u Vojvodini: “položaj je lošiji zbog traženja autonomije za 9 opština na severu”, “na pojedinim mestima je dobro a na pojedinim nije”, “Srbi su u jednakom položaju sa ostalim manjinama”, “Mađari bolje žive”, “mi smo manjina”, “potcenjeni”, “vrši se veliki pritisak na Srbe više nego na manjine”, “ugrožena vrsta”, “imaju manje prava nego manjine”, “loše je, manjine su naprednije od Srba”, “ugroženi su”, “treba da ima ravnopravniji odnos sa drugim nacijama, Srbi imaju malo manja prava”, “položaj je jednak sa ostalim nacionalnim manjinama”, “loš položaj, prevlast nacionalnih manjina”, “pod jakim pritiskom je i biće doveden u položaj manjine u svojoj državi”, “srpski narod je zapostavljen u političkom i ekonomskom smislu” itd. Realno gledano, etnički Srbi nisu u Vojvodini ni na koji način ugroženi kao etnička grupa, već kao pojedinci, u meri koja nije veća od one kojom tranzicija pogađa pripadnike ostalih nacionalnosti. No, osećaj ugroženosti i psihologija žrtve otvaraju širok prostor za ekstremističku manipulaciju. Vredni navesti i odgovore ispitanih etničkih Srba na pitanje kako sagledavaju perspektive srpskog naroda u skoroj budućnosti. Pesimizam u ovom pogledu pokazuje 44% ispitanika srpske nacionalnosti, optimizam njih 43%, uz samo 2% onih koji misle da se stanje na ovom području neće menjati. Pesimizam je izraženiji kod kolonista (48%) nego kod starosedelaca (39%). Vrlo je zanimljivo kako Srbi, koji pripadaju većinskom etnicitetu u Vojvodini, pokazuju veću meru osećanja etničke ugroženosti nego etnički Mađari koji su objektivno kao pripadnici manjinske zajednice realno ugroženiji. Ispitanici srpske nacionalnosti daju i sledeće izjave i obrazloženja u vezi sa očekivanim trendovima razvoja: “nema perspektive”, “nisam sigurna da će biti budućnosti za srpski narod”, “loše još desetak godina”, “ne smatra da će se popraviti”, “sumnja u bolju budućnost”, “za 100 godina Srbi će nestati kao poseban narod (emigracija, bela kuga...)”, “imaju perspektivu ako rađaju više dece”, “bojim se da srpski narod ne izgubi identitet”, “ako budemo

zajedno sve će biti u redu”, “jedinstvo, sloga - samo tako možemo napredovati”, “i dalje će vladati siromaštvo i zaostale tehnologije, do ozbiljne promene odnosa u svetu”, “dobro će nam biti samo u jedinstvu” itd.

Osećaj ugroženosti praćen je zahtevima za dodatnom etničkom homogenizacijom. Sudeći prema predočenim formulacijama stiče se utisak da se vojvođanski Srbi osećaju kao graničari vlastite nacije; to je utoliko neobičnije što ne samo da je prošlo više od pola veka od nastanka apsolutne srpske dominacije u Vojvodini, već i zato što su u demografskom pogledu Srbi dobili značajno povećanje dolaskom velikog broja izbeglica i iseljavanjem pripadnika manjinskih zajednica u toku poslednjih desetak godina. U svakom slučaju, ma koliko bio nerealan, ovaj osećaj ugroženosti značajnog broja ispitanika srpske nacionalnosti predstavlja opasan eksplozivni potencijal za budućnost stabilnih etničkih odnosa u Vojvodini. Insistiranje na potrebi etničkog jedinstva povezano je sa odgovorima na pitanje o najznačajnijim podelama u okviru srpskog naroda. U odgovorima ispitanika dominira ukazivanje na poitičke podele (29%) i na regionalne podele i podele po poreklu (uz naglasak na podelu po kriterijumu starinci-kolonisti) (16%). Ovu poslednju naglašava 19% starosedelaca i 13% kolonista. Posle petooktobarskih promena starosedelački kadrovi su u naletu u periodično obnavljenim unutar-etničkim otimačinama oko resursa između različitih zavičajnih grupa. Uz političko-stranačke podele i one po liniji: kolonisti - starinci, ispitanici izdvajaju i ideološke podele (“na komuniste i ostale”, “dobre i loše Srbe”), verske “na vernike i nevernike tj. pravoslavne i ateiste”, “verska, trebalo bi da bude Srbin katolik=Srbin musliman=Srbin pravoslavac”, “verska-zbog sekti”) i one vezane za razlike između srpskog stanovništva Vojvodine i same Srbije (“Srbi u centralnoj Srbiji-Vojvođani”).

Etnička distanca

Već je rečeno da se Bogardusova skala etničke distance javlja kao gotovo nezaobilazno sredstvo u proučavanju međusobnih odnosa različitih etničkih grupa. Bilo je reči i otome zbog čega je ova skala nedovoljno primerena proučavanju etničke bliskosti u Vojvodini. Imajući u vidu sve njene nedostake za istraživanje na konkretnom području, postavili smo , ipak, nekoliko pitanja u vidu stavki sa dekomponovane Bogardusove skale.

Na pitanje “Koje biste nacionalnosti želeli da Vam bude neposredni rukovodilac?” ispitanici srpske nacionalnosti su u 56% odgovora rekli da im je to nevažno; kod ispitanih Mađara odgovarajuća procentna brojka je 91. Na pitanje “Koje biste nacionalnosti želeli da Vam budu najbliže komšije?” ispitanici Srbi su odgovorili da im je to nebitno u 63% slučajeva, a Mađari u 92%. Na pitanje “Kad biste sebi ili svom detetu birali kuma, koje biste nacionalnosti želeli da on bude?” ispitanici srpske nacionalnosti su rekli da im je nacionalnost kuma nevažna u 36% slučajeva, a Mađari u 64%. Na

pitanje “Kad biste mogli da izaberete bračnog partnera svom detetu, koje biste nacionalnosti želeli da on/ona bude?”, ispitanici Srbi odgovorili su u 43% slučajeva da im je nacionalnost eventualnog supružnika nevažna, a ispitanici Mađari u 76%. Bogardusova skala meri etničku distancu, a ne etnički nacionalizam. No, ove dve pojave su u dosta bliskoj vezi. S druge strane, valja imati u vidu da u specifičnim vojvođanskim okolnostima odgovori na pitanja sa dekomponovane Bogardusove skale ne moraju da budu adekvatan pokazatelj stvarne distance: u analizi podataka jednog istraživanja vršenog na uzorku verovatnoća 1990. godine ispitanici vojvođanski Slovaci su ogromnom većinom porekli značaj nacionalne pripadnosti ljudi s kojima bi stupili u manje ili više prisne kontakte; pri tom je 85% ispitanika bilo oženjeno Slovakinjama. I pored toga, raširen nacionalizam vojvođanskih Srba dosta je jasno vidljiv. On je, ako se meri preko ajtema (items) sa Bogardusove skale nešto izraženiji kod doseljenika nego kod starosedelaca. Nacionalna pripadnost rukovodioca nevažna je za 54% prvih i 58% drugih, komšija za 61% prvih i 66% drugih, kuma za po 36% pripadnika obe grupe, a eventualnog supružnika za 37% prvih i 49% starosedelaca. Dva poslednja pitanja, a posebno ono koje se odnosi na nacionalnu pripadnost kuma, ne govore samo o etničkoj već i o verskoj distanci, s obzirom da velika većina Srba pripada istočno-hrišćanakoju a Mađara pretežno katoličkoju i, delom, protestantskoju tradiciji, što u uslovima oživljene ili prividno oživljene religioznosti nije bez značaja. U svakom slučaju, uza sve prethodne ograde, odgovori ispitanih Srba su u praktičnom smislu nepovoljni, pošto pokazuju da je njihovom značajnom delu etnička pripadnost suseda i te kako važna. Nalaz izvesno nije dopadljiv, no treba ga ne samo izneti nego i naglasiti.

Etnonacionalizam i nesigurnost Srba vidljivi su i iz odgovora na pitanje o perspektivama srpskog naroda. Srbi su da preživeli svoj Trijanon, u nekoliko navrata, od Dejtona preko Kumanova do predstojećih rešenja za Crnu Goru i Kosovo. To se reflektuje i u Vojvodini, koja se sve više oseća kao granica, sa netrpeljivim krajiškim mentalitetom. Smanjivanje razlika između starinaca i kolonista i njihovih potomaka razumljiv je odgovor na situaciju u kojoj je srpski nacionalni proigram doživeo teške poraze. No, svaka unutar-etnička homogenizacija u multietničkoju sredini (mada nipošto samo u njoj) podrazumeva velike rizike. Na Balkanu, kojemu po mnogo čemu pripada i Južna Panonija, nema benignog nacionalizma: ovde se nacionalizam u više navrata, sve do nedavno, pa i danas na Kosovu i u Makedoniji, dokazivao preko ubijanja.

Videnje poželjnih inter-etničkih odnosa

Upitani “Kako biste u jednoj rečenici izrazili svoje viđenje poželjnih međunacionalnih odnosa?» ispitanici srpske nacionalnosti ogromnom većinom (78%) daju odgovore kojima se afirmišu tolerancija i ravnopravnost između pripadnika različitih etničkih grupa. Manje od 3% njih smatra da je potrebno napraviti razliku između položaja pripadnika većinskog naroda i pripadnika manjinskih zajednica. Dominantan tolerantan stav zastupa 85% starosjedelaca i 72% doseljenika u Vojvodinu i njihovih potomaka. Stav kojim se otvoreno zagovara diskriminacija zagovara manje od 2% prvih i više od 3% potonjih. Ispitanici srpske nacionalnosti nisu, za razliku od aktivista nevladinih organizacija, opterećeni kritikom nacionalizma vlastite nacije. U odgovorima na pomenuto pitanje ovaj se momenat ne sreće. Odgovori ispitanika ponekad su veoma osmišljeni (npr. «harmoničan život sa podržavanjem različitosti, u najboljem smislu, i dogovorom o tom zajedničkom životu, pri čemu mora da se zna nivo odgovornosti svakog ko u tome učestvuje”, nekad su izrazito kondenzovani (“podizanje na viši nivo, tako da se uopšte ne opterećujemo ovim pitanjem”), ponekad izražavaju sažetu narodsku mudrost (“kao međuljudski odnosi treba da su i međunacionalni”). Javljaju se i formulacije koje dosta neposredno korespondiraju sa sadašnjim stanjem u Srbiji i deobom plena između nacionalističkih elita uz uzajamnu (za sada) trpeljivu ekskluziju (“da svako živi svoj život”).

Tipični odgovori izražavaju zalaganje za “uvažavanje manjina i njihovo poštovanje prema državi u kojoj žive”, “uvažavanje nacionalnih različitosti”, “ne dovođenje u pitanje međunacionalnih razlika” ili “konstruktivna lepota razlika kroz toleranciju”. Nekad je, mada retko, jasno vidljiv etnonacionalizam (“nacionalne manjine trebaju biti lojalne, samokritične i tolerantne prema većini” ili “ne zanima me odnos prema drugim nacijama, dosta mi ih je”), koji je povremeno praćen ksenofobijom (“da se niko ne meša, da sve sami rešavamo među sobom”). Na određenije pitanje, koje je više političko po svom karakteru, jer u sebe uključuje zamisao javnog neprijatelja, i koje je formulisano kao “Koje su najveće smetnje uspostavljanju takvih međunacionalnih odnosa?” ispitanici srpske nacionalnosti često pominju kao glavnu smetnju “nacionalizam” (24%) ne vezujući ga, pri tom, ni za jednu posebnu grupu. Ponašanje nacionalnih manjina kao najveću smetnju navodi 6% ispitanika srpske nacionalnosti, opterećenja prošlosti 7%, a odsustvo demokratije u zemlji njih 3%, odnosno manje od onih (4%) koji u nacionalističkom maniru kao najveću smetnju uspostavljanju poželjnih međunacionalnih odnosa vide slabo razvijenu nacionalnu svest pripadnika vlastite grupe. Vrlo je zanimljivo kako ispitanici glavnog neprijatelja mirnog zajedničkog života vide u nacionalizmu, pri čemu u svom prepoznavanju ove prepreke ne idu toliko daleko da bi nacionalizam vezali za vlastitu grupu. Među činionicima koji predstavljaju smetnju uspostavljanju poželjnih međunacionalnih odnosa ponekad se sreću “strane sile”, “politika Zapada”, “podstrekavanje nacionalnih manjina na nepoštovanje zemlje od strane nekih država”, “međunarodna zajednica”, “strane zemlje koje rovare“, “da se niko ne meša da sve sami radimo međusobno“ i slično. Nacionalizam je, uopšte uzev, u

sadašnjoj Srbijipovezan sa ksenofobijom; no, nalazi pokazuju da ga ispitanici srpske nacionalnosti načelno osuđuju, ne uspevaajući još uvek da ga prepoznaju u vlastitoj grupi. Opterećenja prošlosti retko se, videlo se, pominju kao prepreka (npr. “prošlosti teret, iako u Vojvodini ne toliko”, “istorija”, “mučna prošlost“. Neki od ispitanika ukazuju na ekonomske činioce koji kvare inter-etničke odnose (“opšte loše stanje u zemlji” ili “besparica, loš zivot utiču na te odnose”), a neki ukazuju na zatvorenost etničkih manjina (“zatvaraju se, misle da su bolji od nas”) dok drugi smatraju da će se stanje popraviti ako se etničke zajednice budu razvijale jedne pored drugih, a ne u stalnom uzajamnom prožimanju (“srpska nesvesnost sopstvene tradicije, naciona i identiteta i svesnost svih ostalih(Matica Slovacka, npr.)”. Nacionalizam se koleba između uzajamne ekskluzije i želje za asimilacijom, a post-petooktobarski trendovi pre sugerišu modifikovanje u prvom od pomenutih pravaca. No, u celini uzev, ispitanici vojvođanski Srbi (a u pitanju je, nikad ne treba ispustiti iz vida, stanovništvo starosedelačkih mesta u kojima su u prošlom svetskom ratu etnički Mađari činili zločine, i kolonističkih mesta u kojima su ranije živeli Nemci nad kojima su počinjeni zločini) nisu skloni da pokvare postojeće stanje na planu inter-etničkih odnosa.

Kako ispitanici mađarske nacionalnosti vide poželjne međunacionalne odnose? Toleranciju i ravopravnost različitih etničkih grupa kao poželjno stanje vidi isti udeo ispitanika Mađara (78%) kao i Srba. Ostali odgovori su previše rasuti da bi ih imalo smisla statistički prikazivati. Neki od njih govore o prisutnom doživljaju etničke diskriminacije (“da se više ne gleda na nacionalnu pripadnost”), drugi ovaj doživljaj konkretizuju (“da postoji ravnopravnost među ljudima(brisanje prioriteta pri zaposlenju”), treći prizivaju nedavnu autoritarnu ali za balkansko-panonske prilike uljudenu prošlost (“bratstvo i jedinstvo”), neki indirektno izražavaju bojazan od pogorašanja (“nisam primetio postojanje loših međunacionalnih odnosa(isti kao i do sada”), poneki se dotiču opterećenja prošlosti (“da se ne kopa po prošlosti”), a kod nekih je politički neprijatelj jasno označen: “da se stišaju srpski nacionalisti i prestanu da sanjaju Veliku Srbiju”.

U svojim odgovorima na pitanje “Koje su najveće smetnje uspostavljanju takvih međunacionalnih odnosa?” ispitanici mađarske nacionalnosti najčešće ukazuju na nacionalizam (21%), potom na opterećenja prošlosti (7%), postojeću diskriminaciju i ponašanje pripadnika većinskog naroda (zbirno 7%), odsustvo demokratije (1%), odsustvo razvijene nacionalne svesti vojvođanskih Mađara (mnogo ispod 1%), uz čak 14% onih koji po svoj prilici neiskreno kažu da ne postoje nikakve smetnje na ovom planu i ogroman udeo veoma rasutih odgovora. Praktično potpuno odsustvo ukazivanja na “loše Mađare” kao na prioritetni problem govori o niskoj meri šoviniziranosti ispitanika mađarske nacionalnosti. No, ni među njima nema pominjanja kritike nacionalizma kod pripadnika vlastite grupe kao preduslova uspostavljanja poželjnih međunacionalnih odnosa. Zanimljivo je da se isti postotak respondenata u mađarskoj i u srpskoj grupi opredeljuje za opterećenja prošlosti kao za

najveću smetnju uspostavljanju poželjnih inter-etničkih odnosa. Mali udeo odgovora u obe grupe u kojima se perspektive dobrih inter-etničkih odnosa povezuju sa daljom demokratizacijom društva razumljiv je ako se zna da su ispitanici živeli u osnovi dobrim inter-etničkim odnosima i pod autoritarnim režimima. Na Balkanu, kako se čini, demokratizacija nije univerzalno rešenje za sve probleme (treba se setiti ishoda prvih višestranačkih izbora u Bosni), a njena veza sa porastom odnosno sa slabljenjem etničkog nacionalizma veoma je složena. Aleks Grigorievs zapaža da je posle uspostavljanja parlamentarne demokratije u Letoniji i Estoniji jedna trećina stanovništva ostala bez građanskih prava. (Prema: Caplan, Feffer, 1996) Piščeva procena je da liberalne i demokratske vrednosti više nisu neprikosnovene i da Istočna Evropa ulazi u razdoblje među-nacionalnog i ideološkog nereda. Bez obzira na odsustvo bilo kakvih secesionističkih programa u Srbiji, ili, bar, u njenom severnom delu, iskustva sličnih zemalja nipošto nisu uvek ohrabrujuća.

Među ostalim odgovorima ispitanika mađarske nacionalnosti sreće se ukazivanje na politiku današnje vlade (“najveća smetnja jeste aktuelna politika”, “politika sa vrha”), ekonomske probleme zemlje (“novčana situacija”, “malo ima radnih mesta”), pojedine istaknute srpske etnonacionaliste (“Šešelj, Drašković”), kao i ukazivanje na pojave etničke diskriminacije (“diskriminacija u svim segmentima (na pr. kada je uvedena kablovska u Senti nisu dozvolili mađarske kanale”). Vrlo je važno što mnogi među ispitanicima uočavaju uticaj ekonomske bede i nesigurnosti na smanjivanje mogućnosti da se optimalizuju inter-etnički odnosi. Ovo ponovo govori o jednom u osnovi racionalnom pristupu, kojem stabilno stanje odnosa između dve najbrojnije etničke grupe u Vojvodini može samo da pogoduje.

Vredi pogledati odgovore ispitanika mađarske nacionalnosti na pitanje «Šta biste voleli da Srbi u Vojvodini, kao pripadnici najbrojnije nacije, promene u svom ponašanju da biste se osećali prijatnije? “ Njih 25% kaže da ne traže da vojvođanski Srbi bilo šta promene; ova procentna brojka po svojoj prilici izražava udeo onih među ispitanim Mađarima koji su ili zadovoljni sadašnjim položajem svoje grupe ili koji smatraju da bilo koja promena može biti samo promena na gore. 30% ispitanika izričito je u tome da bi voleli da se smanji nacionalizam kod Srba, njih 7% traži od Srba da omoguće korišćenje kolektivnih prava manjinskih zajednica, a tek po neki od ispitanih Mađara predlaže predstavnicima većinske grupe da nauče mađarski jezik. Ostali odgovori su rasuti, neki među njima usmereni su ka autonomiji Vojvodine kao ka cilju koji Srbi treba da podele sa Mađarima (“da se sloze sa autonomijom Vojvodine”), neki su istorijski netačni i ideološki obojeni (“u Vojvodini nije bilo nacionalnih pitanja do dolaska komunista”), neki su naivno nacionalistički (“da budu prijatniji, pristojniji, da budu dobri kao mi”), drugi su neprijatni ali na žalost bar delimično istiniti (“jako su uobraženi a nemaju razloga za to i ne podnose Mađare”), a ima i odgovora koji upućuju na zaista u

velikoj meri jednostranu svest etničkih Srba o sopstvenoj ili zajedničkoj istoriji (“malo objektivnije da gledaju istorijske činjenice”).

Na odgovarajuće pitanje (“Šta biste voleli da Mađari u Vojvodini, kao pripadnici najbrojnije manjine, promene u svom ponašanju da biste se osećali prijatnije?”) ispitanici srpske nacionalnosti u 29% slučajeva odgovaraju da ne bi želeli nikakve promene (opet se da zapaziti velika sličnost sa odgovarajućom frekvencijom prisutnom kod ispitanih Mađara); 25% ispitanih Srba bi volelo da vojvođanski Mađari više koriste “srpski” (srpsko-hrvatski) jezik, a isto toliko njih da Mađari smanje svoje zahteve. Ostali odgovori su rasuti. Vidljivo je da su nalazi u praktičnom smlislu nepovoljni, pošto se mađarski jezik u Vojvodini nalazi u stalnom povlačenju a insistiranje da Mađari u etnički mešovitom društvu ne govore međusobno mađarski neposredno je usmereno protiv načela multikulturalizma. Zanimljivo je da se starosedeooci ovde javljaju kao veći etnonacionalisti od kolonista: nikakve zahteve za promenom ponašanja vojvođanskih Mađara nema 26% prvih i 32% drugih, upotreba mađarskog jezika podjednako smeta i jednima i drugima, a zahtevi etničkih Mađara u Vojvodini predstavljaju nešto što bi trebalo promeniti da bi se ispitanici srpske nacionalnosti osećali prijatnije u slučaju 18% kolonista i 32% starinaca. Sudeći prema ovim nalazima, vojvođanski Mađari imaju razloga da se žale na stav pripadnika većinskog etniciteta prema njihovim pravima. Bez namere da se nalazima istraživanja pothranjuje anti-srpsko raspoloženje, treba otvoreno navesti neke od formulacija koje nisu netipične: “da se više služe srpskim jezikom”, “kada su u prisustvu Srba da pričaju na srpskom”, “govor na mađarskom u društvu”, “nepoštovanje države i njenog Ustava, kao zemlje u kojoj žive”, “treba da prihvate da su manjina”, “da ne pričaju mađarski na javnim mestima”, “da govore službeni jezik na javnim mestima”, “da pokažu više poštovanja prema zemlji (odnos prema služenju vojnog roka)”, “da se odreknu stvaranja teritorijalne autonomije”, “da smanje autonomaške pretenzije”, “zahtevi mađarskih političkih elita za tolikim stepenom teritorijalne i druge autonomije”, “svest o tome gde se i pod kojim uslovima nalaze, tj.ovo više nije Austro-Ugarska, a nije ni Mađarska, ako Bog da neće ni biti”, “da budu manje Mađari”, “da se pomire sa tim da ovaj prostor više nije pod njihovom vlašću”, “da ne traže više od onoga što imaju”, “da se više prilagode zemlji u kojoj žive”, “da se smire a ne da traže otcepljenje”, “da shvate da im je Srbija matična država”, “da budu zadovoljni onim što imaju”, “svoje ponašanje prema Srbima kao susedima, vole da se prse, da se prave važni”, “da, da se bolje ponašaju prema Srbima”, “da poštuju više Srbe”, “voleo bih da ne prave toliku buku oko svojih prava, kad je jasno da uživaju ista prava kao i ostali građani”, “da ne traže mnogo prava jer su ipak manjina” itd. Osim što izražavaju različite stepene i oblike etničkog nacionalizma, šovinizma i ksenofobije (a posebno hungarofobije) izneta mišljenja govore i o lošem poznavanju i samih vojvođanskih Mađara i njihovog političkog ponašanja i standarda na planu zaštite kolektivnih prava koji su danas u Evropi prisutni.

Kolektivna prava i potencijalna žarišta konflikata

Inter-etnički odnosi u Vojvodini trenutno se kristališu u vezi sa nekoliko važnih pitanja. Neka od njih su naznačena i u maločas navedenim odgovorima ispitanika srpske nacionalnosti. Pitanje razvoja demokratije u Srbiji često je, kao što je pokazano u uvodnom delu ove studije, povezano sa ekskluzivističkim odnosom prema manjinskim zajednicama. Ispitanici srpske nacionalnosti bili su upitani "Šta mislite, da li bi u Srbiji demokratija bolje napredovala kada u njoj ne bi bilo nacionalnih manjina?". Sa ovim krajnje ekskluzivističkim stavom složilo se 22% ispitanika srpske nacionalnosti, uz još 4% neodlučnih. Potvrдно je odgovorilo 28% ispitanih kolonista prema 16% starosedelaca.

Na pitanje "Šta mislite o ideji koju predlažu neki političari da se u Skupštini Vojvodine naprave dva veća, Veće građana i Veće nacionalnih zajednica?" pozitivno je odgovorilo 14% ispitanih Srba, negativno 52%, uz 16% neodlučnih i 18% onih koji nisu znali da odgovore. Kod ispitanih Mađara odgovarajuće procentne brojke su 34, 13, 26 i 27. Na pitanje "Da li se slažete sa tim da se pripadnicima nacionalnih manjina u Vojvodini omogući obrazovanje na maternjem jeziku u posebnim školama od zabavišta do univerziteta?" (što predstavlja zvaničan zahtev među vojvođanskim Mađarima najuticajnije partije, VMSZ, (cf. Korhecz, 1999:239; potpuno isto u Bunjik, 2000:52) inače koalicionog partnera nekadašnje Miloševićeve vlasti u Subotici i kao i sadašnje beogradske vlasti, mahom sastavljene od bivših Miloševićevih i dr Karadžićevih saveznika), 69% ispitanika mađarske nacionalnosti odgovorilo je potvrдно, a 19% odrečno, uz 9% neodlučnih. Odgovarajuće procentne brojke među ispitanim Srbima su 37, 52 i 6.

Vidljivo je da je i među ispitanicima srpske nacionalnosti prisutan veliki udeo onih koji su voljni da etničke grupe u Vojvodini predaju njihovim nacionalnim elitama. Zahtevi za posebnim školstvom idu do zahteva za posebnim školskim zgradama i podrazumevaju podvajanje dece po etničkoj osnovi, odnosno puzajući apartheid. Pokrajinski sekretar za manjine dr Korhec piše da "ne bi bilo suviše razmisliti o ponovnom razdvajanju škola, na one gde se nastava izvodi na srpskom jeziku i škola gde se nastava izvodi na jeziku nacionalne manjine, naročito u naseljima gde bi to bilo faktički lako rešivo (gde ima dovoljno učenika, pripadnika nacionalnih manjina za ekonomično funkcionisanje škole)." Pokrajinski sekretar za obrazovanje ustvrdio je da je "obrazovanje i vaspitanje, čiji je cilj očuvanje identiteta, moguće ostvariti samo samostalnim obrazovnim institucijama na mađarskom jeziku, od zabavišta do fakulteta."

S druge strane, intelektualci iz manjinskih zajednica su u pravu kada upozoravaju da je na našim prostorima multikulturalnost često bila drugo ime za asimilaciju i da se svodila na jednostrano usvajanje kulture većinske zajednice. Slično je bilo i drugde. Kiznije upozorava na ovu asimetriju: 1979 je samo 3% Rusa u Sovjetskom Savezu govorilo druge jezike, dok je bilo 53% bilingvalnih Ukrajinaca, 7% Belorusa i Letonaca i 52% Litvanaca. (Kiznije, 1996) Prema njegovim rečima,

akulturacija se pretvorila u dekulturaciju, u gubljenje etničkog identiteta. Ovo umnogome važi i za našu zemlju i bar delom objašnjava radikalizam nekih manjinskih elita koji se može objašnjavati jagmom za sinekurama ali koji se ne sme svesti na njih.

Na pitanje “Šta mislite o uvođenju teritorijalne autonomije za pripadnike nacionalnih manjina tamo gde one predstavljaju većinu u ukupnom stanovništvu?” dobijeni su sledeći odgovori. Ispitani etnički Srbi protive se ovoj ideji u 86% slučajeva, uz još 6% neodlučnih. S druge strane, ispitanici Mađari ovo rešenje podržavaju u 43% slučajeva, uz još 21% neodlučnih. Stiče se utisak kao da su žarišta mogućih etničkih konflikata već određena. Povoljnu okolnost izvesno predstavlja smirujući uticaj okruženja koje hladi zahteve u situaciji kada se etnonacionalisti iz većinskog i manjinskih etniciteta dogovaraju o teritorijalnim podelama po etničkim šavovima, što predstavlja bitnu značajku nacionalizma u Gellnerovom (Gellner) smislu, i što je neobično nalik na stvaranje srpskih autonomnih oblasti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koje je neposredno prethodilo poslednjim južno-slovenskim ratovima.

S druge strane, ispitanici Srbi na pitanje “Da li biste se složili da Vaša deca u školi kao jedan od predmeta uče i neki od jezika nacionalnih manjina u Vojvodini?” potvrdan odgovor daju u 34% slučajeva, uz još 7% neodlučnih. Potvrdan odgovor na ovo pitanje daje 27% ispitanih kolonista prema 42% starinaca. Posve su vidljive, posebno ako se imaju u vidu radikalni odgovori navedeni na kraju prethodnog odeljka, velike podele unutar srpske grupe. Ovo istovremeno predstavlja i dodatno iskušenje i mogući rizik i mogućnost stvaranja različitih planova za praktičnu akciju.

Ispitanici slabo poznaju svetlije strane zajedničkog života različitih grupa na prostoru sadašnje Vojvodine. To donekle može da objasni odsustvo rasprostranjenijeg senzibiliteta za interkulturalizam. Na pitanje “Da li su Vam poznati neki primeri istorijske saradnje Srba i Mađara?” ispitanici Srbi potvrdno odgovaraju u samo 21% slučajeva. Potvrdan odgovor daje 16% doseljenika prema 27% starosedelaca, što upućuje na značaj i meru uticaja porodičnog kanala prerade prošlosti. Doseljenici kao primere saradnje pominju ratove protiv Turaka, veze i savezništva srpskih despota sa Mađarskom, kao i “prijem” Srba 1690. godine na teritoriju Mađarske, ne znajući da je odluku o tome doneo austrijski dvor a ne vlasti apostolske Kraljevine Mađarske. Starinci mnogo češće pominju zajedničku borbu protiv Turaka, Janoša Hunjadija, protest Bajči-Žilinskog protiv racije i ubistava Srba, Jevreja i Roma 1942. godine, kao i svakodnevnih komšijskih i trgovačkih kontakte. Ispitanici mađarske nacionalnosti u odgovorima na isto pitanje pokazuju mnogo bolje poznavanje saradnje Srba i Mađara kroz istoriju; njih čak 56% može da nevede konkretne primere. Uz vrlo često pominjanje ratova protiv Turaka i mađarske odbrane Beograda 1456., (razumljivo je, s obzirom na uobičajene stereotipe u preradi prošlosti, što ispitanici ne znaju da su, osim protiv Turaka, Srbi i Mađari povremeno zajednički ratovali i na turskoj strani protiv Habsburgovaca), oni navode da su “Maticu Srpsku osnovali Mađari”,

da su Mađari i Srbi “uvek saradivali u Debeljači”, pominju seobu Srba, primanje politickih azilanata 1956. godine, zajedničku borbu 1941-1945 (koju ispitanici Srbi uopšte ne zapažaju), pa čak i revoluciju 1848. godine, zaboravljajući jezivo srpsko-mađarsko ubijanje u to vreme i ističući ulogu Srba u pobuni protiv Beča. Ove razlike između ispitanih Srba i Mađara na planu poznavanja svetlijih strana zajedničke prošlosti izvesno nisu samo posledica bolje obaveštenosti ispitanika mađarske nacionalnosti, odnosno, sama ova bolja obaveštenost posledica je položaja manjinske grupe koja ima makar (ali ne samo) psihološki interes da ne potencira sukobe ni u preradi istorije ni u stvarnom životu. Nezavisno od uzroka, sama svest o saradnji i mirnom zajedničkom životu predstavlja važnu činjenicu koja ima nezanemarljiv značaj u planiranju i preduzimanju praktičnih akcija.

Mađari se u Vojvodini ospipaju. Ispitanici iz redova ove etničke grupe bili su zamoljeni da odgovore na pitanje “Kako objašnjavate trend demografskog osipanja Mađara u Vojvodini?” Kao najbitnije, relativna većina njih (30%) navela je ekonomske razloge, potom poslednje ratove (23%), asimilaciju usled mešovityh brakova (8%), srpski nacionalizam (4%), “diktaturu” za vreme prethodnog režima i navodno namerno naseljavanje izbeglica u krajeve sa mađarskom etničkom većinom (po 2%) a veliki broj odgovora bio je krajnje rasut. Neki odgovori deluju izrazito pesimistički (“svi odlaze svi su otišli odavde”, “mladi su otišli, ostali su samo stari”), drugi su jezgroviti i jasni (“doseljavanjem Srba kako bi se asimilovali Mađari”, “izbeglice”, “Šešelji”, zbog Miloševičeve krajnje nacionalističke politike”, “nema se para ovde”, “pobegli su ljudi zbog rata”), a neki obuhvataju više činilaca (“zbog politike, rata, nedostatka love, posla”, “zbog rata i teške ekonomske situacije mnogo ljudi je pobešlo”, “mešoviti brakovi, diktatura, siromaštvo”, “zbog rata, kulturne asimilacije”).

Nalazi pokazuju da značajan broj ispitanih etničkih Srba, posebno među kolonistima, manjinske zajednice doživljava kao smetnju razvoju Srbije. Ovo je utoliko zanimljivije (i praktično značajnije), ako se ima u vidu da su ranija istraživanja (Ilić, Cvejić, 1993; Ilić, Cvejić, 1997) pokazivala da nije bilo značajnih razlika na planu intenziteta srpskog etničkog nacionalizma između starinaca i kolonista. Kao da je posle izgubljenih ratova i velikog priliva izbeglica došlo do dodatne radikalizacije srpskog doseljeničkog življa, ili da je ono počelo da se izdvaja većom merom etničkog nacionalizma u odnosu na Srbe starosedeoce kod kojih je etnonacionalizam oslabio. Ideju da svakom etničkom grupom treba da upravlja njena etnička elita i da pripadnici različitih grupa treba da mirno žive jedni pored drugih, a ne zajedno i kroz uzajamno prožimanje, prihvata, ili joj se bar ne protivi, i značajan broj ispitanika koji pripadaju većinskom etnicitetu. Nekadašnji internacionalizam i kasniji netrpeljivi etnički nacionalizam u velikoj su meri zamenjeni prihvatanjem inače dosta neodređene i na ovim prostorima rizične ideje o savezu nacionalizama. Građanska opcija koja promovise interkulturalizam slabo je zastupljena među ispitanicima. Slabo izražene naznake radikalizma među pripadnicima najbrojnije manjinske zajednice u Vojvodini ovim se u velikoj meri mogu objasniti.

S druge strane, ideja o tome da “svako bude gospodar na svome”, odnosno da etničke zajednice preko svojih elita dominiraju u krajevima u kojima imaju većinu, višestruko je rizična. Ona ne samo da pogađa one pripadnike etničkih grupa koji u konkretnim lokalnim sredinama čine manjinu u ukupnom stanovništvu, već i pospešuje i inače već prisutnu migraciju ovih ljudi ka delovima Vojvodine u kojima pripadnici njihove etničke grupe čine većinu. Na taj način se, istina bez krvi, ponavlja bosanski scenario, a cenu plaćaju oni pripadnici različitih etničkih grupa koji bi zbog interesa ili iz ubeđenja želeli da sve grupe budu ravnopravne na celom prostoru Pokrajine.

Zamisao etničke teritorijalne autonomije jeste jedna od legitimnih političkih opcija u demokratskom društvu. Kada se imaju u vidu odgovori ispitanih Srba na pitanje “Šta biste voleli da Mađari u Vojvodini, kao pripadnici najbrojnije manjine, promene u svom ponašanju da biste se osećali prijatnije?” ova zamisao deluje znatno razumljivije nego kada se poredi sa načelima interkulturalizma ili građanskog liberalizma. S druge strane, vrlo izrazita netrpeljivost ispitanika srpske nacionalnosti prema ovoj zamisli upućuje na rizike koje bi njeno ostvarivanje podrazumevalo. Protiv ove zamisli oni među vojvođanskim Mađarima koji žive u krajevima u kojima etnički Mađari predstavljaju manjinu u ukupnom stanovništvu oglašavaju se na dva načina: svojim biračkim ponašanjem, dajući nesrazmernu podršku strankama poput one g. Agoštona ili dr Pala u odnosu na VMSZ, ali i svojim novčanicima, odnosno velikim finansijskim gubicima pri prodaji nekretnina koja prati etničke migracije. Posledice koje trpe stanovnici Telepa, Mužlje, Temerina, Torde ili Bačkog Gradišta u tom smislu predstavljaju najoštriju kritiku pomenute zamisli.

Ispitani Srbi jesu značajnim svojim delom etnonacionalisti; s druge strane, među njima je, a posebno među starinačkim stanovništvom, mnogo onih koji bi pristali da im deca uče jezike etničkih manina. Ovo jeste u praktičnom smislu vrlo značajno otvaranje prema stvarnom multikulturalizmu, onome koji kao svoju posledicu podrazumeva prožimanje i uzajamno razvijanje više kultura i tradicija, a ne prikrivenu asimilaciju manjinskih kultura i etniciteta. Ovaj nalaz posebno je značajan ako se ima u vidu da su ispitanici srpske nacionalnosti ili kolonisti iz srednje-banatskih mesta u kojima ima vrlo malo pripadnika etničkih manjina (nekadašnja etnički homogena nemačka mesta) ili stanovnici Šajkaške, dominantno srpske i opterećene bremenom mađarskih zločina iz 1942. godine i davnijih posredno stečenih uspomena o ubijanjima na etničkoj osnovi iz 1848. i 1849. Među ispitanim vojvođanskim Srbima ima mnogo etnonacionalista i ljudi potpuno zahvaćenih propagandom koja je u toku prethodne decenije i po bila preplavila Srbiju. S druge strane, bilo bi krajnje pogrešno ukoliko bi se ponovila uobičajena greška kojom se građani koji pripadaju nekoj etničkoj grupi i njihovi stavovi poistovećuju sa njenim vodećim etnonacionalističkim intelektualcima i njihovim stanovištima. Građanima je posle deset godina ratova i ekonomske bede jasnije da svaki netrpeljiv etnički program na ovom prostoru podrazumeva plaćanje nejednake cene i velike pre svega (mada ne isključivo)

materijalne naknade za značajan broj onih koji se predstavljaju kao zaštitnici svoje nacije. Unutar-etnička solidarnost je oslabila među stanovništvom Vojvodine, i to je istovremeno razumljivo i u izvesnom smislu, ma koliko ne bilo dopadljivo, dobro. Treba se setiti stava prema izbeglicama koji ubedljivo pokazuje da na ovom prostoru stvarne etničke solidarnosti (kao osećanja podložnog manipulaciji, u situaciji gde ima vrlo mnogo dokazanih i potencijalnih manipulatora) više nema (Ilić, 2001b) i da je ne može ni biti, jer za nju nema realnih preduslova. Otrežnjenje građana, dalju racionalizaciju njihove svesti i razvijanje odbojnosti prema etnički ekskluzivističkim programima može da pospeši ili uspori i međunarodna zajednica, ne samo svojim odnosom prema autonomiji Vojvodine, nego i odnosom prema etničko-teritorijalnim podelama Bosne i Kosova, koje bi mogle da posluže kao neproductivni i opasni presedani.

Zaključak

Prevladavanje prošlosti umreženo je u današnjoj Vojvodini u niz drugih problema. Neki od njih zajednički su, kao što je slučaj sa (u Jugoslaviji odloženim) tranzicijskim šokom svim istočno-evropskim zemljama. Isto važi i za opterećenja prošlosti, ne samo ona ispoljena preko potrebe da se prevaziđe nasleđe autoritarnih režima, već i dodatno usložnjena istorijom u kojoj su postojala razdoblja međusobnog zlostavljanja, diskriminacije i progona različitih etničkih grupa. No, u slučaju Vojvodine sve je to povezano i sa problemom asimilacije manjinskog stanovništva, koja je očita i koja i pored već relativno visokih i od nekog vremena dodatno osavremenjenih standarda na planu zaštite kolektivnih prava bar naizgled sledi trend etničke homogenizacije Istočne Evrope, odnosno jedan proces dužeg trajanja, ubrzan paroksizmalnim pražnjenjem nacionalizama u poslednjim južno-slovenskim ratovima. Uza sve to, osnovni proces odvija se u uslovima stabilnih inter-etničkih odnosa, zbog čega je Vojvodina ostala jedini deo nekadašnje Jugoslavije koji je ostao multietnički.

Prevladavanje prošlosti povezano je sa promišljenjem odgovornosti vlastite grupe i njenih pripadnika. Ovakvog preispitivanja ima posve nedovoljno, ili se ono odvija po degenerisanom obrascu tranzicijske pravde (*transitional justice*), primerene prelasku iz autoritarnog u demokratsko društvo. (Sklaar, 2000) Promene se, ipak, zapažaju; stav ispitanika o zločinima koje su pripadnici njihove etničke grupe počinili nad Mađarima odnosno Srbima otvoreniji je i manje pristrasan u odnosu na onaj koji odraslo stanovništvo Srbije ima u vezi sa zločinima počinjenim u Bosni i u Hrvatskoj. (Cf. Ilić, 2001a) Stanovništvo Vojvodine značajnim je svojim delom zamoreno od etničkog nacionalizma, mada je i najvećim svojim delom, bar kada je reč o ispitanim Srbima, previše umorno od iskustava minulih godina da bi bilo spremno da kritikuje nacionalizam. Mađari su ovde kritičniji, što je i razumljivo s obzirom da su kao pripadnici manjinske grupe više osećali posebne štete koje nacionalizam ovakvim grupama donosi. I pored toga, ispitanici u svom pogledu na opterećenja prošlosti u mnogo čemu

prednjače u odnosu na značajan broj političara i intelektualaca, koji su manje skloni da se suoče sa činjenicama. To dolazi možda otuda što su obični građani svakako manje odgovorni za raspirivanje međunacionalne mržnje.

Građane ne treba potcenjivati niti u njima treba gledati puke receptore ideja koje šire etnonacionalistiki krugovi. Kada bi se tako činilo, ne bi se moglo tragati za mogućnostima promena na bolje niti bi imalo smisla organizovati različite praktične akcije usmerene na stvaranje racionalnijeg pogleda na prošlost i sadašnjost inter-etničkih odnosa. S druge strane, razumljivo je što se građani ustežu da ponesu i onaj deo odgovornosti koji uistinu leži na njima. Upitani “Da li osećate neku vrstu odgovornosti za stanje u kakvom se sada nalazi naša zemlja?”, samo 14% ispitanika srpske nacionalnosti i 13% respondenata mađarske nacionalnosti mogu da se suoče sa jednom merom vlastite odgovornosti. Ovakav stav predstavlja jednu od loših posledica višedecenijske komunističke vlasti, koja je nastojala da mase stanovništva drži van politike i donošenja odluka. Time su komunisti, s jedne strane, sprečavali da mase građana zahvati etnički nacionalizam, ali je to, s druge strane, ljude u velikoj meri odvratilo od građanskog odnosa prema politici i omelo je stvaranje civilnog društva. Ona manjina ispitanika koja priznaje vlastitu odgovornost u minulim dešavanjima najčešće daje odgovore tipa “previše dugo sam ćutao i trpeo”, “bila sam pasivna”, “nismo bili na vreme glasni i jasni” itd. Posve retko se sreću drugačija obrazloženja osećanja vlastite odgovornosti (npr. “imao sam negativne misli prema ostalim narodima – netolerancija”, “zbog pripadnosti generaciji koja je doprinela tome”, “osećam kolektivnu odgovornost” itd). Ogromna većina ispitanika misli da nizašta nije odgovorna. Oni najčešće kažu da nisu donosili odluke i da nisu bili na odgovornim mestima (vredi navesti neke od odgovora ispitanika mađarske nacionalnosti: “zato što nisam vodio u rat ovu zemlju, što sam uvek vredno radio samo svoj posao i nisam se mešao u politiku”, “nisam bio u takvom položaju (sem glasanja) da o bilo čemu odlučujem”, ili “nije od mene zavisilo, ja sam kao nastavnica vaspitavala decu lepo”, ili najsažetije i vrlo često “zato što su političari krivi”). Odgovori ispitanika srpske nacionalnosti vrlo su slični, mada se među njima ponekad naiđe i na osmišljeno pošteno priznanje vlastitog egoizma ili bar građanske pasivnosti (“zato što brinem za sebe”); inače se najčešće sreću tipični “vojvođanski” odgovori i izgovori, zajednički i Srbima i Mađarima: “pošteno sam se bavila svojim poslom”, “pojedinač nema mnogo uticaja na društvo”, “mali su dometi pojedinaca”, “nisam lično učestvovao u stvaranju ovog stanja”, “nisam zainteresovan za politiku”, “šta se ja pitam” ili “zato što nismo mi seljaci odgovorni”, “nisam nizašta kriv”, “nisam ni u čemu učestvovao”, “volim svoj narod i državu i poštujem svaku partiju”, ili “nisam direktni učesnik događaja koji su doveli do takvog stanja”.

Neke grupe posebno su delikatne. Strah od povratka Nemaca u Vojvodinu posve je uočljivo prisutan među kolonističkim stanovništvom. Ova grupa je karakteristična i zbog jače egalitarne

orijentacije svojih pripadnika nego što je slučaj sa Srbima starincima ili sa ispitanim etničkim Mađarima. Egalitarizam se povezuje sa etničkim nacionalizmom i sa njime se uzajamno snaži, stvarajući jedan ksenofobni sindrom, a dolazak velikog broja izbeglica u Vojvodinu, zavičajno često bliskih kolonistima, dodatno povećava iracionalnost u pogledima na druge etničke grupe. Primer Knićanina, sa današnjim življem koje nije zavičajno povezano sa najnovijim izbeglicama, ali koje nastoji da ignoriše sudbinu svojih prethodnika, bojeći se, istovremeno, dolaska njihovih predstavnika, a morajući u izmenjenim okolnostima da ih prihvati, u tom je smislu veoma indikativan.

Novu opasnost po inače stabilne inter-etničke odnose u Vojvodini predstavlja danas dominantni liberalni nacionalizam, o kojem je dosta reči bilo u uvodu, i koji podrazumeva ili ekskluziju i cepanje zajednice po etničko-teritorijalnim šavovima (gde bi svako dospeo pod vlast svoje etničke elite) ili asimilaciju manjinskih grupa kojima priznaje individualna građanska ali ne i kolektivna prava. (Vredi ovde ponoviti tipične iskaze poput: “voleo bih da ne prave toliku buku oko svojih prava, kad je jasno da uživaju ista prava kao i ostali građani”, “da ne traže mnogo prava jer su ipak manjina”)

Nalazima istraživanja ne treba prići dramatično, već na odmeren način i s težnjom da oni posluže kao podsticaji za izvođenje praktičnih akcija. Negativan stav prema Tribunalu u Hagu kod ispitanih Srba ne predstavlja ništa novo. U našem istraživanju su prvi put uočene važne razlike između kolonista i starinaca na planu stavova prema pripadnicima druge po brojnosti etničke grupe u Vojvodini i, u manjoj meri, prema prošlosti. Neiskrenost značajnog broja ispitanih Mađara pri davanju odgovora na jedan broj pitanja jeste pokazatelj koji sam po sebi mnogo govori o njihovom osećanju ugroženosti. Metodološki je ovaj problem savladan sukcesivnim postavljanjem niza sličnih pitanja o u osnovi istoj temi. S druge strane, kod ispitanih Srba je zapažena slabija averzija prema etničkim konkurentima nego u ranijim istraživanjima, pri čemu neprestano treba imati u vidu da tipovi primenjivanih uzoraka onemogućavaju striktna i rigorozna poređenja.

Starinci su u celini uzev više anti-komunistički orijentisani i istovremeno otvoreniji prema suživotu sa pripadnicima manjina nego doseljenici i njihovi potomci. No, da bi bio stvarno produktivan, trpeljiv stav ispitanih Srba starosedelaca zahteva kombinovanje sa nekima od rešenja primenjivanih u razdoblju nepodeljene vlasti (kao sa onim o prioritetu borbe protiv šovinizma u vlastitoj grupi) da bi bio stvarno efikasan. Ovo utoliko pre što ispitanici iz obe posmatrane etničke grupe imaju vrlo povoljan pogled na razdoblje nepodeljene vlasti. Ova retrospektivna revizija i naknadno pozlaćivanje prošlosti koja izvesno nije bila idealna ne samo što su objašnjivi teškim životom građana Vojvodine u toku poslednjih deset godina, već na jednom praktičnom planu predstavljaju deo zajedničke idejne osnove koja se može iskoristiti za unapređivanje inter-etničkih odnosa. Komunistima se može zameriti mnogo toga, ali je istina da su oni kombinacijom represije i

prosvećivanja hladili etničke nacionalizme i da opterećenja prošlosti koja se vezuju za razdoblje njihove vlasti u Vojvodini kao ni u bivšoj Jugoslaviji nisu poticala od etničke diskriminacije, ako se izuzmu proterivanje jugoslovenskih etničkih Nemaca i masovni zločini koji su počinjeni nad njima, kao i vendetta u Bačkoj i u Debeljači. Treba ponoviti da se ova glorifikacija razdoblja nepodeljene vlasti koja je široko prisutna među stanovništvom može upotrebiti i u praktičnoj akciji na planu poboljšanja etničkih odnosa u jednom liberalnom ključu. Naime, ekonomski standard koji je postojao u Titovo vreme bio je velikim delom posledica odsustva etničkih sukoba i suzbijanja etničkog nacionalizma, kao i otvorenog odnosa zemlje prema svetu. Tito i njegovi neposredni naslednici nisu bili ksenofobni i suzbijali su nacionalizam. Zadatak praktične akcije jeste da pokaže vezu između ovih osobina ranije komunističke politike i tadašnjeg dobrog materijalnog standarda građana i da ukaže na koji se način ova iskustva mogu koristiti u izmenjenim okolnostima, uz puno poštovanje individualnih i kolektivnih prava u demokratskom društvu.

Ispitani Mađari u mnogo čemu ispoljavaju psihologiju ugrožene grupe. Oni to mahom čine na ne-agresivan način; uopšte je zapaženo vrlo malo otvorenog anti-srpstva među ispitanim Mađarima. Ovo možda delom i zato što oni, sudeći bar po nekim njihovim izjavama, kada se nađu u Mađarskoj, osećaju unutar-etničku distancu prema sebi. Videlo se da je istorijsko pamćenje živo i da snažno pritiska svest sadašnjih stanovnika Vojvodine. Ono u sebi nosi razorne i destruktivne potencijale, što ne znači da ovi moraju da budu i aktivirani. Ispitani Mađari su daleko svesniji zločina koje su njihovi sunarodnici počinili nad Srbima i mnogo su spremniji da ih priznaju nego što je slučaj sa stavom Srba prema zločinima nad Mađarima. Ovo je vrlo važno. Vojvođanski Srbi su najbrojnija etnička grupa u Pokrajini i preko je potrebno da napuste uobičajeni nacionalistički mit prema kojem je vlastita grupa uvek žrtva a nikada dželat. Opet u vezi sa Mađarima, treba reći da je paroksizam mađarskog šovinizma u Mađarskoj s početka devedesetih godina prošao bez приметnih posledica u Vojvodini. Ištvan Čurka nije zanimljiv za ovdašnje Mađare. Isto važi i za Hortija i za njegove saradnike.

I Srbi i Mađari uočavaju pogubnu miloševićevsku prekretnicu u vođenju etničke politike u Jugoslaviji osamdesetih godina i doživljavaju je kao veoma značajnu. No, za razliku od ispitanih Mađara, respondenti srpske nacionalnosti znatno ređe kod miloševićevske politike osuđuju nacionalizam. Kada su upitani šta bi voleli da vojvođanski Mađari promene u svom ponašanju, ispitanici srpske nacionalnosti često su davali odgovore koji stvarno znače to da im vojvođanski Mađari ne smetaju kao ljudi, ali da im smetaju zato što su Mađari. Promena duha vremena široko je zahvatila svest ispitanika u tom smislu što oni respektuju individualna ljudska prava. No, veliki deo ispitanih vojvođanskih Srba zagovoranje kolektivnih prava, onih koja ometaju asimilaciju, doživljava kao nešto neprihvatljivo. Ova netolerancija je bila jasno uočena u analizi.

Ovo pitanje je možda zamršenije nego što izgleda na prvi pogled. Neposredno upitani, ispitanici srpske nacionalnosti u relativnoj većini smatraju da pripadnicima manjina treba obezbediti dodatna kolektivna prava, mnogi smatraju da im treba obezbediti sva građanska prava, a ne beznačajna manjina smatra da pripadnici manjina imaju i suviše prava itd. Ovi nalazi su znatno bolji od onih koji su januara 2001. godine dobijeni na uzorku verovatnoća u Srbiji. Oni su, takođe, u neskladu sa jasno ispoljenim čestim zahtevom upućenim vojvođanskim Mađarima da ukinu ili ograniče javnu upotrebu maternjeg jezika, što predstavlja vrlo izrazito zagovaranje diskriminacije i etnonacionalizma. Poenta je da u svesti ispitanih Srba postoji konfuzija oko kolektivnih prava i njihovog odnosa prema individualnim pravima i da je ovaj čvorni problem ključno mesto za širu praktičnu akciju.

Treba pomenuti još nekoliko pitanja koja su važna s tačke gledišta ostvarivanja ciljeva ovoga projekta. Raširen osećaj diskriminisanosti ispitanih Mađara važna je činjenica i kad nema realnog osnova, a pogotovo kada ga ima, kao što je slučaj sa nekim područjima društvenog života u Vojvodini na kojima uistinu postoji etnička diskriminacija ili na kojima se bar nastoji sprečiti da se ona posle petooktobarskih promena ukine ili ublaži. Ovo utoliko pre što vojvođanski Srbi, ako je suditi po sadržaju odgovora ispitanika, i pored nezanemarljivog udela onih koji izjavljuju da su voljni da im deca uče jezike etničkih manjina, multikulturalnost po svemu sudeći ne razdvajaju od multikulturalnosti u srpskom ključu, uz tolerisanje manjina. U takvim uslovima pripadnici manjina nekada iza zagovarane multikulturalnosti opravdano sagledavaju asimilaciju i izlaz traže u etnocentrizmu preko kojeg se predaju pod vlast svoje etničke elite, ali koji više obećava na planu očuvanja etničkog identiteta.

Uočena vezanost za autonomiju Vojvodine među ispitanim Mađarima veoma je važna. Bez ikakve namere da se zagovara neko od autonomističkih stanovišta, čini se da autonomija Vojvodine predstavlja osnov oko kojeg se može stvarati poverenje. Mađari, izvesno, sa dobrim razlozima zaziru od Srpske Vojvodine, kao što se sa ne manje razloga pribojavaju «srpskog multikulturalizma», ali imaju dobro iskustvo sa nadnacionalnom Vojvodinom. Ovo zapažanje je samo markirano. Njegova razrada iziskivala bi posebnu raspravu. No, stvarna autonomija Vopjvodine jeste realna alternativa etničkoj teritorijalnoj autonomiji, posebno tamo gde su etnički Mađari u manjini; oni to, uostalom, pokazuju i svojim biračkim ponašanjem. Predstojeće konstitucionalno preuređenje Jugoslavije, Srbije i Vojvodine jeste nešto što se nesumnjivo mora izvesti, ali sa čim treba biti vrlo oprezan: moguća žarišta konflikata vezana su za preraspodelu odgovarajućih nadležnosti i s njima povezanih resursa, pri čemu, s obzirom na iskustva, uz prekompoziciju različitih građanskih rešenja i ustanova treba očekivati i snažno uključivanje etničke dimenzije.

U okviru šireg konteksta projekta poseban problem predstavlja stalan motiv osećanja ugroženosti nacije, bilo da se radi o reinterpetaciji prošlosti, ili o stvarnoj ili navodnoj ugroženosti vlastitog etniciteta u datom času. Pri tom neki momenti imaju veći značaj od drugih. Osećanje etničke ugroženosti Srba u Vojvodini ponekad se obrazlaže zahtevom dela mađarskih stranačkih krugova za teritorijalnom autonomijom u devet opština na severu Vojvodine. (U sedam od ovih opština etnički Mađari imaju apsolutnu većinu u stanovništvu; celo ovo područje obuhvata manje od tri petine etničkih Mađara koji žive u Vojvodini, a u njemu su Mađari prema podacima poslednjeg cenzusa činili 57% stanovništva; cf. Samardžić, 2002) Shvatanja poput onoga da se “vrši veliki pritisak na Srbe, više nego na manjine”, iskustveno posve neosnovane predstave o prevlasti nacionalnih manjina u odnosu na Srbe u Vojvodini, često povezane sa nezadovoljstvom srpskih aspiranata u nekim sredinama u delom u deobi plena posle smene sistema 2000. godine, izražavaju ne samo etnonacionalizam nego i nesigurnost Srba. Odgovori na pitanja o personalnim i događajnim preferencijama upućuju na tumačenje da se središta srpske etničke svesti, kao, uostalom, i mađarske, nalaze van Vojvodine. Srbi u Vojvodini se nezanemarljivim svojim delom osećaju ugroženima, mada za to imaju mnogo manje realnih razloga nego pripadnici etničkih manjina, ali i samo ovo osećanje deluje kao realna društvena činjenica. Osećaj pripadanja etničkoj periferiji vlastite grupe dodatno snaži netrpeljivost. Kao što piše Todor Kuljić, “ ugroženost nacije je osnova pravdanja procesa pojačanog nacionalnog osveščivanja u kom se potiskuju, prećutkuju ili relativišu tamne strane vlastite prošlosti. Organizovano se neguju samo ona sećanja koja idu naruku jačanju nacionalnog identiteta (svetla imperijalna prošlost, stradanja vlastitog naroda, preuznošenje i veličanje kulta nacionalnih vladara i kulturnih poslenika i sl.). Iz sećanja se potiskuju genocidi i fašizmi vlastite nacije, provincijalna zaostalost, politička kratkovidost agresivne šovinističke politike i sl.” Ovakvom osećanju dela vojvođanskih Srba pogoduje ne samo etnonacionalistička propaganda uticajnih beogradskih i s njima povezanih vojvođanskih intelektualnih krugova, nego i porazi u poslednjim ratovima, ekonomski kolaps zemlje, socijalna panika izazvana predstojećim masovnim otpuštanjima, što mora pojačati etničku kompeticiju, kao i objektivan poluperiferijski položaj zemlje. Svest ispitanih etničkih Srba u velikoj je meri jednostrana. S druge strane, ona je podložna promeni. Srbi starosedeooci bili su izloženi izrazitoj komunističkoj ekonomskoj represiji u godinama posle Drugog svetskog rata. (Cf. Boarov, 2001) Oni to nisu zaboravili (treba se ovde setiti njihovih odgovora na relevantna pitanja) ali imaju u celini povoljan pogled na svoj položaj u razdoblju vlasti Tita i njegovih epigona. Novosadskoj i šajkaškoj raciji i vendetta-i u Bačkoj usledio je miran zajednički život etničkih Mađara, Srba i pripadnika drugih nacionalnosti u toku pola veka. Mada ispitanici, naročito oni srpske nacionalnoszi, ne poznaju dobro ni svoju nacionalnu prošlost, a još manje primere istorijske saradnje ljudi različitih etniciteta na području današnje Vojvodine, oni

shvataju neosnovanost velike laži o unutar-etničkoj solidarnosti i osećaju da su u razmrsivanju jugoslovenskog čvora prošli bolje od nekadašnjih sugrađana iz Hrvatske, Bosne i sa Kosova.

Socijalno pitanje veoma je važno za artikulisanje racionalnog i produktivnog odnosa prema prošlosti koji bi se mogao uklopiti u trendove razvoja inter-etničkih odnosa u Vojvodini. Odsustvo dubokih imovinskih razlika i dovoljno visoka donja granica životnog standarda, porast obrazovanja i prosvetlosti stanovništva, koje i inače spada u najobrazovanije na prostoru nekadašnje SFRJ, mirni spoljni uslovi i nepostojanje opasnosti od rata predstavljaju teško dostižne ali ne neostvarive uslove za poželjnu i realno moguću budućnost Vojvodine, njenih građana i etničkih grupa koje u njoj žive. Uz pomenute socijalne momente, koji još uvek predstavljaju neostvarenu želju najvećeg dela stanovništva, i one institucionalne, koji se postepeno stvaraju, vrlo je važno pri artikulisanju pristupa osnovnom problemu imati u vidu kritiku šovinizma vlastite grupe kao nezaobilazan idejni činilac koji se dokazao kao najbolje sredstvo za racionalnu preradu prošlosti i, istovremeno, za produktivan uticaj na oblikovanje savremenih i budućih inter-etničkih odnosa. Veoma je značajno što su nalazi istraživanja pokazali da su ispitanici iz dve najbrojnije etničke grupe u Vojvodini, u nejednakoj meri, istina podložni nacionalističkoj manipulaciji, ali i neskloni da prihvate za šovinističku politiku pamćenja karakteristično pomeranje akcenta u tumačenju ključnih zbivanja u prošlosti i njenu cinično-pragmatičnu preradu koja karakteriše političare i nacionalističke intelektualce. Jednostavno rečeno, ispitanici vojvođanski Srbi, a ovo u manjoj meri važi za ispitanice Mađare, skloni su da sebe vide kao žrtve i da prenebregnu odgovornost pripadnika vlastitog etniciteta za ranije počinjene zločine ili za diskriminaciju na etničkom osnovu. Ali, oni su voljni da menjaju svoju perspektivu, i to je veoma važno. Dobro je i to što etničke grupe u Vojvodini danas nisu suočene sa ozbiljnijim pretnjama, što znači da nisu upućene na nezdravu unutar-etničku homogenizaciju i ekskluziju drugih. 5. oktobar 2000. godine, i pored toga što je posle njega Srbijom zavladao savez etnonacionalista, a ne građanska opcija, u ovom je pogledu znatno ubrzao razvoj u povoljnom smeru.

Pojave vezane za etničke odnose, bilo da se radi o re-interpretaciji njihove prošlosti ili o njihovom savremenom ili priželjkivanom budućem stanju, treba posmatrati iz više perspektiva. Društveni život uz svesne i željene često donosi i nenameravane ali nužne posledice. Čak su i etnocentrične partije, koje su uvele masu stanovništva u politiku i izložile je nacionalističkom zaglupljivanju i raspaljivanju mržnje prema drugima i drugačijima, uvele takozvane obične ljude u politiku (čiji je deo "politika prošlosti") izvan koje su je držali komunisti. Komunisti su pustili obične građanske u politiku samo u šovinističkim epizodama kao što su bile ona hrvatska iz 1971. ili srbijanska posle 1988. godine. Desno-ekstremistički glasači su svoj prvi kontakt sa aktivnom politikom imali upravo preko svojih glasova ili preko svojih nogu kojima su marširali u dobrovoljačkim (para)jedinicama. Oni su, bez sumnje, ideološki zatrovani, ali se sa njima mora računati ukoliko se ne

misli ići na danas nemoguća rešenja i protiv duha vremena i imperativa okruženja zavesti autoritarni režim. Etnocentrične partije se na ovom prostoru služe parlamentarnom frazom jer in na to nagoni okruženje; na taj način one opstaju, ali perspektivno i potkopavaju svoj oslonac. Pre ili posle glasači ih napuštaju kroz proces racionalizacije društvene svesti, koji se probija sporim ritmom i na protivrečan način, ali koji je nezaustavljiv. Etničke partije su bar privremena neminovnost, a predstojeći socijalni lomovi će staviti na kušnju veštinu građanske opcije da kanališe nove paroksizme nezadovoljstva i različitih frustracija. Demokratija mora da računa i na (do)sadašnje Šešeljeve glasače kao na deo svoga masovnog oslonca. Bitka, za koju oni koji se danas jagme oko plena misle da je okončana, na jednom dubljem nivou tek počinje. Osnovni ideološki instrument evropskog desnog ekstremizma je poricanje holokausta, dok se kod nas kao analogon javljaju ratni zločini koje su počinili pripadnici vlastite grupe. Zločine su, po definiciji, uvek činili drugi.

Etnokratski liberalizam, koji je prema mišljenju zapadnih pisaca svoj najčistiji primer dobio u južno-afričkom apartheid-u, nije, u znatno blažem obliku zagovaranja posebnih etničkih obrazovnih sistema i paralelnog a ne zajedničkog života, stran brojnim etnički vrlo heterogenim predstavnicima sadašnje vlasti u Srbiji i političkog života u Vojvodini. Restriktivne forme liberalizma predstavljaju osnov desno-ekstremističkih nastojanja; u Rusiji je 1993. godine četvrtina birača glasala za anti-semitu Žirinovskog i za njegovu perverznu formu etnokratskog liberalizma. Treba li podsećati na nekadašnji apsolutni broj glasova koji su pali za Šešelja?

Šansa za opstanak etnokratskog liberalizma jeste tranzicija; deprivisani i perspektive lišeni radnici u zastarelim tehnologijama na Istoku Evrope preuzimaju nekadašnju ulogu socijalnom panikom zahvaćene stare srednje klase koja se svojevremeno stavila u službu ugroženog krupnog kapitala i njegovog ondašnjeg fašističkog programa. U tom se smislu očuvanje i razvijanje socijalnih prava u tranzicijskim zemljama javlja kao najjača strukturalna prepreka snaženju etnonacionalizma i njihovoj potencijalnoj fašizaciji. No, i u datim okolnostima polazne pozicije za racionalnu re-interpretaciju prošlosti i za minimiziranje mogućnosti izbijanja otvorenih inter-etničkih konflikata u Vojvodini nisu suviše loše. Sama tradicija mirnog zajedničkog života nije garancija protiv ponavljanja bosanskog scenarija. Za vojvođanske Mađare Trijanon je bolna rana, ali je njima posve jasno da nema povratka na pred-trijanonsko vreme. Vojvođanski Srbi imaju sada svoje «trijanone» poput Dejtona i Kumanova; istraživanje je pokazalo međusobno vrlo različite a često i oprečne sadržaje njihove svesti, razumljive s obzirom na uticaje kojima su bili izloženi pre i posle Miloševićevog preuzimanja vlasti i 5. oktobra 2000. godine, kao i iskustava koja su stečena između dve pomenute tačke u vremenu. Suštinska razlika u odnosu na etničke Mađare jeste što su vojvođanski Srbi ostali u okviru granica matične države; pri tom su pokazali znatno manje unutar-etničke solidarnosti nego Mađari prema «svojim» izbeglicama u godinama posle raspada Austro-Ugarske. Poslednje što je i vojvođanskim

Srbima i svim stanovnicima Vojvodine potrebno jeste neki novi revizionizam ili pojava novog «uvećavaoca domovine» kakvim se svojevremeno kod Mađara predstavljao Horti (Horthy). Pitanje minimiziranja mogućnosti inter-etničkih konflikata u Vojvodini nije samo stvar napora ka istinitoj i racionalnoj re-interpretaciji zajedničke prošlosti niti samo problem stvaranja društvenih uslova koji će u Vojvodini zajemčiti stvarnu ravnopravnost građana i etničkih grupa kojima ovi pripadaju. Najveći deo odgovornosti je nesumnjivo na samim neposrednim akterima, odnosno na građanima i drugim javnim subjektima koji deluju u Vojvodini. Opterećenja prošlosti za njih jesu objektivno otežavajuća okolnost, a u moralnom smislu mogu biti olakšavajući činilac, ali nikako i opravdanje za izbor pogrešnih rešenja. No, mnogo odgovornosti leži i na međunarodnoj zajednici. Kao što su suspenzijom autonomije Vojvodine i erupcijom srpskog šovinizma krajem osamdesetih godina stvorene pretpostavke bez kojih bosanski rat ne bi bio moguć, tako i od stava međunarodne zajednice prema različitim liberalnom frazom zaogrnutim zahtevima za daljom etnizacijom politike u Srbiji i u obližnjim zemljama i teritorijama poput Bosne, Makedonije i Kosova umnogome zavisi pravac daljeg razvoja inter-etničkih odnosa u samoj Vojvodini.

10. mart 2002.

LITERATURA:

1. Banac, Ivo, 2001, *Raspad Jugoslavije*, Zagreb: Durieux
2. Belanger, S., Pinard, M., 1991, Ethnic Movements and the Competition Model, *American Sociological Review*, Vol. 56, no.4.
3. Boarov, D., 2001, *Politička istorija Vojvodine*, Novi Sad: Europanon Consulting
4. Roger Brubaker, 1995, «Aftermath of Empire and the Unmixing of Peoples: Historical and Comparative Perspectives», *Ethnic and Racial Studies*, vol. 18, no. 2
5. Zoltan Bunjik, Trostpeni model samouprave, u: *Individualna i kolektivna prava manjina*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000
6. Caplan, R., Feffler, (eds.) 1996, *Europe's New Nationalism*, Oxford: Oxford University Press
7. Cseres, T., *Serbian Vendetta in Bacska*, <http://www.hungary.com/corvinus/lib/cseres>
8. Antal Czettler, 2000, Miklos Kallay's Attempts to Preserve Hungary's Independence, *The Hungarian Quarterly*, Vol. 41, Autumn 2000,
9. Đuliman, E., 2000, (ed.) *Teško pomirenje*, Oslo, Sarajevo: Norwegian Church Aaid, the Norwegian Helsinki Committee
10. Hechter, M., 1978, Group Formation and the Cultural Division of Labour, *American Journal of Sociology*, Vol. 84, no.2
11. Hodson, R., Sekulić, D., and G. Massey, 1994, National Tolerance in the Former Yugoslavia, *American Journal of Sociology*, Vol. 99, No.6
12. Huntington, S.P., 1991, *The Third Wave. Democratization in the late Twentieth Century*, Norman and London: University of Oklahoma Press
13. Ilić, V., 1997, Serbian Cultural Elite after the Rout of Our Militaristic Politics, in *Radicalisation of the Serbian Society*, Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.
14. Ilić, V., 2000, Middle generation might change the predominant anti-Western sentiment, in: Ilić, V., Inić, S., Boarov, D., *Potential for Changes*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia
15. Ilić, V., 2001a, Responsibility at the service of a new identity –building the case in question: Serbia in: M. Despot, V. Ilić,) *The Hague Tribunal: Discort between us and the world*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights
16. Ilić, V., 2001b, *Minorities and refugees in Vojvodina*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights
17. Ilić, V., Cvejić, S., 1993, Vojvođani i nacionalizam, *Sociologija*, 35, no. 4
18. Ilić, V., Cvejić, S., 1997, *Nacionalizam u Vojvodini*, Zrenjanin: Gradska biblioteka

19. Ingrao, Č., 2001, Deset nenaučenih lekcija o srednjoj Evropi - pogled istoričara, u:
20. Č. Ingrao, L. Vrkić, *Nenaučena lekcija - srednjoevropska ideja i srpski nacionalni program*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
21. Judt, T., 1992, The Past is Another Country: Myth and Memory in Post-War Europe, *Daedalus*, 4
22. Kallay, K., 2000, Endgame 1944, *The Hungarian Quarterly*, Vol. 41, Autumn 2000,
23. Kerčov, S., Radoš, J., Raič, A., 1990, *Mitinzi u Vojvodini 1988. godine- rađanje političkog pluralizma*, Novi Sad
24. Kiznije, Ž., 1996, *Etnologija Evrope*, Beograd: XX vek
25. Korhec, mr T., 1999, Stvarna jednakost nacionalnih manjina u Vojvodini-Srbiji-Jugoslaviji, (ur. R. Bubalo), *Građanin u pravnom sistemu SR Jugoslavije*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
26. Kuljić, T., (1999) O fašizmu, desnom ekstremizmu i teorijama o fašizmu krajem 20 veka, *Sociologija*, Vol. XLI, No. 4
27. Kuljić, T., 2000, O konverziji i samorazumevanju stvaralačke humanističke inteligencije, *manuscript*
28. Lošonc, A., 2000, Manjine kao činilac odnosa sa susednim zemljama, u: *Individualna i kolektivna prava manjina*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000
29. Lukacs, J., 2000, The Tragedy of Two Hungarian Prime Ministers, *The Hungarian Quarterly*, Vol. 41, Autumn 2000,
30. Medrano, J.D., 1994, The Effects of Ethnic Segregation and Ethnic Competition on Political Mobilization in the Basque Country, *American Sociological Review*, Vol. 59, no.6
31. *Minorities in Serbia*, 2000, Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.
32. Offe, K., 1993, Disqualification, Retribution, Restitution: Dilemmas of Justice in Post-Communist Transition, *The Journal of Political Philosophy*, 1
33. Pavlović, S., 2001, *Istorija Balkana*, Beograd: Clio
34. Olivera Radovanović,, 2000, u: *Individualna i kolektivna prava manjina*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000
35. Ragin, C., 1979, Ethnic Political Mobilization: The Welsh Case, *American Sociological Review*, Vol. 44, no. 4.
36. Ragin, C.C. 1989, *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies*, Berkeley: University of California Press
37. Reinprecht, C., 1994, Social Memory in the Transformation Process of East-Central Europe, *The Anthropology of East Europe Review*, Vol. 12, 2

38. Samardžić, M., 2000, *Položaj etničkih manjina u Vojvodini*, Beograd: CAA
39. Samardžić, M., 2002., Novi režim i nacionalne manjine,
<http://www.caa.org.yu/Srpski/Vojvodina/polozaj.htm>
40. Schauschitz, A., 1996: Ungarn – Ein Land ohne Vergangenheit: Zur Geschichte der “Durchleuchtung” und der Aktenveröffentlichungen in Ungarn, *Halbjahresschrift für südosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 8. Jhrg. H. 1 a.
41. Sekulić, D., Massey, G. and R. Hodson, 1994; Who Were the Yugoslavs? Failed Sources of a Common Identity in the former Yugoslavia, *American Sociological Review*, Vol. 59, no. 1
42. Silađi, K., (bez god. izd) *Dobri susedi, loši susedi?*, Matthias Corvinus Publishing
43. Sklaar E. and B.A. Andreassen, 2000, Obračun sa teškim kršenjima ljudskih prava na prelazu u demokratiju, u: Đuliman, E., (ed.) *Teško pomirenje*, Oslo, Sarajevo: Norwegian Church Aid, the Norwegian Helsinki Committee
44. Totok, W., 1998, Der revisionistische Diskurs, *Halbjahresschrift für südeuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 10(Jhrg.)H. 1.
45. Tylor, A.J.P., 1990, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Zagreb: Znanje
46. Laslo Vogel, 2000, Kako objasniti paradoks, u: *Individualna i kolektivna prava manjina*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2000
47. Vrkatić, L., 2001, , Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje, u: Č. Ingraio, L. Vrkatić, *Nenaučena lekcija - srednjoevropska ideja i srpski nacionalni program*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
48. Waters, T. W., 2001, Novi izazovi doktrini samoopredeljenja u Jugoslaviji, u: *Ogledi o regionalizaciji*, ur. N. Skenderović-Ćuk, Subotica: Agencija lokalne demokratije, Subotica: Otvoreni univerzitet
49. Woodward, S., 1997, *Balkanska tragedija: kaos i kolaps posle Hladnog rata*, Beograd, Filip Višnjić